

«Ժամանակակից Մատենադար» Թիւ 56
Հիմնուած 1909 ին ի Կ Պոլիս, Վաղինակ Ս. Բիրաւէ
Հրատարակիչ՝ Հայկ Ս. Բիրաւս

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ ՝

ՍՄԲԱՏ ԲԻԻՐԱՏ

(Տէր Ղազարենց)

(1862 — 1915)

Մեծ Եղեռնի զոհերէն

ԼԵՌՆԵՐՈՒ ՏԻՐՈՒՀԻՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՎԻՊԱԿ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԿԵԱՆՔԷ

891.99

Դ-75

Տպագր. Ա. Գալստյան

Printed in Egypt

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

1934

DR EMILE ABDEL MALEK

Des Universités et Hopitaux de Birmingham, Londres et Dublin.

Chirurgien — Accoucheur — Gynécologue

Sous-Directeur de la Maternité Municipale "Dar Ismaïl"

CLINIQUE: Rue Farouk No. 166 TEL. 14-53
de 3 - 6

ՏՕՔԹ. ԷՄԻԼ ԱՊՏԷԼ ՄԱԼԵՔ

ՓՈԽ-ՏՆՕՐԷՆ «ՏԱՐ ԻՍՄԱՅԻԼ» ՄԱՅՐԱՆՈՑԻՆ

Ֆարուֆ Փողոց, թիվ 166 ԹԷԼ. 14 - 53

Ընդունելության ժամեր 3 — 6 (Կ. Վ.)

891.99
R-75

01 JAN 2009

00 DEC 2011

1-3

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ» ԹԻՎ 56
1909-ից հիմն. ի Կ. Պոլիս, ՎԱՂԻՆԱԿ Ս. ԲԻՐԱՏԷ
Հրատարակիչ՝ ՀԱՅԿ Ս. ԲԻՐԱՏ

ՍՄԲԱՏ ԲԻՐԱՏ

(Տէր Ղազարեցի)

(1862 — 1915)

Մեծ եղեռնի

զոհերէն

ԼԵՌՆԵՐՈՒ ՏԻՐՈՒՀԻՆ

(Վ Ի Պ Ա Կ)

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԿԵԱՆՔԷ

Տպագր. Ա. Գալստեան

Printed in Egypt

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

1934

-5 MAR 2013

105 130 100

105 130 100

24285

202

ՄԱՆԻՍԱԼԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

Որ Ազգիս համար պատրաստած է Ջարմանունիի
հոգիով օժտուած ձեմարիս հայունիներ ,
պատուական հայ մայրեր , շուրջ
երեսուն տարիներ է ի վեր :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

942-95

ԼԵՌՆԵՐՈՒ ՏԻՐՈՒՅԻՆ

Ա .

ԱՐԻՒՆԻ ՁՈՐԻՆ ՄԷՋԷՆ

— Ո՞վ ես դու, ըսէ՛ ինծի, ո՞վ ես դու, ո՞րկէ կուգաս :

— Բարի՛ ծերուկ, ճամբաս մի՛ կտրեր, կ'աճապարեմ, մի՛ հարցումի բռներ զիս :

— Բայց զաւա՛կս, կը պաղատէր դողդոջուն ձայնով ծերունի պահապանը որ Ձորին եղերքը յանկարծ հանդիպեցաւ այդ անծանօթ ձիաւորին և ձիուն սանձէն կը բռնէր ու կ'արգիլէր անցքը :

— Մի՛ արգիլեր զիս, կ'ըսեմ քեզի, ծերո՛ւկ, յարեց ձիաւորը սպառնական շեշտով մը :

— Մի՛ բարկանար զաւա՛կս, մի բարկանար, կը կրկնէր Ձորին պահապանը՝ գորովոտ դէմքով մը, գիտե՞ս ուր կը գտնուիս :

— Ո՞ւր կը գտնուիմ, հարցուց ձիաւորը զարմացած ու զայրագին :

— Արիւնի Ձորը, Արիւնի Ձորը... :

Այս խօսակցութիւնը կը դառնար երիտասարդ ձիաւորին ու Ձորին ծերուկ պահապանին միջեւ :

Կէս գիշեր էր :

Ձիաւորը հազիւ քսան տարու, գեղանի, սև ընքուի, խոշոր աչքերով ու բարձր հասակով երիտասարդ մըն էր, քաջավարժ ձի հեծնող մը, որ հեռաւոր վայրերէ կու գար ո՛վ գիտէ քանի՛ օրեր ու գիշերներ ճամբորդելէ յոգնած, պարտասած :

Ծերունի պահապանին ողորձիչ ու համոզիկեր խօսքերուն վրայ՝ ձիաւորը վար իջաւ ձիէն ու ծերունկին սկսաւ հետեւիլ :

Գարնանասկիզբի հեղեղները կը մռնչէին , կատաղի հովեր կ'ոռնային Ձորին վրայ , որուն մէկ անկիւնը մարմրուն լոյս մը կը պլպլար , միակ աչքը՝ կոյր մթութեան մէջ :

Խրճիթ մըն էր , Ձորին պահապանին խրճիթը :

Ճամբան , դեռ խրճիթը չի հասած , պահապանը խզելով լուռ թիւնը , դարձաւ անծանօթ ձիաւորին , որ իր քովէն կը քալէր միշտ ձիուն սանձէն բռնած :

— Զաւա'կս , ըսաւ , դուն մոլորե՞ր ես , առանց գիտնալու ինկար հոս , Արիւնի Ձոր'ը , անիծեա'լ Ձոր :

— Ինչո՞ւ Արիւնի Ձոր կը կոչուի , հարցուց ձիաւորը :

— Հո'ս գործուեցաւ ոճիրը , հոս , այս Ձորին մէջ , պատասխանեց պահապանը :

Ու խորունկ հառաչանք մը փրթաւ կուրծքէն :

Արիւնի Ձորին մէջէն կը քալէին , յառելով հեռուէն պլպլացող կարմիր լոյսին , որ կը դողդողար :

Հեղեղը կը դուար անոնց ոտքերուն տակ ու քաւ միները կ'ոռնային անոնց գլխուն վերեւ :

Իրենց քովէն , շատ մօտէն կը լսուէր գիշերային թռչուններուն անցքի շշնջիւնը , մինչդեռ աւելի հեռուէն կը հասնէր անոնց ականջին սովահար գայլի մը ոռնումը կամ չնագայլի մը կաղկանձումը :

— Ի՞նչ ոճիր է գործուեր :

— Զիմացա՞ր , զաւա'կս , չի լսեցի՞ր , կրկնեց ծերունին գլխի նշանակալից երերումով մը :

Եւ դարձեալ ա'խ մը քաշեց :

— Ի՞նչ ոճիր է գործուեր , ո՞վ սպաննուեցաւ :

— . . .

Ծերունին ա'լ չէր կրնար շարունակել , ամբողջ

մարմնովը կը դողար , մինչդեռ անծանօթ ձիաւորը կը կորսնցնէր համբերութիւնը և կը փափաքէր շուտով թափանցել սոսկալի գաղտնիքին , որ ծերունկին լեզուին ծայրէն կը կախուէր :

Ու պլպլացող լոյսը կը մօտենար հետզհետէ , կամ աւելի ճիշդը մեր երկու խօսակիցները կը մօտենային խրճիթին որ ձորին միւս ծայրն էր :

— Կ'աղաչեմ , բարի' ծերունի , կը պաղատէր երիտասարդ անծանօթ ձիաւորը , ո՞վ սպաննուեցաւ :

— Ի՞նչպէս ըսեմ , ի՞նչպէս արտասանեմ անո՞ւնը , պաշտելի՞ անունը :

— Խօսէ' , մի' պահեր , օ՞վ սպաննուեցաւ :

— Սպարապե'տը , յարեց ծերունին դողդոջուն ձայնով մը , Հայոց Մեծ Սպարապե'տը . . .

Զիաւորը ցնցուեցաւ , յանկարծ կանգ առաւ ու ծերունիին թեւէն բռնած , սպառնական շեշտով մը .

— Ի՞նչ ըսիր , Սպարապե'տը , հարցուց :

— Այո' , այո' զաւակս , մեր Հեթում սպարապետը սպաննուեցաւ :

Վերջին վանկը պահապանին շրթունքէն հազիւ թէ դուրս ելած , ձիաւորին ձեռքին մէջէն վար սառ հեցաւ սանձը :

Զիաւորը նուազած ինկաւ գետին ու սկսաւ գաւարուիլ գուժկան պահապանին ոտքերուն տակ :

Խաւարչուտ երկիրքը կը ճեղքէին փայլակներ , որոնք թլփայորդ ու մռայլ ամպերուն քողքին մէջէն մերթ երեւցող լուսնի լոյսին խառնուած , աղօտակի կը լուսաւորէին տեսարանը :

Ձին կը խրխնջար ու անհանդարտ շարժումներով գետինը կը ծեծէր ոտքերովը , մինչ ծերունի պահապանը շուարած , մէկ կողմէ կը ջանար ձին զսպել , պինդ մը սանձը բռնած , միւս կողմէ կ'սպասէր որ սթափէր ձիաւորը :

Առանց սանձը ձեռքէն ձգելու, անշարժ գետին տարածուած երիտասարդին վրայ ծռած, կ'աշխատէր ուշքի բերելու:

— Զաւա'կս, զաւա'կս, կը մրմնջէր հայրական գողտր ու գողգոջուն ձայնով մը:

Զիաւորը քանի մը վայրկեան այնպէս նուաղած վիճակի մէջ մնաց, յետոյ քիչ մը սթափած, շուրջը նայեցաւ, տեսաւ ծերունին, որ ձիուն սանձը բռնած միեւնոյն ժամանակ իրեն վրայ գլխահակ կը հսկէր:

— Ոտքի ելիր զաւա'կս, ըսաւ ծերունին:

Ու վերստին սկսան քալել անձայն անշուկ:

Զիաւորը հազիւ սթափած, ինքզինք տակաւին տկար կ'զգար, ծունկերը կը կթոտէին ու մարմինը կը գողար, այնքան ցնցուած էր անոր էութիւնը:

Իսկ պահապանը կ'զգուշանար, ա'լ բերանը չէր բանար, վախնալով որ ցաւալի միջադէպը չերկրորդուէր:

Քանի մը քայլ կ'առաջանային և յետոյ քիչ մը կանգ կ'առնէին. ա'յսպէս կ'ուզէր ձիաւորը որ քանի մը ըրպէի մէջ կորսնցուցած էր իր առողջութիւնը, իր երիտասարդական կորովը և հազիւ խլրտող, երեւացող դիակի մը պէս, դժուարաւ տեղէն կը շարժէր:

Վերջապէս հասան խրճիթին առջեւ:

Ծերունին անմիջապէս ձին խրճիթին քովի ախոռ տարաւ ու կապեց մսուրին առջև, յետոյ եկաւ առաւ իր հիւրը և առաջնորդեց իր բնակարանը:

Պահապանը հոն առանձին չէր, ընտանիքի հայր էր անի, ունէր բարի կին մը, որուն հետ կը կենացցէր աւելի քան քառասուն տարիներէ ի վեր. հայր էր տասը զաւակներու, վեց մանչ՝ ու չորս աղջիկներու, որոնք ամէնքը մէկ յարկի տակ կը պառկէին նոյն պահուն, խորունկ քունի մէջ ինկած:

Խրճիթին պահապան շունը, խարտեաչ գամբռ մը,

գուռին առջև շղթայակապ անքուն կը հսկէր: Երբեք չի հաչեց, հեռուէն տեսած էր արդէն իր տէրը, որ հիւր մը կը բերէր անտարակոյս:

Կէս գիշերուան առաջին պահը նոր սկսած էր, անուշ քունի պահը: Բովանդակ ընտանիքը կը քննանար, միայն ընտանիքին հայրը, ծերունի Զարմայրը կը հսկէր:

Անձանօթ ձիաւորը դեռ բոլորովին չէր գտած ինքզինք, պահապանին յայտնած սոսկալի իրականութեան հաւատալ չէր համարձակեր և սակայն հոգին կը չարչարուէր:

Ճարճատուն ու կարմրած կոճղին դիմացը նստած, կը դիտէր բարի ծերունին պայծառ պէմքը, մինչ այս վերջինը հանգստաւէտ անկողին մը կը խորհէր պատրաստել իր նորեկ հիւրին:

Սակայն հիւրը հեռի էր հանգուտանալ փափագելէ. անի կը տանջուէր մտասեւեռումով մը պահապանին շրթունքէն փախած վերջին երկավանկ բառը, յատուկ անունը, որ իրեն համար պաշտելի անուն մըն էր, թերեւս ամենէն պաշտելին՝ երկրագունդին վրայ ապրող էակներէն, շանթահարած էր իր էութիւնը:

Սակայն ո՞վ էր այդ անձանօթը, ի՞նչ գործ ունէր այդ կողմերը, ո՞ւրկէ կուգար, ո՞ւր կ'երթար...

Այդ մասին ոչինչ գիտէր պահապանը:

Անկողինը պատրաստելէ յետոյ, քունի հրաւիրեց հիւրը:

Սակայն հիւրը քուն չունէր, չէր կրնար քնանալ, չէր փափաքեր հանգստանալ, այն գիշերը պիտի լուսցընէր, այդպէս որոշած ու վճռած էր:

— Գիշերը շատ առաջացած է, ըսաւ բարի ծերունին, զաւա'կս, քիչ մը քնացի՛ր, հանգչէ՛:

— Քունս չի տանիր, ո՞վ բարի ծերունի, յարեց անձանօթը, մանաւանդ ձեր հաղորդած լուրը կը փափաքիմ ստուգել:

— Ո՞ր լուրը :

— Արիւնի Ձորին ոճի՛րը, շարունակեց անծանօթը, ո՞վ սպաննուեցաւ կ'ըսէիք :

— Մեր Սպարապետը, մեր սիրելի սպարապետը, կրկնեց պահապանը :

— Ե՞րբ գործուեցաւ ոճի՛րը, հարցուց անծանօթը բռնուն ճիգով մը զսպելով իր յուզումը :

— Հազիւ կայ կէս ամիս, պատասխանեց միամիտ ծերունին :

— Խնդրեմ բարի ծերունի, շարունակեցէք, մանրամասնօրէն պատմեցէք դէպքը, յարեց անծանօթը պաղատազին դէմքով մը :

— Բայց ինչո՞ւ այսքան հետաքրքրութիւն, դիտել տուաւ յանկարծ ծերունին, դուն ո՞վ ես, նախ պատմէ ինծի թէ ո՞վ ես դուն, ինչո՞ւ կը յուզուիս, ինչո՞ւ յանկարծ նուաղեցար ինկար, երբ Սպարապետին անունը տուի :

Անծանօթը լուռ, կ'որոճար, կը շուարէր թէ ի՞նչ պիտի պատասխանէր. չէր ուզեր յայտնել պահապանին իր ինքնութիւնը. կը խորհէր թէ՛ ժամանակը դեռ չէր հասած ինքզինքը յայտնելու, կը յուսար ամէն գաղտնիք կորզել պարզ իտ պահապանին բերնէն, սակայն միւս կողմէ կ'զգուշանար արթնցնելու անոր կասկածները : Վերջապէս շփոթած ու շուարած կը տատանէր :

— Բայց ըսէ՛ ինծի, ո՞վ ես դուն, կրկնեց պահապանը այս անգամ աւելի հրամայական շեշտով մը :

— Պիտի ըսեմ, պիտի ըսեմ, բարի ծեր, յարեց անծանօթը, մի կասկածիր անձիս մասին, ձեզի և այս վայրերուն անծանօթ մը չեմ ես, քանի՛ քանի անգամներ անցած եմ ձիովս այս ձորէն, երբ ԱՐԻԻՆԻ ՁՈՐ չէր կոչուեր տակաւին. եթէ կոչում ընէք ձեր յիշողութեան, առանց դժուարութեան պիտի ճանչնաք զիս, ձեր խօսակիցը... :

Ձորին ալեւոր պահապանը զո՛ւր կը քրքրէր իր յիշատակները, չէր կրնար երբեք յիշել ուէ անձ մը, որ գոնէ հեռաւոր նմանութիւն մը ունեցած ըլլար իր խոսակցին հետ :

— Սիրելի՛ գաւախ, սկսաւ աղաչել ծերունին, մի՛ տանջեր զիս, շուտով ըսէ՛, ո՞վ ես դուն, ես չեմ կրնար յիշել, մէկ ոտքս գերեզմանը, յիշողութեանս ճրագը մարմրուն, հազիւ կրնամ յիշել մէկ օր առաջ պատահած դէպք մը, ի՞նչպէս կ'ուզես որ մոռցած չըլլամ քեզ, եթէ նոյն իսկ հազար անգամ այցելած ըլլաս խոնարհ խրճիթիս : Կ'աղաչեմ, ո՞գեա՛կ, պատմէ՛ ինծի, ո՞վ ես դուն, ալ հերիք է, յայտնէ ինքնութիւնդ :

Անծանօթը կը յամառէր, ծերունին կը յամառէր ու գիշերը կ'առաջանար, և սակայն ո՛չ մէկը, ո՛չ միւսը կը յաղթուէին քունէն. երկուքն ալ քով քովի նստած կրակին դիմացը, իրարմէ կ'աշխատէին կորզել իրարու գաղտնիքը :

Վերջապէս անծանօթին համբերութիւնը հատած, վերստին փորձեց խօսեցնել ծերուկը :

— Բարի՛ ծեր, ըսաւ քնքոյշ ձայնով մը, որուն մէջ տառապող հոգի մը կը թրթրար, պատմեցէ՛ք, շարունակեցէ՛ք ձեր պատմութիւնը :

— Ինչպէ՞ս շարունակեմ գաւա՛խ, առարկեց ծերունին, երբ չեմ գիտեր թէ որո՞ւ կը պատմեմ :

— Ձիս վաղը պիտի ճանչնաք, բարի ծեր, յարեց անծանօթը, երբ անցնի գիշերը. երբ փախչի խաւարը, երբ ծագի Արեւը, երբ երկիրը լուսաւորուի, այն ատեն պիտի պարզուի նաեւ ի՛մ ալ գաղտնիքը. այո՛, հիմա ձեզի համար անծանօթ մըն եմ, բայց մէկ քանի ժամէն պիտի յայտնեմ ամէն բան. միայն բարի եղէք, շարունակեցէք սկսուած պատմութիւնը :

Ծերունին տեղի տուաւ վերջապէս անծանօթին

ցորդը ջնջել տալու և նոր, օտար բռնապետներուն տիրապետութիւնը վերջնականապէս հոն հաստատել տալու համար:

Արդեօք այս կարգի լրտեսներէն էր Արիւնի Զորին մէջ իրեն հանդիպած այս գեղեցիկ ձիաւորը:

Սակայն, յետոյ յանկարծ կ'անդրադառնար նոյն գիշերսւան հանդիպումին ու անոր մանրամասնութիւններուն, և անիրաւ կը գտնէր իր կասկածները:

— Ո՛չ. ո՛չ, այս ձիաւորը չի կրնար լրտես մը եղած ըլլալ, անկարելի է ատիկա, և յետոյ, կը խորհրդածէր ու կը վերլուծէր ծերուկը, ինչո՞ւ ուրեմն նուազէր Հեթում սպարապետին սպանման բօթին առջեւ...:

Բայց վերջապէս հանելուկ մըն էր, առեղծուած մըն էր այդ անձը. ժամ առաջ լուծելու էր այդ անգութ հանելուկը:

Ո՞վ էր, ո՞վ կրնար ըլլալ անի, և կէս գիշերուան պահուն, այսպիսի վտանգաւոր ժամանակի մը մէջ ի՞նչպէս կը յանգնէր անցնիլ Արիւնի Զորին մէջէն, ուր հազիւ երկու շաբաթ կայ, սպաննուած էր Հայոց Սպարապետը. Կիլիկիոյ վերջին օրերուն վրայ ճառագայթող կեանքի վերջին յոյսը...:

Խրճիթին արեւելեան հանդիպակաց լեռներուն գագաթները կը կարմրէին նորածագ արեւի մը ճառագայթներով, որոնք ամպոտ երկինքի մը սև ու թանձր վարագոյրը ճեղքելով կը տարածուէին տամուկ բլուրներուն ու դաշտերուն վրայ, ուրկէ գոլորշիներ կը բարձրանային:

Քովի ախոռէն լսուեցաւ ձիուն խրխնջոցը. խըրճիթին մարդիկը կանուխ արթնցած, գործի վրայ էին արդէն:

Իսկ անծանօթ հիւրը դեռ նոր կը փակէր քնատութենէ կարմրած իր արցունքոտ աչքերը:

ՔԱՐԱՅՐԻ ՄԸ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Արեւը ծագած էր արդէն. խրճիթի մարդիկը վաղուց արթնցած, ամէն մարդ ոտքի վրայ էր:

Բուխերիկի մուխը կեանքի վերանորոգման նշանը ցոյց կուտար, կը ծաւալէր գաղջ ու տամուկ օդին մէջ ու կ'երթար խառնուիլ ու նոյնանալ Արիւնի Զորէն բարձրացող գոլորշիներուն, որոնք թափանցիկ ու գորշագոյն քօղ մը կը ձգէին առարկաներուն վրայ:

Զարմայրի ընտանիքին աշխատաւոր անդամները, մեծ ու պղտիկ, եռուզեռի մէջ էին հովիւը հօտին կը վազէր, մշակը՝ խոտին, ժիր կինը՝ պարտէզի ածուներուն: Կեանքի վերազարթնումը...:

Պառաւ մամը միայն, Զորի պահապանին կինը Զարուհի, խրճիթը կը քնար իր փոքրիկ թոռնիկներուն հետ, որոնք ուլերուն ու գտռուկներուն ետեւէն կը վազվզէին թիթեռնիկներու պէս:

Իսկ Զարմայր, գիշերային անակնկալ հանդիպումէն ի վեր ինքզինքը գրեթէ կորսնցուցած, զուր կը ջանար թափանցել անծանօթ ձիաւորին գաղտնիքին:

Նորածագ արեւը սակայն իր մէջ կ'արթնցնէր նոր յոյսերու բողբոջումը: Ծերունին կը յուսար իր զմայլելի միամտութեան մէջ, բան մը կորզել իր խորհրդաւոր հիւրին բերնէն:

Սակայն հիւրը, գիշերն ի բուն լացած ու հսկած, երբեք տրամադրութիւն չունէր խօսելու, սոսկալի սփիւնք մը: Մտածկոտ ու թաղծոտ, յաճախ ձեռքը կը տանէր իր սպիտակ ճակտին, աճապարանք մը կը տեսնուէր իր շարժումներուն մէջ:

Այս վիճակը չէր կրնար տեսել երկար, Զարմայր լուծիւնը խզեց և դառնալով հիւրին որ իր քովը կը նստէր վառարանին դիմացը.

— Զաւակս, ըսաւ հոգածու հօր մը գուրգուրոտ

գէմքովը, արդեօք ի՞նչպէս անցուցիր գէշերը:

— Շատ հանգիստ, պատասխանեց հիւրը բռնի ժպիտով մը զուարթութիւն կեղծելով և զգուշանալով մատնել իր հոգին խոշտանգող թախիծը:

— Բայց ինչո՞ւ այդպէս տրտում կը տեսնեմ քեզ, շարունակեց ծերունին, խօսէ՛ զաւակս, պատմէ՛ ինծի ի՞նչ վիշտ ունիս, թերեւս դարման մը գտնեմ...:

Հիւրը խորունկ ա՛խ մը քաշեց, յետոյ յանկարծ ոտքի ելլելով:

— Կ'աղաչեմ, յարգելի՛ ծերունի, ըսաւ պաղատող ձայնով մը, մի՛ նեղեր դիս, աւելի գոհ պիտի ըլլամ եթէ ժամ առաջ հեռանամ այս... վայրերէն:

Ամբողջ մարմնովը կը գողար, այդ վերջին բառերուն մէջ ամփոփուած էր բոլոր անոր հոգեկան տագնապը:

Ծերունին կ'զգար թէ գիմացինը հասարակ մահկանացու մը չէր. ահաւոր, թերեւս վտանգաւոր գաղտնիք մը կը բնակէր անոր մէջ և անոր յամառ լռութիւնը՝ կը բազմապատկէր իր կասկածները: Բայց ինչո՞ւ չպիտի յայտնէ իր ինքնութիւնը, կ'ըսէր ինքնիրեն, պէտք է գիտնա՛մ ես, չպիտի ձգեմ անոր օձիքը, մինչև որ ինծի չի խօստովանի, չի պարզէ ամէն գաղտնիք: Միւս կողմէ, կը վշտակրէր, կը կարեկցէր ու կ'զգուշանար վիրաւորելու անոր փափուկ սիրտը: Ուստի, աղերսարկու ձայնով մը՝

— Զաւա՛կս, ըսաւ, միթէ կը տարակուսի՞ս անկեղծութեանս ու հաւատարմութեանս վրայ:

Հիւրը խորասուզուած էր, երկու ձեռքով մերթ ընդ մերթ կը ծածկէր իր գէմքը ուր անսովոր արտայայտութիւն մը կը տեսնուէր նոյն պահուն:

Յանկարծ մօտեցաւ Զարմայրի և ձեռքէն բռնելով:

— Ազնի՛ւ ծերունի, ըսաւ, ե՛լ երթանք:

— Ո՞ւր...

— Ո՛ւր որ քեզ պիտի տանիմ, պատասխանեց հիւրը հրամայական շեշտով մը, երթա՛նք, ալ չի կենանք հոս:

Ծերունին զգաց թէ զուր էր ընդգիմանալ, տղու մը պէս հնազանդեցաւ իր հիւրին, դուրս ելաւ, ձին ախոռէն հանեց, սանձեց թամբեց ու բերաւ տիրոջը քով:

— Հաղիւ մէկ ժամուան ճամբայ է, ըսաւ հիւրը: Եւ նետուեցաւ ձիուն վրայ:

Ծերունին հետեւեցաւ անոր:

Ամբողջ ճամբուն երկայնութեան մէջ, ոչ մէկը բացաւ բերանը. կ'երթային լուռ, անխօս, մինչև որ հասան պուրակի մը ծայրը՝ աղբիւրի մը եզերքը, որ ժայռոտ լեռան մը կողէն կը բխէր և որուն վրայ թեթեւ շուք մը կը ձգէր հսկայ սօսի մը:

Հոն, աղբիւրին քով կանգ առին:

Երիտասարդը վար իջաւ ձիէն, քանի մը վայրկեան հանգիստ ըրին ծառին տակ, յետոյ ձիուն սանձէն բռնած, սկսան քալել, մագլցիլ լեռան կողերն ի վեր:

Հինաւուրց սօսին ձախ կողմէն կը բարձրանար լեռը, աղբիւրէն քանի մը տասնեակ քաշ հեռու ապառաժներու կուրծքին վրայ լայնկեկ բացուածք մը կը նշմարուէր, վայրի խօտերով, ծաղիկներով ու լեռան դժնիկներով ու բաղնիկներով ծածկուած:

Այդ ճեղքուածքը հռչակաւոր քարայրի մը բերանն էր, մինչև այն վայրկեանը՝ Զարմայրի անծանօթ մնացած, Զարմայրի՝ որ այդ վայրերու բնակիչը և Զորին պահապանը պիտի ըլլար...: Քարայրին գաղտնիքը ծանօթ էր միայն անծանօթ ձիաւորին որ յաճախ այցելութեան կուգար հոն:

Քարայրին շուրջը սոսկալի բաներ կը պատմուէին:

Հովիւները, կ'ըսէին գիւղացի պառուները, քա-

Լեռներու իջուկին

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԴՐՈՒՄԵՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

նի՝ քանի անգամներ նշմարած են կիսամերկ երկայն սպիտակ մօրուքով՝ ցնցոտիներու մէջ փաթթուած մարդ մը որ այդ քարայրէն դուրս կ'ելլէր, ընդհանրապէս կէս գիշերէն վերջ, երբ հօտերը կը պառկէին մօտակայ արօտավայրերը և երբ հովիւներու սրինգները կը լռէին։ Այդ մարդը, ժայռերուն վրայ կը թափառէր լուսնի լոյսին, երբեմն կ'իջնէր լեռան ստորոտը, ձեռքի փառչով աղբիւրէն ջուր կ'առնէր, յետոյ կը վերադառնար ու կը կորսուէր...

Ահա՛ այդ քարայրի դուռին առջեւ հասած էին մեր երկու ճամբորդները, երբ անծանօթ ձիաւորը դարձաւ ըսաւ Չարմայրի։

— Հոս կեցի՛ր, սպասէ՛ հիմա կուգամ։

Ու թուփերը ձեռքովը մէկդի ընելով ձեղքուածքէն ներս սողոսկեցաւ, անյայտացաւ։

Ծերունին ձիուն սանձէն բռնած, կ'սպասէր հոն, քարայրին բերանը, ահուդողի մէջ։

Ձին սկսաւ յանկարծ խրխնջալ։ Քովի ժայռերուն մէջէն փչոց մը լսուեցաւ։

Չարմայր զարհուրած, աչքերը շուրջը պտտացուց ու ժայռերուն վրայ և թուփերուն մէջ նշմարեց քուրջի կտորներ, որոնց վրայէն դեռ արիւնի հոտ մը կուգար. ջախջախուած գանկեր, ոսկերտիքներ, մարդկային կմախքներ՝ հոս ու հոն ցիր ու ցան։

Սոսկումի ձիւ մը փրցուց ծերունին, մինչ ձեռքէն կը սահէր ձիուն սանձը։

Նոյն պահուն քարայրին բերանը յանկարծ ցցուեցաւ սեւերու մէջ փաթթուած կին մը և սկսաւ առաջանալ գէպի ծերունին, որ կը սարսռար։

— Բարի՛ մարդ, ըսաւ կինը քնքոյշ ձայնով մը, ետեւէս եկո՛ւր։

— Ո՞ւր, հարցուց Չարմայր դողահար։

— Ետեւէս եկո՛ւր. կ'ըսեմ, կրկնեց կինը, դուն

ինծի հետեւէ՛։

Չարմայր հետեւեցաւ կնոջ։

Թուփերուն մէջէն սողոսկելով, երկու ստուերները կը մտնէին քարայրին մէջ ու վար կ'իջնէին քարէ սանդուղէ մը։

Արեւի տկար ու հիւանդ ճառագայթներու փըշրանքներ հազիւ ներս կը թափանցէին ձեղքուածքներէն ու կէս մը կը լուսաւորէին ստորերկրեայ ըստուերներուն միայնութիւնը։

Այս քարայրը վիթխարի լեռան մը ծոցը փորուած բնութեան հրաշակերտ մըն էր, որուն սահմանուած էր նախախնամական դեր մը կատարել Կիլիկիոյ վերջին ճգնաժամային օրերուն մէջ։

Ձեղունը գողաւոր գմբէթ մը, միակտուր ապառաժէ մը կը բաղկանար, իսկ յատակը՝ ճշմարիտ աւազան մը՝ սրբատաշ որմերէ շրջափակուած, ուր՝ տեղ տեղ խորշեր ու խռոչներ ձեւացած էին դարերէ ի վեր կաթկթող ու այդ խաւարամած միայնութիւններու ըզննները համրող ջուրի կաթիլներէն, որոնք բնական սիւնակներ կազմած, սիւնազարդ գաւիթի մը մանրանկարը կը պարզէին։ Որմերուն երեսը խորաններ կամարակապ սրահիկներու վրայ նայող, այս արդէն հուշակաւոր քարայրին կուտային աւելի խորհրդաւոր հանգամանք մը։

Չարմայրի սիրտը կը բռբռախէր ուժգին, քանի կ'առաջանային գէպի քարայրին խորը։ Հէք ծերունին չէր համարձակեր ձիւ մը հանել, ա՛յնքան համակուած էր վայրին ու վայրկեանին արհաւիրքովը։

Քօղաւոր սեւազգեստ կինը կը քալէր՝ առանց կանգ առնելու, մերթ ետին դառնալով։

Ծերունին երկիւղածօրէն կը հետեւէր կնոջ. իրեն համար նոր ու օտար մթնոլորտի մը մէջէն՝ ամբողջ մտածումը կառչած՝ խորհրդաւոր իրերուն ու պատ-

կերներուն, որոնք յաջորդաբար կը ներկայանային իր ահաբեկ աչքերուն :

Սոսկուռ, այս սոսկալի գաղտնիքին թափանցելու անձկութեն կը տանջուէր, և սակայն, ինչպէ՞ս պիտի համարձակէր բանալ բերանը, կնոջ մը քով որ անծանօթ մըն էր և կուգար աւելնալ առաջին անծանօթին՝ Արիւնի Զորին ձիաւորին վրայ :

Քարայրին մութ ու նամէտ անկիւններուն մէջ, իր անցքին վրայ. զուր կը փնտռէր զանի, իր ձիաւոր երկտասարդը, որ զինք բերած էր այս չարաշուք քարայրին բերանը և հեռացած իր քովէն :

Ո՞ւր է արդեօք, ո՞ւր գնաց, ո՞ւր պահեց ինքզինք, կ'ըսէր ինքնիրեն, առանց սակայն կարենալ վայրկեան մը կանգ առնելով : Կը քալէր իր սեւազգեստ առաջնորդին ետեւէն և քարայրին ծայրը տառաւի չէր երեւնար :

Վերջապէս անկիւն մը հասան ուր յանկարծ կանգ առաւ կինը և դառնալով ետին .

— Բարի՛ մարդ, ըսաւ քնքոյշ ձայնով մը, քիչ շունչ առ . հոս սպասէ, քանի մը վայրկեան ետքը պիտի գամ :

Ու հեռացաւ, աներեւոյթ եղաւ :

Ծերունին կը դողար, չէր համարձակեր երերալ տեղէն :

Թանկարծ ճիշդ մը փրցուց ու քարայրին յատակին վրայ ինկաւ թաւալգոր :

Ի՞նչ պատահած էր, ի՞նչ երեւցած էր արդեօք աչքերուն :

Ո՛ր ոք մօտեցաւ գետնէն վերցնելու հէք ծերունին որ կը գալարուէր :

Քիչ մը սթափած, վեր ելաւ, աչքերը շփեց ու շուրջը նայեցաւ :

Ահաւոր լուսթիւն ու միայնութիւն :

Միայն, ընդհատ արձագանգը կուգար իրեն, կա-

թիւ կաթիլ ձեղունէն ինկող ջուրին, որ յետոյ քարայրին շթաքարերը պիտի կազմէր :

Այսպէս լքուած, հոգեւարքի նոպաներէ կ'անցնէր ծերունին, երբ սեւազգեստ կինը վերստին երեւցաւ ու իրեն մօտենալով

— Հետեւէ՛ ինծի, բարի ծերունի, ըսաւ մեղմ ձայնով մը :

Ծերունին հնազանդեցաւ ու սկսաւ դանդաղ քայլերով հետեւիլ կնոջ :

Հեռուն, մութին մէջ, անկիւնի մը խորը, առարկայ մը կ'երեւար, շարժուն, երերուն, որ շարունակ կը ծռէր ու կը շտկուէր :

Յետոյ, աղօտ ստուերներու մէջէն կը նշմարուէր մարմրուն լոյսի մը պլպլուքը, որ հետզհետէ աւելի կը պայծառանար, քանի կ'առաջանային անոնք դէպի քարայրին խորը :

— Լո՛յսը, լո՛յսը, բացագանչեց յանկարծ ծերունին, այլայլած դէմքով մը :

— Ի՞նչ կայ, ծերունի, դիտել տուաւ կինը, ինչո՞ւ կը զարմանաս, Աստուծոյ տունը կը գտնուինք : Սուրբ սարսուռ մը վազեց Զարմայրի երակներուն մէջ ու ցնցեց անոր արդէն խարխուլ էութիւնը :

— Կ'աղաչե՛մ, կը պաղատի՛մ, գոչեց Զարմայր, ըսէ՛ ինծի աղջի՛կս, ճշմարտութիւնը մի ծածկեր, ո՞վ ես դուն, ո՞ւր է իմ նախկին ուղեկիցս, այս պահուս ո՞ւր կը գտնուինք, ինչո՞ւ հոս առաջնորդուեցայ, քու պաշտած Քրիստոսի՛դ սիրոյն պատմէ՛ ինծի, պարզէ՛ այս գաղտնիքը . . . :

Կինը՝ անժպիտ, պահ մը դիտեց հէք մարդուն տառապազին դէմքը՝ յետոյ ըսաւ .

— Համբերէ՛ քիչ մը . . . :

Զարմայր ախմայ կը հետեւէր այս անծանօթ կնոջ, կախաղան տարուող մահապարտի մը դեղեւուն

մով: Պաղատագին նայուածք մը կը մխրճէր թանձր խաւարին մէջ, զո՛ւր փնտռելու իր երիտասարդ հէւրը որուն սողոսկիլը տեսած էր այս խորհրդաւոր քարանձաւին դռնէն ներս:

Այսպէս, յամրաքայլ ու գողգոշուէն, միշտ կնոջ հետեւելով, անցաւ ցած կամարներու տակէն՝ յաւերժական ապառաժներու ցուրտ ու տամուկ քրտինքը ծծելէն, մինչեւ որ հասաւ խորշի մը մէջ ուր կինը յանկարծ կանգ առաւ:

Խորը, ձեղունէն կախուած կանթեղ մը կը պլպլար, մեռելային նշոյլ մը սփռելով բոլորտիքը: Խունկի զգլխիչ բուրում մը կը ծաւալէր միջոցին մէջ: Հոն՝ փոքրիկ խորանի մը առջեւ ծնրադիր՝ կիսամերկ, գլուխ արագ մարդ մը կ'աղօթէր, ալեւոր ծերունի մը...

Զարմայր քողաւոր կնոջ քովէն չէր բաժնուեր, սուրբ սոսկումով մը համակուած, աչքերը սեւեռած աղօթող մարդուն՝ որուն թաւ յօնքերուն տակէն մեռալ բոցեր կ'արձակէին երկու խարոյկ աչքեր:

— Աստուած իմ, կը հնչնար ու կը հեծէր հէք ծերունին, երբ պիտի պարզուի գաղտնիքը, ո՞վ է այս կինը... ո՞վ է այս մարդը...:

Սեւերու մէջ փաթթուած ու քողաւոր կինը՝ Զարմայրի աչքերուն մէջ կը կարդար անոր խռովանքն ու տուայտանքը, կ'ուզէր վերջ մը դնել անոր անկարելի տանջանքին: Ուստի երկիւղածօրէն մօտեցաւ այն ալեւալար ու պատկառելի մարդուն որ քարայրին տէրը կը թուէր ըլլալ, համբուրեց անոր ձեռքը և ցոյց տալով Զարմայրը.

— Հայր սուրբ, ըսաւ հեծկտուքի մէջ խեղդուող ձայնով մը, կ'աղաչեմ. քիչ մը լսեցէք այս մարդը: Թեոյ դառնալով Զարմայրի.

— Մօտեցի՛ր նայիմ. ըսաւ, պատմէ ինծի ո՞վ ես դուն:

— Զորին պահապանը, պատասխանց Զարմայր:

— Ո՞ր ձորին, հարցուց քարայրին մարդը:

— Արիւնի Զորին...:

— Արիւնի Զոր, կրկնեց մենակեացը, ո՛ւր է այդ Արիւնի Զորը:

— Այս լեռան ստորոտէն մէկ ժամ հեռու կը գտնուի ձիու գնացքով:

— Ինչո՞ւ, երբէ՞ն ի վեր այդպէս կը կոչուի այդ ձորը:

— Դեռ հազիւ կէս ամիս կայ, շաբունակեց Զարմայր, մեծ ոճիրը գործուեցաւ հոն և այն հարաշուք օրէն ի վեր է որ ԱՐԻՆԻ ԶՈՐ կը կոչուի:

— Պատմէ՛ նայիմ մեծ ոճիրը:

Զարմայր կը գողար, քարայրի մարդուն ձայնին մէջ սպառնական շեշտ մը կար:

Պահ մը լուռ թիւն մը տիրեց քարայրին մէջ, մերթ ընդ մերթ ընդհատուած կամարներէն կաթկթօղ շիթերուն արձագանգէն:

Զարմայր, ինքզինք ամփոփելով վերջապէս գերմարդկային ճիգով մը.

— Աստուծո՛յ մարդ, ըսաւ, կ'աղաչեմ նախ ինծի ըսէ՛ք թէ որո՞ւ ներկայութեան կը գտնուիմ, ո՞վ էք դուք և ո՞վ է այս կինը... Կ'աղաչեմ, ըսէք ինծի, տեսա՞ք գեղեցիկ երիտասարդ մը որ քիչ առաջ այս քարայրը մտաւ. ձին դեռ գուրսը կը մնայ, ո՛ւր է այն երիտասարդը որ զիս հոս առաջնորդեց. այն որ երէկ գիշեր հանդիպեցաւ ինծի Զորին մէջ ու յետոյ խրճիթս պառկեցաւ և...:

— Ծերո՛ւկ, ընդմիջեց յանկարծ մենակեացը՝ իր արդէն խոժոռ գէմքին տալով դժնդակ արտայայտութիւն մը, դուն այդ հարցումներուդ պատասխանը պիտի առնես յետոյ. ես քեզի հիմա կը հրամայեմ որ պատմես Զորին մէջ գործուած մեծ ոճիրը:

Ջարմայր ա'լ ինք իր տէրը չէր, տակաւ կ'ըմբռնէր թէ ստիպուած էր հնազանդիւ այս խորհրդաւոր մարդուն:

Քողաւոր կ'ինը նշմարելով Ջարմայրի վարանումը, յանկարծ միջամտեց ու գրեթէ հրամայելով.

— Ծերունի՛, Հայր սուրբը մի՛ նեղեր, ըսաւ, շուտով պատմէ ոճիրը:

— Հայր սուրբ, ըսաւ Ջարմայր, այսօր ճիշդ տասնընկէք օր եղաւ, մեր գիւղացի հովիւները լուր բերին ինծի թէ՛ իմ պահպանութեանս յանձնուած Ձորին մէջ լսած էին ձիու անսովոր վրնջումներու եղերական արձագանգը: Ձայնէն առաջնորդուած, հասած էին ձորին մէկ անկիւնը ուր գտած էին խրինջացող ձին՝ յուսահատօրէն կայնած՝ արիւնաթաթաւ գիակի մէջ վրայ:

Յետո՞յ, ընդմիջեց մենակեացը:

— Անմիջապէս իրենց հետեւեցայ զաւակներուս հետ, հասանք այն տեղ, ուր ոճիրը գործուած էր... Տեսա՞յ, այս իմ թշուառ աչքերո՞վս տեսայ, վարկենապէս ճանչցա՞յ գիակը:

— Որո՞ւն գիակը, հարցուց մենակեացը տեղէն վեր վեր ցատկելով:

— Մեր սիրելի սպարապետի՛ն, շարունակեց Ձորին պահապանը՝ սրբելով աչքերուն արցունքները ուրոնք իր խորշոմած երեսները կ'ողողէին, ա'լս ինչպէ՞ս պատմեմ, զի՛նք ալ ճանչցայ ձիւն ալ...:

Մենակեաց ծերունին նշմարեց իսկոյն քողաւոր ու սեւազգեստ կնոջ ջղաձգային գալարումները որոնք կը մատնէին անոր ներսը պտուտքող փոթորիկը: Կշտամբանքի դժնէ նայուածք մը շանթեց անոր վրայ, ազդարարելով պահել իր պաղարիւնը, չարատաւորել իր տոհմին այնքան մեծապանծ անունը:

Յետոյ դառնալով Ջարմայրի որ կուլար:

— Յետո՞յ հարցուց հրամայական շեշտով մը, ի՞նչ ըրիք, մարգասպանը գտա՞ք,

— Ա'խ Հայր սուրբ, հառաչեց ծերունի պահապանը, սպարապետին աչքերը վաղո՞ւց փակուած էին, հովիւները չէին կրցած հասնիլ ներկայ ըլլալ անոր հոգեւարքին, գոնէ բա՛ռ մը խելու անոր չթունքէն:

— Ես ի՞նչ հարցուցի քեզի, ծե՛ր, յանդիմանեց քարայրին մենակեացը, գտա՞ք մարգասպանը:

— Սպասեցէ՛ց, յարեց պահապանը, հո՛գ պիտի գամ. մեր փորձառու գիւղացիներէն մահտեսի Մատ, հովիւներուն պետը՝ առանց դեգերելու գիակին շուրջը ձիաւորներու խումբով մը սկսաւ հալածել ոճրագործը:

— Յաջողեցա՞ն գտնել ոճրագործը, հարցուց մենակեացը դարձեալ ընդմիջելով:

— Դեռ ո՛չ, ոճրագործները դեռ չի գտնուեցան, բայց հետապնդումները կը կատարուին ամէն կողմ, արդէն հետքերը գտնուած էին կ'ըսուի:

— Ի՞նչպէս, որո՞նց վրայ կը կասկածուի, չէի՞ն խօսեր, ի՞նչ կը պատմէին գիւղացիները, դուն ի՞նչ իմացար, ի՞նչ էր ոճիրին շարժառիթը:

— Իմացա՞յ Հայր սուրբ, իմացա՞յ. շարժառիթը յայտնի է... Եգիպտոսի Սուլթանին որդին գերի չէ՞ր:

— Է՛հ գերի էր, ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

— Մեր սպարապետը չէ՞ր զանի բանտարկողը...

— Լա՛ւ, ընդմիջեց մենակեացը զժգոհ գէժքով մը: Սուլթանին որդին ի՞նչ դործ ունի այս ոճիրին մէջ:

— Անի եղած է ոճիրին շարժառիթը... հովիւները կը պատմէին թէ երկար ժամանակէ ի վեր պատուաստուած էր դաւադրութիւնը, Սուլթանին որդին գերութենէ ազատելու համար:

— Որո՞նք էին դաւադիրները, հովիւները չէի՞ն խօսեր այդ մասին:

— Կը պատմէին թէ մեր սպարապետին դէմ դաւադրութիւն պատրաստողները՝ Սուլթանին կողմէ վարձըւած հայ մատնիչներ էին:

— Շատ լաւ, ո՛ւր է հիմա Սուլթանին որդին :

— Փախցուցի՛ն, Հա՛յր սուրբ, փախցուցի՛ն... :

— Որո՞նք փախցուցին... :

— Դաւաճանե՛րը, մատնիչնե՛րը... :

— Գոնէ ատոնցմէ մէկուն անունը չե՞ս գիտեր :

— Աշխա՛րհ գիտէ, Հա՛յր սուրբ, Գրիգոր մատնիչ :

Հովիւները կը պատմէին թէ քանի՛ քանի անգամներ ղիչերով անոր անցնիլը տեսած էին մեր Ձորին մէջէն՝ քանի մը ձիաւորներու հետ, ու կ'ըսէին թէ անի՛ է սպարապետին սպաննիչը և անի՛ փախցուիած է Սուլթանին գերի որդին... :

— Դուն երբեք չի տեսա՞ր զինքը :

— Տեսա՛յ զինքը... ոճիրը գեռ չի գործուած մէկ չաբաթ առաջ իմ խրճիթս պառկեցաւ գիշեր մըն ալ :

— Ի՞նչ կը պատմէր :

— Կը դանգաժէր սպարապետին դէմ. շատ քիչ կը խօսէր. գրեթէ միշտ լուռ կը մնար :

— Այն օրէն ի վեր ա՛լ չի տեսա՞ր, հարցուց մեռնակեացը կասկածոտ նայուածք մը պտտցնելով պահապանին վրայ :

— Ո՛չ, ա՛լ չերեցան, պատասխանեց Զարմայր անայլալ ու պայծառ դէմքով մը :

— Վերջապէ՛ս. ուրիշ ի՞նչ կը պատմէին :

— Հովիւները կը պատմէին թէ քիչ ատենէն պիտի գտնեն ու ձերբակալեն սպարապետին սպաննիչը, հայրենիքին թշնամին... :

Քարայրին մենակեացը պահ մը լռեց. իր սպիտակ մօրուքը դողդոջուն ձեռքերովը կը չարչարէր, խորասուզուած ու թաղուած՝ ո՛վ գիտէ ի՛նչ սև ու խորունկ մտածումներու մէջ : Մատնիչ մըն է կ'ըսէր ինքն իրեն, սպարապետին սպաննիչը՝ դարձեալ մատնիչ մը, միևնույն ազգային պատմութեան կրկնութիւնը... : Միամիտ ու բարի պատմուածքին մէջ հայեւացած կը

տեսնէր իր սև ու տխուր անցեալին պատկերը, վերջիշումը կ'ունենար իր սեփական կեանքին :

Իր դեռ վառ, անչէջ երեւակայութեան մէջ, կը տեսնէր իր կէս դար առաջուան աղտոտ ու պժգալի կեանքը : Գրիգոր մատնիչ... Մատնիչ մըն ալ ինքը չէ՞ր մէթէ. չէ՞ որ ինքն ալ նոյն դերին մէջ գտնուած էր կէս դար առաջ, երբ Հայոց անկախութեան ճրագը գեռ կը պլպլար Կիլիկիոյ ազատ սարերուն վրայ և երբ տակաւին ողջ էր Լուսինեան առիւծը՝ տարաբաղդ Լեւոնը, որուն անկումը վատօրէն ինքը պատրաստած էր, — ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ — իրեն համախոհ անարժան իշխաններուն հետ ձեռք ձեռքի տուած. ինքն էր Սիսի յանձնումը կատարողը, ի՞նքն էր Հալէպի ամիրային՝ Տափուտ պէկին ու Ապուպէքիր զօրավարին բանակներուն ռահվիրան. ինքն էր որ Սոոյ բերդին հաւատարիմ զինուորներուն միջև պառակտումի հրդեհը վառեց. ինքն ալ կէս դար առաջ մատնիչ մըն էր, Հայոց վերջին թագաւորին մատնիչը... :

Ու հիմա, մինչ Արիւնի Ձորին պահապանը՝ Հեթում սպարապետին սպաննութեան պարագաները կը պատմէր, ինքզինք եղբայրացած, նոյնացած կը գրտնէր անոր սպաննիչին՝ Գրիգոր մատնիչին հետ. ասոր ու անոր միջև՝ լո՛կ կէս դարու միջոց մը միայն կը բաժնէր զիրենք իրարմէ. ինքն ալ մատնիչ մըն էր, բառին ամենասոսկալի, քստմնելի ու խտացած իմաստովը, մէկ խօսքով՝ արքայասպան հրէշ մըն էր ինք, որ կիլիկեան արեւուն մարը մտնելէն ետք յիսուն երկար տարիներէ ի վեր կ'աղօթէր, կ'ապաշխարէր այս քարայրին մէջ որ իրեն քաւարան ծառայելու սահմանուած էր :

Հա՛րկ է ուրեմն յիշեցնել թէ՛ այդ մենակեացը՝ Լեւոն Ե. ի մատնիչներէն էր : Կանչի բերդատէր Վասիլ իշխանը՝ որ ճիւղային արարքին եղերական հետեւ

ւանքները տեսնելէ ետք՝ խղճի խայթէն տանջուած ,
խաքզինքը վանքի մը ծոցը նետած էր՝ երբ դեռ հա-
զիւ երեսուն տարու՝ հագած էր սև սքեմը և ուխտած՝
ծոմով , աղօթքով ու ապաշխարանքով անցնելու իր
խորտակուած կեանքին մնացած օրերը :

Այդ ութսուն տարու ծերունի՛ն իսկ էր քարայ-
րին գաղտնիքը որ Կիլիկիոյ վերջին արիւնոտ օրերու
կէս դարու պատմութեան միակ կենդանի ներկայա-
ցուցիչը կը նկատուէր :

Հապա քօղաւոր կի՞նը... հապա Արիւնի Ձորին
ձիււորը...

Վէպիս ընթացքում յաջորդաբար պիտի ծանօ-
թանանք այդ խորհրդաւոր դէմքերուն :

Գ .

Ք Օ Ղ Ա Ի Ո Ր Կ Ի Ն Ը

Քարայրին մարդը բաւական կարեւոր խոստովա-
նութիւններ քաղած էր ծերունի Ջարմայրին բերնէն :

Ա՛լ կասկած չկար , Հեթում սպարապետին ուղան-
նիչը Հայ մըն էր , Գրիգօսը մատնի՛չը . սակայն մեղ-
սակիցն՝ ինքնա՛նքը...

Կը մնար հիմակ այդ մարնիչը ձերբակալել՝ նո՛յն
իսկ Ջարմայրին ձեռքով :

Ուստի , աւելորդ կը նկատէր քարայրին մէջ ար-
գիլուած պահել տակաւին ու հարցումներով չարչարել
միամիտ ծերունի մը , որ արգէն կը տառապէր , քա-

րայրին աղջամուղջին մէջ զո՛ւր փնտելով ձիււոր
երիտասարդը՝ որ առջի գիշեր հիւր եղած էր իրեն և
զինք հոն , այդ խորհրդաւոր քարայրին դուռը բերած ,
ձգած ու հեռացած էր :

Երբ հարցաքննութիւնը վերջացաւ ու քիչ մը
շունչ առաւ , Ջարմայր քիչ մը համարձակութիւն առ-
նելով քարայրի մարդուն պայծառ դէմքէն ու քաղցր
նայուածքէն .

— Հա՛յր սուրբ , ըսաւ դողդոջուն ձայնով մը ,
արդեօք ո՛ւր մնաց հիւրս .

— Ո՞ր հիւրդ , հարցուց մենակեացը զարմացկոտ :

— Ձիււո՛րը... Դուք չէք գիտեր , Հա՛յր սուրբ ,
առջի գիշեր Արիւնի Ձորին մէջ հանդիպեցաւ ինձի ,
գիշերը խրճիթս պառկեցաւ և այս առտուան դէմ
միասին մեկնեցանք , հասանք նոյն քարայրին դուռը ,
յետոյ ղիս հոն ձգեց քարայրը մտաւ ա՛լ չերեւցաւ :

— Քեզի ո՞վ հոս առաջնորդեց , հարցուց մենա-
կեացը թեթեւ ժպիտով մը :

— Ահա՛ իմ առաջնորդս , ըսաւ Ջարմայր , ցոյց
տալով քօղաւոր կինը , որ մտիկ կ'ընէր այդ խօսակ-
ցութիւնը :

— Շա՛տ լաւ , յարեց մենակեացը , հիմա պիտի
մեկնիս քարայրէս՝ երիտասարդ ձիււորին հետ :

Եւ դառնալով քօղաւոր կնոջ .

— Գնա՛ , ըսաւ հրամայական շեշտով մը , կանչէ՛
հիւրը , թո՛ղ գայ տանի ծերունին :

Քօղաւոր կինը հեռացաւ , քարայրի մթութեան
մէջ սողոսկեցաւ , թողլով առանձին երկու ծերունիները :

Մենակեացը շարունակելով իր խօսքը .

— Ես քեզի սիրեցի , ըսաւ ժպիտով մը , շա՛տ
սիրեցի , այսուհետեւ յաճախ պիտի այցելես , քարայրին
դուռը միշտ միշտ բաց է քեզի համար :

Ջարմայր գլխի յարգալի խոստումով մը պատաս-
խանեց :

— Զիտաւոր երիտասարդը քեզի պիտի ընկերանայ, շարունակեց մենակեացը, քեզի հետ պիտի վերագառնայ խրճիթը, ո՛չ ոք պիտի իմանայ հոս այցելելդ և պէտք է գաղտնի մնայ բոլոր այս խօսակցութիւնը. եթէ երբեք մէկ բառ դուրս ելլէ բերնէդ, գիտցած ըլլաս, տունդ կը քանդուի:

Զարմայր սկսաւ դողդալ: Մենակեացը տակաւ դաժան կերպարանք մը կ'առնէր և ձայնը քարայրին կամարներուն տակ խուլ որոտման մը տպաւորութիւնը կը ձգէր:

— Գաղտնապահութիւնը, Հայր սուրբ, ինծի համար եղած է ամբողջ կեանքիս ուղեցոյցը:

— Ապրի՛ս ուրեմն... Երիտասարդ ձիաւորը դարձեալ խրճիթդ պիտի պառկի գիշերը. հոն պիտի կանչես՝ բերել տաս բոլոր մօտակայ գիւղերուն հովիւները, մանաւանդ անոնք որ տեսած են Սպարապետին սպաննիչներուն փախչիլը. ամբողջ գիշերը պէտք է զանոնք մէկիկ մէկիկ հարցաքննէք երիտասարդին հետ, պէտք է ամէն կողմերը պաշարել տաք, մէկ խօսքով՝ մինչև վաղը, գեռ արևը չի ծագած պէտք է գտնէք, բռնէք ու հո՛ս բերէք մարդասպանը:

Երբ այս վերջին խօսքը կ'արտասանէր, սպիտակ յօնքերուն տակ վառող երկու աչքերը մռայլ բոցեր կ'արձակէին:

— Բայց եթէ մինչև առտու կարելի չըլլայ գտնել մարդասպանին հետքը, առարկեց Զարմայր վեհերոտ ու դողգոջուն ձայնով, այն ատեն ի՞նչ պիտի ընենք, գոնէ մէկ քանի օր միջոց տալու է, Հայր սուրբ:

— Ո՛չ, շեշտեց քարայրին մարդը, մէկ ժամ աւելի միջոց չեմ կրնար տալ, ծերո՛ւկ, գիտցած ըլլաս եթէ մինչև վաղը մարդասպանը չի գտնէք, դո՛ւն պատասխանատու պիտի ըլլաս, դո՛ւն:

Ու ցուցամատը բարձրացուց օդին մէջ:

Նոյն պահուն քայլի թեթև շուկ մը լսուեցաւ, շուտով եկաւ երկուքին մէջ տեղը կայնեցաւ Զարմայրի հիւրը, բարե բռնած:

— Ինծի նայէ՛, տղաս, ըսաւ մենակեացը, դուն դարձեալ հիւր պիտի մնաս այս բարի մարդուն խրճիթը, ես հարկ եղածը պատուիրած եմ իրեն... շուտով մեկնեցէ՛ք:

Երիտասարդը մօտեցաւ և աջը համբուրելով.

— Հայր սուրբ, ըսաւ, օրհնէ՛:

— Աստուած օրհնէ, մրմնջեց մենակեացը սրտազին մաղթանքով մը, Տէրը ձեզի հետ ըլլայ.

Ոտքի ելաւ Զարմայր և խոնարհելով մինչև գետին ինքն ալ առաւ աջը և ընդունեց միևնոյն օրհնութիւններէն:

Մութին մէջէն և ցածուկ կամարներուն տակէն, մանուածապատ կածաններէ կ'անցնէին: Զարմայր կը հետեւէր երիտասարդին, առանց խօսելու և առանց վայրկեան մը կանգ առնելու,

Հասան վերջապէս քարայրին բերանը, ուրկէ արևի տփդոյն ճառագայթներ կը սողոսկէին ներս:

Լոյս աշխարհը մտան դարձեալ:

Թուփերուն մէջ հանդարտօրէն արածող ձին յանկարծ խրխնջաց, ականջները վեր տնկեց. իր տիբոջ քայլերուն շուկը լսած էր:

Մօտեցաւ երիտասարդը, ձիուն սանձէն բռնեց ու Զարմայրի միշտ ետեւէն, սկսան լեռնէն վար իջնել:

Ստորոտը, աղբիւրին եզերքը հասան և հան կանգ առին:

Զարմայր մինչև այն վայրկեանը բերանը բան մը չէր դրած, քաղցէն աղիքները կը գալարուէին: Երիտասարդը՝ քարայրէն իր հետը բերած պաշարը հանեց. ծառին տակը՝ աղբիւրին եզերքը նստան ու միասին ճաշեցին գեղջուկ պարզուկ ճաշ մը՝ հաց, կարագ ու մեղր:

Յետոյ սառնաջուր աղբիւրէն ծարաւնին անցուցին և խրճիթին ճամբան բռնեցին :

Երիտասարդը՝ թէև հեծած, բայց դանդաղ կը քալեցնէր ձին, Չարմայրին քայլովը որուն հետ ընտանի խօսակցութեան մը բռնուած էր :

— Զաւա՛կս, կ'ըսէր Չարմայր կշտամբող գէմքով, ո՞ւր անյայտացար, քարայրէն ներս մտար ա՛լ չերեւցար ուրիշ անգամ :

— Այսպէս պատուիրած էր ինծի, կ'ըսէր երիտասարդը լուրջ գէմքով մը :

— Ո՞վ պատուիրած էր...

— Մեր Հայր սո՛ւրբը, քարայրին տէրը :

Չարմայր քաջալերուած՝ փորձեց աւելի խորը պեղել, հասկնալու համար այն խորհրդաւոր քարայրին գաղտնիքը :

— Ո՞վ էր ուրեմն այդ սեւազգեստ քօղաւոր կինը որ զիս ներս առաջնորդեց և մինչև վերջը Հայր սուրբին քովէն չի բաժնուեցաւ ու լսեց մեր բոլոր խօսակցութիւնները :

— Բայց մոռցա՞ր, յարեց երիտասարդը կշտամբօտ շեշտով մը, քեզի ի՞նչ պատուիրեց Հայր սուրբը. գաղտնապահութիւն, չէ՞...

Չարմայր ապշահար, բացագանչեց,

— Բայց դուն ո՞ւր էիր, ինչպէ՞ս իմացար Հայր սուրբին պատուէրը :

— Ես հոն էի, պատասխանեց երիտասարդը ժըպտելով, ամէն բան իմացայ :

Չարմայր զուր կը փորձէր զսպել իր զարմանքը, ինքզինք անկարող կ'զգար պահելու իր հանգարտութիւնը, այնքան կը չարչարուէր միտքը՝ մէկ օրուան մէջ իրարու յաջորդող ա՛յսքան տարօրինակ գէպքերէն ու հանդիպումներէն :

Այսպէս, երկու խօսակիցները կը շարունակէին

ճամբան, մերթ ընդհատելով մերթ վերսկսելով իրենց խօսակցութիւնը, որ տակաւ շահեկան կը դառնար :

Բլուրէ մը վար իջած էին արդէն երբ հեռուէն, մշուշներու մէջ երեւաւ Չարմայրի խրճիթէն բարձրացող մուխը :

Բլուրին ստորոտէն կ'սկսէր երկարածգուել լայնատարած դաշտը, զոր կտրելէ յետոյ պիտի մտնէին Արիւնի Չօրին մէջ :

Դաշտը կտրած ու Չօրին մէջ մտած էին երբ երիտասարդը վար իջաւ ձիէն ու սկսաւ քայլել Չարմայրին հետ՝ որ ձիուն սանձէն բռնած՝ իր հիւրը կ'առաջնորդէր գէպի խրճիթը :

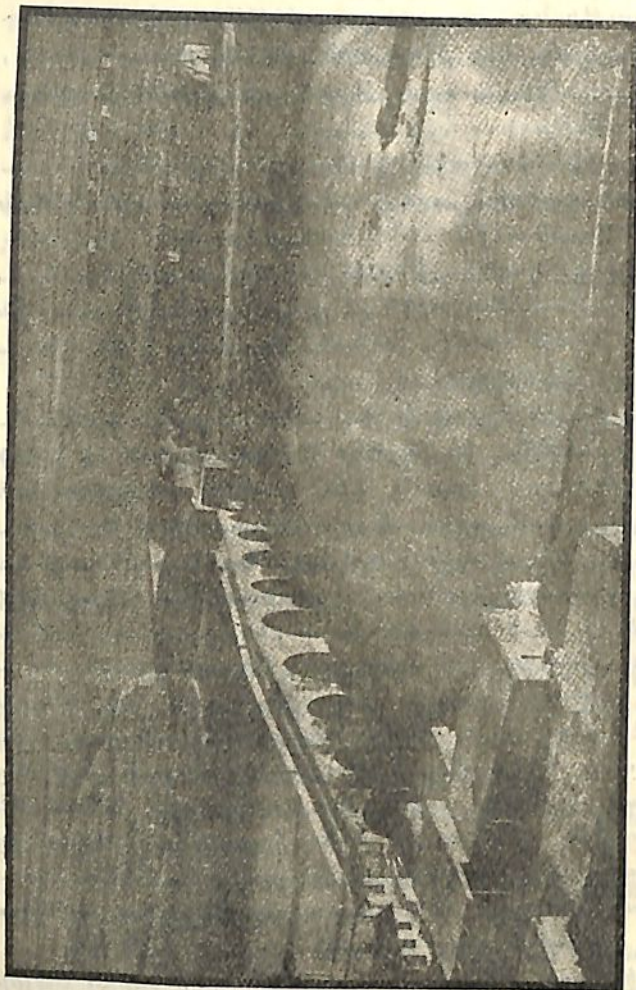
Չարմայրի սիրտը կը բաբախէր քանի կը մօտենային խրճիթին. կը խորհէր թէ արդեօք ի՞նչ ըրած էին հովիւները. կըցա՞ծ էին գտնել սպարապետին սպաննիչը, կամ գոնէ անոր հետքը, կամ թէ յաջողա՞ծ էին ձերբակալել մատնիչը. արդեօք ի՞նչ անապատ կընկալ կ'սպասէր իրեն հո՛ն, իր խրճիթին մէջ՝ ուրկէ մեկնած էր նոյն օրուան առտուն :

Իսկ ձիաւոր երիտասարդը, Սպարապետին եղբւրական մահուան կսկիծը վառ՝ իր սրտին մէջ, կ'երեւակայէր սպաննիչը ձերբակալուած իր մեղսակիցներով՝ բարի հովիւներուն ձեռքով Չարմայրի խրճիթը բերուած, շղթայի զարնուած և ինք գէմ հանդիման ոճրագործին — միշտ իր երեւակայութեան մէջ — կը պատրաստուէր խոյանալ անոր՝ դաւաճանին ու մարդասպանին վրայ, մէ՛կ հարուածով վրէժը լուծելու իր... պաշտելի սպարապետին :

Վերջապէս մօտեցան պուրակին՝ որ ձորին ծայրը խրճիթը կը հովանաւորէր :

Չարմայր, հայրական հոգածու գորովով մը դառնալով ձիաւորին.

Լեռնեաւ Տիրուհի

Արիւնի Զորը առաջնորդող Միսիսի պատմական կամուրջը

— Միրեցեա՛լ զաւակս, ըսաւ, ձիդ հեծի՛ր, թող քեզ ձիու վրայ տեսնեն:

Երիտասարդը նետուեցաւ ձիուն վրայ և երկուքը միասին մտան պուրակին մէջ:

Քանի մը վայրկեան ալ, և հասած էին արդէն խրճիթին քարպատին տակ:

Զարմանքով տեսան հոն, խրճիթին բոլորտիքը խռնուած մեծ թիւով գիւղացիներ՝ երկու սեռէն ալ, բոնք իրենց արտակարգ շարժուածքով ու խառնաձայն աղմուկով, կը գոռացնէին ձորը:

Երիտասարդը ձիուն վրայէն դիտելով այս ամէնը, դարձաւ Զարմայրին որ միշտ ձիուն քովէն կը քալէր:

— Ի՞նչ է այդ ամբոխը, հարցուց, ինչո՞ւ արդեօք հաւաքուած են հոն:

— Արտակա՛րգ բան է, յարեց ծերուկը գլխի երերումով մը, եւրեք այդպիսի տեսարանի մը ներկայ չեմ եղած ես, քանի՛ այս ձորին պահապանութիւնը կ'ընեմ:

— Ի՞նչ կը կարծես որ եղած ըլլայ, հարցուց երիտասարդը յուզուած ու զարմացած գէմքով մը, ի՞նչ է պատահե՞ր արդեօք:

Ու այսպէս խօսակցելով դուրս ելան պուրակին մէջէն ու հասան խրճիթին առջև:

Ահագին բազմութիւն մը՝ մանուկ, երիտասարդ, պառաւ, ծեր, շրջակայ բոլոր գիւղացիները հոն էին, խրճիթին բոլորտիքը:

Երբ նշմարեցին Զարմայրը որ ձիաւոր երիտասարդին քովէն կը քալէր՝ միահամուռ գոչեցին՝ վրան վազելով.

— Մարդասպա՛նը, մարդասպա՛նը, Սպարապետին սպաննի՛չը...

Զիաւորին սիրտը թունդ ելաւ, անմիջապէս վար իջաւ ձիէն:

Երկսեռ ամբոխը ճամբայ բացաւ Զարմայրի, որ աջ ու ձախ կը դառնար ու կը բարեւէր ներկաները :

— Ո՞վ է արդեօք, ո՞վ կրնայ ըլլալ այս գեղեցիկ կտրիճը, կ'ըսէին իրարու ականջին փափաւով ու իրաւրու խորհրդաւոր ակնարկներ զրոյելով :

Եւ ամէն կողմէ կատաղի աղաղակներ կը բարձրանային :

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է դաւաճանը :

— Յոյց տուէ՛ք մարդասպանը :

Ուրիշ աղաղակներ կը բարձրանային աւելի ուժգին և աւելի սպառնական :

— Մեր Սպարապետին սպաննի՞չք կ'ուզենք...

Ուրիշ ձայներ կը լսուէին.

— Դեռ պիտի ապրի՞ր...

— Յանձնեցէ՛ք մեզի, կը պոռային երիտասարդներու խումբեր, որոնք խրճիթը շրջապատած՝ կըսպառնային խորտակել դուռը և մուտքը բռնադատել :

— Ո՞ղջ յանձնուի թող մեզի, ո՞ղջ ո՞ղջ, կը կըրկնէին խումբ մը կիներ՝ քարերով զինուած, պիտի քարկոծենք, պիտի քարկոծենք այդ դաւաճանը...

— Քարկոծե՞լ, կ'ընդդիմանային ուրիշ կիներ, լի՞նջ քարկոծել, մեր ձեռքով պիտի մորթենք, մե՛նք պիտի քերթենք անոր մուրթը և պիտի քաշկուտենք անոր գարշելի դիակը... անիծեալ զա՛նկը պիտի ջախջախենք ու քարէ քար՝ զարնելով պիտի տանինք ճիշդ այն տեղը՝ ձորին այն կէտը՝ ուր մեր պաշտելի Սպարապետին արիւնը թափեց :

— Ո՛չ, ո՛չ, կը կրկնէր ուրիշ խումբ մը՝ երկսեռ ամբոխին մէջէն, կորաքամակ ծերերուն խումբը, անիկա պէտք է սպաննուի, պէտք է տակաւին ողջ պահուի, պէտք է Կիլիկիոյ բոլոր գիւղերը, աւանները, բոլոր քաղաքները տեսնեն զանի, պէտք է թքնեն անոր երեսը, պէտք է հրապարակներու վրայ

ցուցագրեն այդ հրէշը, ինչպէս նորութիւն մը՝ ինչպէս ընտելացած վայրենի դազան մը, պէտք է անարգանքի սիւնին գամուի այն ճիւղով՝ որ արիւնը մըտաւ մեր աննման Սպարապետին, մեր միակ պաշտպանին ու թշուառ հայրենիքի պաշտպանին արիւնը :

Ու ծերերը կը հեծկլտային, կիները կը կոծէին ու կ'ողբային, պատանիները՝ վրէժի բռնեցքներ կը բարձրացնէին օդին մէջ, մէկ խօսքով՝ ամբողջ բազմութիւնը միահամուռ աղաղակ մը կ'արձակէր.

— Վրէ՛ժ, վրէ՛ժ...

Ամբոխին կիրքերը կատաղութեան զենիթը հասած էին, անկարելի էր հանդարտեցնել միտքերը. կուհակոծ ծով մը որ երթալով կը փրփրէր, կ'ուռէր ու կը մռնչէր...

Երիտասարդ ձիաւորին հոգին կը խայտար. սիրտը կը սարսուար վրիժախառն հրճուանքով մը լի նպատում խնդութիւն մը կը գինովչնէր անոր սգաւոր սիրտը : Մարդասպանը ձերբակալուած է, կ'ըսէր ինքն իրեն, խրճիթին մէջ բանտարկուած պէտք է ըլլայ :

Համբերութիւնը սպառած, խսկոյն Զարմայրի հետ ճեղքեց երկսեռ ամբոխը, առաջացաւ դէպի խրճիթին դուռը և ներս մտաւ, մինչ հեռաքրքիր բազմութեան աչքերը կը հետեւէին իրեն,

Ի՞նչ կար արդեօք, ո՞վ կար խրճիթին մէջ :

Զարմայր ճիշ մը փրցուց :

— Աստուած իմ, փառք քեզ, մարդասպանը...

Խրճիթին խորէն, մութ անկիւնէն կուգար ընդհատ ընդհատ հռնգիւն մը, վերաւորներու ողորմուկ հծծիւնը :

Դուրսէն, խրճիթին դուռին առջև խռնուած մուկիւն ամբոխին խառնակ ժխորը կը լսուէր շարունակ :

Հարիւրաւոր բերաններէ նոյն աղաղակը կը լսուէր :

— Դո՞ւրս, դո՞ւրս հանեցէք մարդասպանը, ժո՛ւ

ղովուրդին արդարութեանը յանձնեցէ՛ք այդ ազգադաւ
ոճրադործը...

Խրճիթին մէջ ո՛չ ոք կար, տնեցիները գուրս
ելած էին, երկսեռ ամբոխին մէջ խառնուած:

Հոգեւարքի դալարումներուն մէջ տապալակող թըշ-
ուառներու տխուր խմբակ մը կը տեսնուէր հո՛ն,
ներսը:

Խրճիթին տէրը՝ Զարմայր, անդադար գոհութիւն
և փառաբանութիւն կը ղրկէր երկինքը:

Երիտասարդը կշտամբեց ծերուկը.

— Ո՛վ մարդ, ի՞նչ է այս... ի՞նչ ըսել կ'ուզես,
ո՞ւր է մարդասպանը, տեսա՞ր, կը ճանչնաս...:

— Տեսա՛յ տեսա՛յ, զաւա՛կս, տեսայ, կը կրկնէր
Զարմայր՝ ուրախութեան շեշտով մը:

— Ո՞ւր է...

— Հո՛ն է, հո՛ն, կը կրկնէր Զարմայր, չե՞ս տես-
ներ մութին մէջէն շողացող աչքե՛րը, չե՞ս լսեր հռն-
գիւնները...:

Եւ ծերունին կուլար ցնծութենէն:

Երիտասարդը, ծերուկին ապահովիչ յայտարարու-
թեան վրայ, ուղղեց աչքերը դէպի խրճիթին անկիւն-
ները և մութին մէջ նշմարեց տգեղ ու դաժան դէմքով
մարդ մը, կատղած աչքերու մէջ բոց մը, վզին չուպն
մը՝ գերանին կապուած. ոտքերը շղթայ, ձեռքերը
կապանք, լուռ, անխօս, անկիւն մը սմբած, կը հա-
ռաչէր մերթ ընդ մերթ ու կատաղի նայուածքներ կը
պտտցնէր բոլորաթիւքը

— Քեզի՛ եմ, բարի ծեր, հարցուց դարձեալ Զար-
մայրի հիւրը, ճանչցա՞ր մարդասպանը:

— Ծանչնա՛լ... ի՞նչ կ'ըսես, պատասխանեց ծե-
րուկը ծիծաղելով, նոյնի՛նքն է, դաւաճա՛նը... ոճիրը
գործուելէն մէկ շաբաթ առաջ խրճիթս իջեւանած
մարդակե՛րպը, ճիւղա՛ղը...:

Ու կ'իկսէր կրճտեցնել ակռաները:

— Աչէկ գիտե՞ս, ա՛ն է, հարցուց հիւրը դեռ
չուզելով հաւատալ:

— Այո՛, այո՛, ա՛ն է, ա՛ն, կրկնեց Զարմայր
վսահ շեշտով մը, սպարապետին սպաննի՛չը. ո՛չ,
կասկած չունիմ, արդէն կը գուշակէի:

— Ուրեմն ի՞նչ կը խորհիս հիմա, հարցուց դար-
ձեալ երիտասարդը:

— Կը մտածեմ նախ ցրուել ամբոխը, որ խրճիթս
պաշարած՝ անհամբեր կ'սպասէ վճիռի մը:

— Զուր թող չսպասէ, յարեց հիւրը, պէտք է
նախ հարցաքննութեան ենթարկուի մարդասպանը,
յետոյ կը խորհինք թէ ինչ պիտի ընենք. գու՛ն չե՞ս
կրնար քանի մը խօսք ուղղել անոնց, չե՞ս կրնար
յորդորել, հա՛մոզել որ իրենց գիւղը վերագառնան:

Զարմայր կը վարանէր, շատ լաւ գիտէր թէ երկ-
սեռ ամբոխը քայլ մը պիտի չի հեռանար հոնկէ մինչև
որ աչքերովը չի տեսնէր մարդասպանին վախճանը:

Ուստի, իր բեռը քիչ մը թեթեւցնելու յոյսով՝ իր
հիւրին կ'առաջարկէ երկսեռ ամբոխը ցրուելու պաշ-
տօնը:

— Դուք փորձեցէ՛ք անգամ մը, զաւա՛կս, ըսաւ
դողդոջուն ձայնով մը, խոստացէ՛ք յետոյ իրենց յանձ-
նել մարդասպանը:

— Իրենց յանձնե՞լ... հեգնեց հիւրը հաղիւ գըս-
պուած գայրոյթի շարժուձեւով մը, մարդասպանը հոս
վայրկեան մը պիտի չի մնայ, գիտե՞ս:

— Ի՛նչպէս...

— Շո՛ւտ, շուտ, սա բազմութիւնը ցրուենք նախ,
յետոյ քեզի պիտի ըսեմ թէ ինչ պիտի ընենք:

Երկուքը միասին գուրս ելան և խրճիթին գլան
առջև կեցան:

— Սիրելիներ՛րս, ըսաւ Զարմայր, կ'աղաչեմ, այ-

սօր վերադարձէ՛ք տեղերնիդ հանդարտ մտքով ու գոհ սրտով . կը տեսնէ՞ք այս կտրիճը :

Ու ցոյց տուաւ իր հիւրը :

— Յատկապէս իմ հետս եկած է , շարունակեց նոյն եռանդով , Սպարապետին սպանութեան դորժը քննելու պաշտօնով . ուստի կը խնդրեմ հեռացէ՛ք . վերադարձէ՛ք ձեր տեղը , մեզ մինակ ձգեցէ՛ք . միայն հոս թող մնան հետապնդող կտրիճները , մեր քաջ հովիւները՝ որոնք յաջողեցան գտնել ու ձերբակալել մարդասպանը :

Ամբոխին մէջէն հինգ հոգի զատուելով մօտեցան Զարմայրի ու ըսին .

— Մե՛նք գտանք , մե՛նք ձերբակալեցինք ու հոս բերինք զինքը :

— Ուրեմն միջամտեց հիւրը , գուք միայն պէտք է մնաք և պատմէք թէ ի՞նչպէս յաջողեցաք :

Երկուսն ամբոխը սկսաւ ցրուիլ , ամէն ոք իր գիւղը վերադարձաւ :

Զարմայր պատուիրեց իր ընտանիքի անդամներ , բուն պահ մը հեռանալ . երբեք չի դեգերիլ խրճիթին մօտերը . յետոյ ներս առաւ միւս հինգ գիւղացիները իր հիւրին հետ , և խրճիթին դուռը փակեց :

Երիտասարդը միշտ կը նայէր . կը դիտէր խրճիթին խորը , աչքերովը տեսնելու համար իր . . . սպառապետին սպաննիչը :

Նոյն պահուն յաճախակի սկսաւ լսուիլ հոնդիւն մը , որ կը թուէր ըլլալ մահամերձի մը վերջին շունչի տուրեւումը :

Եւ իրօք , վիրաւորներէն մէկը իր պիղծ հոգին կը փչէր :

— Է՛ , ըսաւ Զարմայր , գառնալով գիւղացիներէն մէկուն , որ միւսներէն աւելի ծեր կը թուէր , եղբայր Աւագ , պառմէ՛ , ի՞նչպէս եղաւ , ե՞րբ հասաք , ի՞նչ-

պէս բռնեցիք , ամէնը պատմէ՛ մանրամասնօրէն :

Եղբայր Աւագ պարկեշտ ու բարի գիւղացի մըն էր , հետապնդողներէն մէկը , պահ մը կեցաւ , յետոյ գառնալով Զարմայրի ու քովինը ցոյց տալով անոր .

— Մահտեսի Տատին հարցուցէ՛ք , ըսաւ , անի գիտէ մանրամասնութիւնը , մենք իր թեւին տակ էինք , ի՛նք բռնեց և ձերբակալեց բուն մարդասպանը . մենք ալ մեղսակիցները հալածեցինք գտանք ու հոս բերինք :

— Լաւ , ընդմիջեց Զարմայրի երիտասարդ հիւրը , Մահտեսի Տատին հարցուցէ՛ք :

Ու Մահտեսի Տատը սկիզբէն մինչև վերջը պատմեց հետապնդումին ու ձերբակալման բոլոր պարագաները՝ յիշելով յետին մանրամասնութիւնները :

Սակայն Զարմայրի հիւրը , կը փափաքէր մարդասպանը տեսնել և անոր բերնէն լսել սոսկալի ոճիրին պատմութիւնը : Ուստի , խնդրեց խրճիթին տիւրօջէն՝ իր ներկայութեան հանել սպանութեան գըլխաւոր հեղինակը :

Զարմայրի ազդարար ականակին վրայ , հետապնդող հովիւներուն պետը ուղղուեցաւ դէպի խրճիթին խորը , ուր բանտարկուած էին ոճրագործները :

Քիչ յետոյ վերադարձաւ յաղթանակի զուարթ ու խրոխտ դէմքով մը , իրեն հետը բերելով պարան մը վզին անցուած ու ոտքը չղթայուած ոճրագործի դէմքով մարդ մը՝ որ սակայն քայքայուած ու ընկճուած կ'երեւար :

Տատ մօտեցաւ Զարմայրի հիւրին ու ցոյց տալով ոճրագործը :

— Ահա՛ , ըսաւ , Սպարապետին սպաննի՛չը :

Հիւրին աչքերէն վրէժի կայծեր ցատկեցին , մինչև մարդասպանը կը դողար ամբողջ մարմնով ,

Գիւղացիները սոսկումով կը դիտէին տեսարանը ,

ապշահար աչքերնին սեւեռած երիտասարդին՝ որ նույն պահուն վրէժխնդիր աստուծոյ մը սպառնալից գիրքը առած՝ վայրկեանէ վայրկեան կ'ալլափոխուէր :

Յուրա . ահաւոր լուռութիւն մը տիրեց խրճիթին մէջ . ո՛չ ոք կը համարձակէր բերանը բանալ , ո՛չ մէկ շշուկ կը լսուէր , միայն շրթունքներուն խուլ շառա-
չումները մերթ րնդ մերթ կը խռովէին այս մեռելա-
յին լուռութիւնը :

Վերջապէս երիտասարդ հիւրը խզեց լուռութիւնը և .

— Դ՞ո՞ւն ես , որոտաց ուժգին , դ՞՞ուն ես , ասպե՛տ Գրիգոր , Սպարապետիս սպաննի՛չը . . . :

Եւ յանկարծ խոյացաւ մարդասպանին վրայ՝ որ սուր ու զարհուրելի ճիչ մը փրցուց և կռնակին վրայ թաւալեցաւ գետինը :

Ոտքերը պրկող պաղ երկաթները շառաչեցին ու վզին երկայն պարանը , տիրոջը թաւալգլոր անկումին վրայ՝ պլլուեցաւ անոր անճոռնի մարմինն որ նուա-
ղած , անշարժ փռուած էր գետին , արձանի մը պէս :

Երիտասարդը տեսնելով մարդասպանին նուաղու-
մը , դարձանքով մը ետ ետ քաշուեցաւ ու թողուց որ այնպէս անկենդան մնայ գետինը :

Յետոյ , երբ սթափեցաւ ան ու զարհուրագին նայ-
ուածք մը պտտցուց բոլորտիքը , երիտասարդը վրի-
ժապահանջ ձայնը դարձեալ լսեցուց՝ ահաբեկիչ ու
մահացուցիչ նայուածք մը շանթելով մարդասպանին :

— Քեզի՛ եմ , քեզի , ըսաւ , պարո՛ն ասպետ , գոհ
եղար անշուշտ թափած անմեղ արիւնիդ համար , չէ՞ :

Մարդասպանը կը դողգդար , պաղած աչքերը չէին
տեսներ , իսկ կը նայէին անթարթ՝ արձանացած :

— Լա՛ւ նայէ , շարունակեց հիւրը աւելի սպառ-
նական շեշտով մը , նայէ՛ անգամ մը , պիտի ճանչնաս
զիս անշուշտ :

Ներկաները լուռ ու տխուր , բա՛ն մը չէին հաս .

կընար այս խօսքերէն . իսկ Չարմայր սեւեռաբեր կը
հետեւէր այս խորհրդաւոր խօսակցութեան :

— Խօսէ՛ . խօսէ՛ , շարունակեց երիտասարդը , մի՛
քաշուիր , չի ճանչցա՞ր զիս :

Մարդասպանը մահացու սարսուռէ մը բռնուած ,
չէր կրնար խօսիլ . շրթունքը կապուեցած , աչքերը
պաղած , դէմքը դալկահար , մահուան քրտինք մը կը
թափէր :

Վերջապէս ինքզինք ամփոփելով , պատասխանեց
յուսահատ ձայնով մը :

— Ճանչցա՛յ , ճանչցա՛յ զո՛հիս . . .

— Լո՛ւռ , ճիւճա՛ղ , ընդմիջեց յանկարծ երիտա-
սարդը , մի՛ բանար պիղծ բերանդ , լեզուդ քաշէ՛ . . .

Յետոյ դառնալով Չարմայրի .

— Տարէ՛ք , ըսաւ , թող չի տեսնե՛ն աչքերս , խա-
ւար զնտան մը նետեցէք այս հրէջը , այսուհետեւ ան-
արժա՛ն է տեսնելու արեւին լոյսը . տարէ՛ք , տարէ՛ք :

Մարդասպանը վերստին խրճիթին մուտ անկիւնը
տարին :

Չարմայրի հիւրը չէր կրնար զսպել իր բարկու-
թիւնը . մարդասպանին տեսքը գզրդեցուցած էր իր
բովանդակ էութիւնը :

Իսկ Չարմայր ինքզինք բոլորովին կորսնցուցած
էր , մարդասպանին չի լրացուցած բառը լսելէն ի վեր :
Արդեօք ո՞վ էր իր հիւրը . Սպարապետին հետ ի՞նչ
կապ ունէր . ինչո՞ւ այսքան կը յամառէր արդեօք չի
յայտնելու իր ինքնութիւնը :

Խրճիթին մթնոլորտը շատ հեղձուցիչ կը թուէր
իրեն , ոտքի ելաւ ու սկսաւ ման գալ :

Յանկարծ գաղափար մը ծագեցաւ մաքին մէջ :

Խորհեցաւ թէ իր հիւրը պիտի յայտնէր իրեն ո՞վ
ըլլալը և թէ պիտի պատմէր նաև թէ ո՞վ էր քողաւոր
կինը , որ քարայրին մէջ հանդիպած էր իրեն , բայց

թերեւս կը քաշուէր, կ'զգուշանար, չէր ուզեր գիււղացիներուն ներկայութեանը խօսիլ:

— Բարի՛ ծերունի, ըսաւ թաղծոտ գէմքով մը, կ'ուզէիր գիտնալ թէ ո՞վ էր քողաւոր կինը, չէ՞:

— Այո՛ սիրելի զաւակս, կ'ուզեմ գիտնալ այն քողաւոր կնոջ գաղտնիքը:

— Շա՛տ լաւ, հիմա պիտի գիտնաս. սակայն յիշէ Հայր սուրբին պատուէրը, միշտ յիշէ՛... այսուհետեւ գիտե՞ս ինչ սոսկալի գաղտնիքներ պիտի յայտնեմ քեզի... բայց. դարձեալ կ'ըսեմ, յիշէ՛ քարայրին մէջ խօսուածնե՛րը...:

— Ինչո՞վ կրնամ արգեօք ապահովել քեզ, զաւակս, գաղտնապահութեանս մասին գեռ կը կասկածի՞ս:

— Ձեմ կասկածիր, րսաւ հիւրը, բայց շատ վըտանգաւոր օրեր կապրինք. մէն մի քայլիդ լրտես մը կը հետեւի, վատ սողուն մը, որ մեր հայրենիքի աւրիւնկալ տէրերուն կողմէ վարձուած է...:

— Շա՛տ ճշմարիտ է, զաւակս, հիմա ո՛չ ոք կըրնայ վստահիլ ուրիշի վրայ, եղբայր եղբօր հօրը կը փորէ... ա՛խ երկիրը փճացա՛ւ, աւերեցա՛ւ...:

— Բարի՛ ծեր, յարեց հիւրը ժպտելով ու ծերունիին ձեռքերը ձեռքին մէջ տաքցնելով, այն քողաւոր կինը հո՞ս է. հո՞ս, այս պահուս և...:

— Ո՞ւր է:

— Հո՞ս է, խրճիթիդ մէջն է:

— Բայց ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ հոս, իմ խրճիթիս մէջ կը գտնուի ու ես զինքը չի տեսնեմ:

— Կը տեսնե՞ս ըսի, խորհէ՛ քիչ մը, լաւ մտածէ՛, սրո՞ւ հետ կը խօսիս...

— Քեզի հետ կը խօսիմ, պատասխանեց ծերունի պահապանը:

— Ուրեմն ինչո՞ւ չես կրնար հասկնալ թէ ով է քողաւոր կինը. ե՛ս եմ, ես...:

— Կարելի՞ բան է. գոչեց ծերունին սալսափահար, դո՞ւն ես քողաւոր կինը...:

— Անշո՛ւշտ...

— Աստուած իմ, բացազանչեց ծերունին, կարելի՞ բան է ասիկա...:

— Ինչո՞ւ կը զարմանաս, բարի ծեր, ժամանակին փափկութիւնը կը հարկադրէ որ ծպտեալ պտտինք:

— Ուրեմն դո՞ւն ես նոյնպէս ձիււորը, որուն հանգիպեցայ երէկ գիշեր...

— Անշո՛ւշտ...

— Դո՞ւն էիր ուրեմն որ նուաղեցար, երբ Հեթում սպարապետին սպաննութեան բօթը հաղորդեցի քեզի. բայց, կ'աղաչեմ, ըսէ՛ ինծի, ինչո՞ւ նուաղեցար:

— Բարի՛ ծեր, յարեց հիւրը, Սպարապետին անունը մի՛ չեղչեղէր:

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետեւ, շարունակեց հիւրը հեծկտուքի մէջ խեղդուած ձայնով մը, որովհետեւ անոր այրի՛ն եմ ես...:

— Դո՞ւն... Սպարապետին այրի՞ն ես դուն...

Ձարմայր ուշաթափ, պահ մը մոռցաւ ինքզինքը, մոռցաւ նաեւ խրճիթը: Յետոյ դարձեալ ինքզինքը գտնելով ու ամփոփելով, հարցուց զարմանքով.

— Հիմա դո՞ւն ես քողաւոր կինը... դուն հիմա Սպարապետին այրի՞ն ես...

— Դեռ կը տարակուսի՞ս, կշտամբեց հիւրը, չե՞ս լսած, անցորդները չե՞ն պատմած իմ նախնիներու:

— Լսա՛մ եմ, լսա՛մ, ինչպէ՞ս չեմ լսած մեր սիրելի Սպարապետին հերոսուհի Տիկինը՝ ՋԱՐՄԱՆՈՒՀԻՆ որ երբեք անոր քովէն չէր բաժնուեր, կը պատմեն: Եւ ծերունին ա՛յլ չի կրցաւ զսպել իր վրդովումը, փղձկեցաւ սկսաւ տղու պէս լալ:

— Ինքզինքիդ եկո՛ւր, բարի՛ ծեր, կշտամբեց

Զարմանուհի, եթէ այդպէս պիտի յուզուիս, ա՛լ չեմ խօսիր:

— Ներէ՛ ինծի, ներէ, տարիքիս ներէ:

— Ուրիշ ինչե՛ր պիտի պատմեմ քեզի, կ'ըսէր հիւրը, Զարմայրի խորշոմած ճակատը շոյելով:

Զարմայր ինքզինք վերստին ամօքեց ու կախուեցաւ իր խորհրդաւոր հիւրին շրթունքէն:

— Իմացած ես անշուշտ, շարունակեց Զարմանուհի, մեր վերջին թագաւորին գերութենէն ի վեր ողբացեալ Սպարապետիս հետ միշտ ծպտեալ կը թափառէի Կիլիկիոյ լեռներն ու ձորերը, մեր երկրին նոր գիրքերուն դէմ պաշտպանելու մեր թշուառ գիւղացիները, մեր մէջէն, մեր ծոյէն ծնած օձերուն թունաւոր սողուններուն գլո՛ւխը ջախջախելու:

— Իմացա՛ծ էի, իմացած, ընդմիջեց ծերունին դողդոջուն ձայնով մը գլուխը ճօճելով, այո՛, մեր հովիւները կը պատմէին յաճախ:

Այսպէս, տակաւ կ'ոգեւորուէր խօսակցութիւնը. Զարմայր ինքզինքը նոյն պահուն աշխարհի ամենէն երջանիկ մարդը կը կարծէր, աչքերը կը ծիծաղէին, դէմքը կը շողար, իր հետաքրքրութիւնը ու կասկածը փարատած էր:

Խրճիթին խորէն կը լսուէին մերթ ընդ մերթ վրաւորներու խեղդուկ հեծեծանքները. որոնք անձառելի հրճուանքով մը կը գինովցնէին Զարմանուհին:

Զարմայր վեր ցատկեց յանկարծ տեղէն ու իր հիւրին յիշեցուց քարայրի սուրբին պատուէրը՝ Սպարապետին սպաննիչն ու անոր մեղսակիցները ձերբակալել տալու և անյապաղ իրեն առջև հանելու զանոնք:

— Իրաւունք ունիս, Զարմայր, հաստատեց Զարմանուհի, պէտք է շուտով վերադառնանք, մութը չի կոխած պէտք է քարայրը գտնուինք, և...

— Ուրեմն զիւղացիներուն պէտք է իմաց տամ:

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, կրկնեց Զարմանուհի, այս ոճրագործները՝ դիւրին չէ մինչև քարայրը տանիլ անվտանգ. ճամբաները վտանգաւոր են, առնուազն տասը կտրիճներ պէտք է մեզի ընկերանան. և յետոյ, դարձեալ կ'ըսեմ, ո՛չ ոք պէտք է գիտնայ իմ ինքնութիւնս. ես դարձեալ այս տարագովս պիտի ճամբորդեմ, դուն միայն գիտցիր:

Զարմայր խրճիթէն դուրս թռաւ, անմիջապէս գործադրելու իր հիւրին պատուէրը, մինչդեռ այս վերջինը մնաց առանձին, խրճիթին մէջ:

Իրիկուան դէմ վերադարձաւ Զարմայր խումբ մը գիւղացիներով՝ ամէնքն ալ գինուած, ընտրուած կըտրիճներ, որոնք Սպարապետին սպաննիչները պիտի փոխադրէին քարայրը...

Գ.

ԶԱՐՄԱՆՈՒՀԻ

Քօղաւոր կինը վերջապէս ինքզինք յայտնեց Զարմայրի, ինչպէս տեսանք, պատուիրելով սակայն այդ մասին բացարձակ լռութիւն մը պահել, չի հաղորդել գիւղացիներուն որոնք պիտի ընկերանային իրենց մինչև քարայրը՝ փոխադրելու համար ոճրագործները:

Ո՞վ էր սակայն այս զարմանալի կինը:

Պատմութիւնը կը ներկայէ դանի իբրեւ մատակ առիւծ մը, լեռներու տիրուհին, Կիլիկիոյ վերջին օրերուն երեւցած պլպլուն աստղ մը, որ մեր ազգային անկախութեան բարձումէն ետքն ալ կը շարուն-

նակէ պայքարը, թէև անհաւասար, և աւելի քան կէս դար, իր սակաւութեան հաւատարիմ զինուորներով, կը յամառի պահպանել բերդերուն անկախութիւնը:

Այդ շրջանի գէպքերուն վրայ յստակ գաղափար մը կարենալ կազմելու համար, ըսենք նաև թէ, Կիւլիկիոյ շէն քաղաքները մէկիկ մէկիկ քար ու քանդ դառնալէ, բարեկեցիկ բնակչութիւններն ալ օտար երկիրներ փախստական ապաստանելէ յետոյ՝ լեռներուն գագաթներն ու կիրճերուն մէջ տակաւին անկախ կ'ապրէին բազմաթիւ բերդատէրեր, որոնք օտար տիրապետութեան դէմ շարունակ պատերազմելով կը յաջողէին ժամանակ մըն ալ քաշքշիւ իրենց գոյութիւնը:

Այս կարգէ՝ բերդատէր իշխաններուն մեծագոյնը կը թուի եղած ըլլալ Հայոց վերջին սպարապետը՝ Հեթում, որ պատմական վաւերական աղբիւրներէ քաղուած ամենաստույգ տեղեկութեանց համաձայն, վերջին Լեւոնի օրով իսկ հռչակաւոր դարձած էր, իբրև Կանչի բերդատէրը: Ատանայի դաշտին մէջ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտին Հեթում փառաւոր յաղթանակ մը տարած էր եգիպտական բանակին վրայ, սպաննելով անոնց Էօմէր անուանի զօրապետը: Յետոյ, նոյն Հեթում ուսարապետը, դարձեալ վերջին Լեւոնի օրերը Սոյ դաշտին մէջ մղած արիւնոտ ճակատամարտի մը մէջ եգիպտացիներուն Ալի զօրավարը սպաննած էր: Մեկ խօսքով՝ մահամերձիկ Կիւլիկիոյ միակ յոյսը, միակ նեցուկը Հեթում էր, որուն քաջութեան և առաքինութեան համբաւը տարածուած էր երկրին հեռաւոր անկիւնները:

Սակայն, ինչպէս յաճախ կը հանդիպինք մեր ազգի պատմութեան ընթացքում, ինչ որ չէր կրցած ընել թշնամին, հայ մը զայն գլուխ հանեց, վատանուն, անարժան, դաւաճան հայ մը, Գրիգոր մատնիչը, որ Եգիպտոսի Սուլթանին վարձկան լրտեսներ

ըէն էր, գաղտնի զործակալ մը, որ Հեթում Սպարապետին մտերիմը ձեւանալով՝ երբեք անոր քովէն չէր հեռանար թէ՛ որսի, թէ՛ պատերազմի մէջ: Հեթումի հաւատարիմ ու վստահելի միակ անձնաւորութիւնը Գրիգոր էր, Կանչի բերդին պահապանը, որ մէկէ աւելի առիթներու մէջ ցոյց տուած էր իր արժանիքը:

Եգիպտոսի արքունիքը կ'ատէր Հեթումը, կը սոսկար անոր անունէն: Անի երկու մեծ զօրավարներու գլուխը կերած էր. անի՛ էր արգելքը վերջնական տիրապետութեան: Կիւլիկիոյ բոլոր եգիպտական կառավարիչները Հեթումի վրայ զարմանալի և ապշեցուցիչ տեղեկութիւններ կը հաղորդէին Սուլթանին:

Սակայն այս տեղեկութիւնը վրէժխնդրութեան փոխուեցաւ, երբ Սուլթանին որդին գերի ինկաւ Հեթումի ձեռքը, Սոյ շրջանակները մղուած կռուի մը մէջ: Այդ օրէն ի վեր, Հեթումի մահը վճռուած էր արդէն, միայն գործադրութեան համար զգուշութիւն հարկաւոր էր՝ չի վտանգելու համար սուլթանորդին կեանքը, որուն պահպանութիւնը Հեթում յանձնած էր Գրիգորի: Իսկ այս վերջինը շարունակական թշնամեցութեան ու յարաբերութեան մէջ էր Սուլթանի զօրծակալներուն հետ, որոնց օրը օրին կը հաղորդէր անոր գերի որդիին առողջական վիճակը, ինչպէս նաև իր ծրագիրները՝ զանի փախցնելու համար:

Սպարապետին վստահութիւնը տակաւ կ'աւելնար Գրիգորի անձին և Գրիգոր կը դառնար Կանչի բերդին հզօրագոյն մարդը՝ բերդատէրէն ետք, և նոյնիսկ կը սկսէր արհամարհել Սպարապետին կինը: Զարմանուհին բնազդով կ'ատէր Գրիգորը:

Զարմանուհի քանիցս ջանացած էր Սպարապետին աչքը բանալու, Գրիգորի կասկածելի ու կեղծ հաւատարմութեան մասին, սակայն Սպարապետը կարեւոր

ընթացին չէր ընծայած իր կնոջ խօսքերուն . որոնք կնոջական նախանձէ ներշնչուած են, կ'ըսէր :

Այսպէս, Հեթումի սիրելի մարդը, գաղտնապահ մտերիմը դարձած էր Գրիգոր :

Եւ օր մը, չարաբաստիկ օր, Կանչի բերդի մօտակայ գիւղերէն աղերսարկունքներու ամբոխ մը կը գիմէ Սպարապետին, տասնեակ մը վիրաւորներով ու սպաննուածներու արիւնոտ շապիկները բարձրացուցած օդին մէջ և լալագին ու սրտակեղէք աղաղակներով օգնութիւն կը խնդրէ եգիպտական հրոսախումբերուն դէմ որոնք արհաւիրք ու կոտորած կը սփռէին ամենուրեք, հուր ու սուրի մատնելով տիրազուրկ ու լքուած Կիլիկիան :

Սպարապետը չէր կրնար անտարբեր գտնուիլ այդ դժբաղդ գիւղացիներու դիմումին, որովհետեւ բոլոր այդ գիւղերը իրենց բնակչութիւններով կը պատկանէին Կանչի բերդատիրոջ :

Ուստի, Սպարապետին հրամանատարութեան տակ անմիջապէս հեծելազօրքի արշաւախումբ մը ճամբայ կ'ելլէ դէպքին վայրերը, սահմաններէն վանելու համար ասպատակները :

Սակայն, եգիպտական այդ հրոսախումբերը Հեթում սպարապետին անսահման վստահութիւնը վայելող Գրիգոր կոչուած մարդակերպին խորհուրդովը կը գործէին : Այդ հրէշը, հայութեան այդ վիժածը հրաւիրած էր զանոնք, այդ կերպով թակարդը ձգելու համար Հայոց Սպարապետը, և Սուլթանին որդին գերութենէ ազատելու թագուն գիտումով :

Հայկական արշաւախումբը յաջողեցաւ մաքրել բոլոր աղէտահար գիւղերը թշնամի հրոսակներէն, բայց միւս կողմէ, Գրիգոր գիտցաւ օգտագործել Սպարապետին բացակայութիւնը, վաղուց պատրաստուած ծրագիրը գլուխ հանելով :

Հեթում Սպարապետը մեկնելէ առաջ, Գրիգորի հսկողութեանը վստահած էր Սուլթանի գերի որդին .

իսկ Գրիգոր, իրեն համախոհ քանի մը դաւաճան արբանեակներով, Կանչի բերդէն, ուր բանտարկուած էր արքայազուն իշխանը, գիշերով կը փախչի, երթալ միանայու եգիպտական ջոկատի մը որ Սսէն յատկապէս ղրկուած էր, Սուլթանի որդին ազատելու նպատակով :

Այս ջոկատը, գիւղերէ յաղթական վերադարձող Սպարապետին արշաւախումբին կը հանդիպի Արիւնի Զօրին մէջ ու հոն, Գրիգորի ձեռքով կ'սպաննուի Հեթում Սպարապետը :

Զարմանուհի, Կանչի բերդին մէջ առանձին մնացած, երբ նոյն գիշերը կ'իմանայ Գրիգորի փախուստը՝ գերի բռնուած արքայորդիին հետ, և երբ կը տեսնէ թէ իր սիրականին վերադարձը կ'ուշանայ, առանց վարանելու, առնացի տարազով կը զինուի, ձիուն վրայ կը նետուի ու կը մեկնի բերդէն, փախըստականները հետապնդելու և Սպարապետը գտնելու համար :

Օրերով կը թափառի լեռներն ու ձորերը, կը հարցախուզէ, գիւղէ գիւղ կը պտտի և ի վերջոյ . կ'ստիպուի վերապառնալ Կանչի բերդը :

Արդ, այդ վերադարձի միջոցին է որ, գիշերով կը հանդիպի Զարմայրի Արիւնի Զօրին մէջ, և կը տեղեկանայ եղբնական եղելութեան :

Այս հանդիպումին յաջորդող բոլոր իրադարձութիւնները, խրճիթին մէջ առաջին գիշերը, քարայրին խորհրդաւոր մարդը, քօղաւոր կիներ, մարդասպաններուն ձերբակալումը, այս ամէնը ծանօթ են և Սպարապետին այրի տիկնոջ՝ Զարմանուհի հերոսուհիին զարմանալի գործերը հետագայ սերունդներուն պիտի ծառայեն իբրեւ օրինակ՝ հայ կնոջ անձնութեան, հայրենասիրութեան ու գերմարդկային արիւթեան :

(ԿԷՍ ԴԱՐ ԱՌԱՋ)

Ա.

ՀՈՒՐԻ ՍՈՒՐԻ ՄԷՋ

Կիլիկիան հուրի սուրի մէջ էր . . . :

Եւրոպայի Խաչակիրներուն վերջին կարաւանն ալ մեկնած էր ասիական եղբրքներէն . միայն , արիւնոտ ճակատամարտներէ վերապրած արի ասպետներու ցանցընուած գունդերու բեկորներ , հոս ու հոն , սարակինեան յաղթական սուրէն հալածական , տակաւին կը քաշկռտէին իրենց կորանքն ու թշուառութիւնը :

Եւրոպան՝ զարհուրելի , արկածախնդրական ու իրեն համար խիստ ամօթալի պարտութեամբ մը վերջացած արշաւանքէ մը զգուած ու զայրացած կը վերադառնար . . . :

Մոլեռանդութիւնը զինած էր կոյր , տգէտ ու բախտախնդիր ամբոխի մը զաւակները , որոնք Քրիստոսի Ս . Գերեզմանը հեթանոսներու ձեռքէն ազատելու նըպատակով մեկնած էին իրենց երկրէն և որոնք սակայն , աւարառութեան անորոժաբեր փորձութիւններէն չէին կրցած իրենք զիրենք ազատել , և շատերը՝ Սիւրիոյ , Կիլիկիոյ ու Պաղեստինի դաշտերուն մէջ ինկած էին :

Եւրոպան հիմա կ'ողբար իր զոհերը և զայրացած , իր ձախողուածներուն ու կրած պարտութիւններուն դէմ , ուխտած էր ա'լ չզբաղիլ Արեւելքով :

Սակայն հոն , Մերձաւոր Արեւելքին ծոցը , անյիշատակ դարերէ ի վեր բնակութիւն հաստատած էր ազնիւ , մաքուր , կորովի ու մտացի ցեղ մը որ միակ քրիստոնեայ ազգ կը ներկայացնէր հեթանոս ու մով-

սիսական Ասիոյ մէջ : Եւ այդ ազգը , Եւրոպայի քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչը , ռահվիրան եղած էր խաւարակուռ երկիրներու այլացեղ , այլակրօն և այլալեզու բնակչութեանց :

Այդ ազգը , ընթերցող , իմ ազգս էր , քու ազգդ էր , հայ ազգը . . . :

Ի՞նչ ըրած էր այդ ազգը , ի՞նչ գիրք բռնած էր Եւրոպայի ու Ասիոյ մենամարտին մէջ , ի՞նչպէս կըրցած էր ա'յնքան աննպաստ պայմաններու մէջ պահել իր գոյութիւնը , նոյնի'սկ իր անկասկածութիւնը : Ահա՛ հարցումներ որոնց պատասխանը , դժբաղդաբար , անգութ յուսախաբութեան մը , հիասթափումի մը դառն տպաւորութիւնը պիտի թողու : Թողո՛ւք առ այժմ այդ կէտը . . . :

Կիլիկեան որ , ինչպէս գիտենք , Անիի կործանումի վաղորդայնին՝ միշտ առոյգ , միշտ կենդանի ու յաւիտենապէս ապրելու յամառութեամբ օժտուած ցեղի մը , մեր ցեղին նոր հարստութեան՝ որորանը եղած էր , երեք դարէ ի վեր Արեւմուտքի ու Արեւելքի համարտ շահերուն միջև տարուբեր , կանգուն կը մընար տակաւին :

Միջերկրականի ասիական եզերքը տարածուած այս բարգաւաճ ժողովուրդը , Եւրոպայի՞նչ ու Ասիոյ միջնորդը հանդիսացած էր Միջին Դարուն՝ իր մէկէ աւելի շահաստաններով , առևտրական կեդրոններով , որոնց մէջ գլխաւորը կը համարուէր Այաս : Խաչակրութեանց բովանդակ տեւողութեանը մէջ , մօտաւորապէս երկու դար սկիզբէն մինչև վերջը , մեր Ռուբիէեան թագաւորները , զէնքով ու զբամով ամէն կարգի զոհողութիւններով իրենց թանկագին և յաճախ փրկարար աջակցութիւնը բերած էին Արեւմուտքի բանակներուն հայթայթելով անոնց պաշար , մթերք և զօրք :

Բնական էր թէ այս զոհաբերութիւնները , այս

անվերապահ գործունեութիւնն ու այս գործնական մասնակցութիւնը չպիտի ուշանային Կիլիկիոյ վրայ հրաւիրելու Սարակինոսներուն, Եգիպտացիներուն, ամբողջ իսլամական աշխարհին զայրոյթը, վրէժխնդրութիւնը:

Կիլիկիան պիտի քաւէր իր գործած սխալը, աններելի յանցանքը, չըսելու համար ոճիրը:

Ի՞նչ էր ոճիրը:

Օգնած էր Եւրոպայի, օգնած՝ հզօր Սարակինեաններուն դէմ, ամենի Արաբներուն ու քրիստոնէի Եգիպտացիներուն դէմ:

Սակայն ինչո՞ւ ոճիր ըլլայ ա՛յսքան ազնիւ ընթացքը քրիստոնէայ ազգի մը՝ քրիստոնէայ ազգերու հանդէպ:

Հո՞ս է հարցը:

Օգնեց Կիլիկիան. այսինքն ասպետական առաքիւնութիւն մը ցոյց տուաւ, իր պարտականութիւնը կատարեց, մարդկային տարրական պարտականութիւնը...: Հոս ի՞նչ գործ ունի ոճիրը:

Այո՛, ոճիր էր, ոճի՛ր, զոր գործեց Կիլիկիա...:

Եւրոպան, մոլեռանդ ու շահամոլ ազգերու այգ օտարոտի խառնուրդը, ապերախտ էր և վերջին պահուն՝ հոգեբանական գերագոյն բոլորին, լքեց Կիլիկիան միս մինակ վրէժխնդիր թշնամիներու մոլեգին, աններող ու անպարտի յարձակումներուն դէմ:

Ահա՛ Եւրոպան, որուն օգնեցին Կիլիկիոյ Հայ Վեհ հապետները:

Որո՞նց դէմ սակայն. — Սարակինոսներուն դէմ, որոնք հանդարտ դրացիներն էին բարեկամ ու դաշնակից Ռուբինեաններուն:

Դիւրին է գուշակել հետեւանքը: Հայ և լատին իշխաններ, Լեւոն վերջինը տակաւին գահ չբարձրացուցած, օգտուելով երկու տարիներու անիշխանական

չըջանէն՝ որ յաջորդած էր Կոստանդինի մահուան, և իւրաքանչիւրը ջանացած էր առաջ քշել իր ժառանգան իրաւունքը՝ Հիթումեաններուն և Լեւոնեաններուն հետ իրենց ազգականութեան ուժով, ամէնքն ալ թեկնածու էին արքայական գահին: Ասղին, Հայոց բնիկ իշխանները, երկրին սեփականատէրերը, ո՛չ մէկը կ'ուզէր, ո՛չ միւսը. և այսպէս՝ երկիրը մատնուած էր բացարձակ անիշխանութեան:

Այս տխուր վիճակը տեւեց մինչև Լեւոն Ե ի գահակալութիւնը, որ սակայն ջերմօրէն ողջունուած էր ժողովրդէն. մանաւանդ ազգայնականներուն կողմէն, որոնք արդէն դժգոհ՝ անոր լատինական ծագումէն — մօրը կողմէն միայն ըլլալով հայ և Լուսինեան ազգատունէն Զուանի ու Գուրտոնի շառաւիղը — ա՛լ աւելի ռիս պահած էին անոր դէմ՝ թագադրութեան և օծման օրէն ի վեր, որովհետև Լեւոն Ե. մեծ անխոհմուտ թիւն մը գործած էր, — նախ՝ օծուած էր լատին եպիսկոպոսի մը ձեռքով, Կիպրոսէն յատկապէս բերուած միւռոնով, և յետոյ՝ միւռնոյն ժամուն, հայկական ծէսով ու միւռոնով օծուած էր Հայոց Կաթողիկոսին կողմէ:

Մեր պատմական վէպի ընթացքում յաճախ պիտի անդրադառնանք այս տխուր միջադէպին, ինչպէս նաև ուրիշ տգեղ արարքներու որոնք պիտի առաջ բերէին անշուշտ ա՛յսքան գեղեցիկ Կիլիկիոյ աւերումը:

Ահաւասիկ պատկերը: Սիսուանի բոլոր շէն ու հարուստ քաղաքները պաշարուած արաբական ստուար զօրագունքերէ, որոնք մարախի պէս սփռուած ամէն կողմ, Ալայեան դաշտավայրի բովանդակ լայնքն ու երկայնքը, հուրի սուրի կը մատնեն բնակչութիւններն ու բնակչութիւնները:

Կիլիկիա ծայրէ ծայր հուրի սուրի մէջ էր...

Գիշերով կը պարպուէին գիւղեր ու քաղաքներ

հազարաւոր ընտանիքներէ . որոնք սարսափահար, մահուան առջեւէն կը փախչէին ապաստան գտնելու անմատչելի լեռներու կողերը՝ ապառաժներու ճեղքերուն ու քարանձաւերու խորքերուն մէջ :

Մէկ խօսքով, Փոքրիկ Հայաստան կոչուած այն հրաշագեղ ու դրախտավայր կիլիկիան՝ անհուն աւերակներու, միացող մոխրակոյտներու և արիւնի հեղեղներու սե ու կարմիր համայնապատկեր մը կը պարզէր ծովեզերքի երկայնքէն մինչև Ամանոսի ու Տորոսի ստորոտները . . . :

Այսքան չարիքներու և այսքան բարբարոսութիւններու աղբիւրը՝ Կիպրոսի Պետրոս թագաւորին և Եգիպտոսի ու Պաղտատի ամիրային միջև գոյութիւն ունեցող թշնամութիւնն էր :

Կիպրոսի թագաւորը, Սուլթան Այշէրսուրի կամ Շեխվէյիս Խանի ձեռքէն յափշտակած էր Աղեքսանդրիան, յետոյ Սուլթանը ստուարաթիւ բանակով մը յարձակած ու ետ առած էր զայն . վռնտելով բոլոր կիպրացիները, շատերը ջարդելով ու մաս մըն ալ գետի վարելով : Եւ որովհետեւ Շեխվէյիս Խանը յաճախ իմացած էր որ Կիլիկիոյ Լեւոն թագաւորը թէ՛ ազգական և թէ դաշնակից էր Կիպրոսի Պետրոս թագաւորին, թէ՛ իր վրէժխնդրութեան թոյնը թափելու և թէ իր աշխարհակալութեան տենչը յագեցնելու համար, Շահար Օլլի զօրապետի հրամանատարութեան տակ, եգիպտական կատաղի գունդերը Կիլիկիոյ վրայ արձակած էր :

Լեւոն Ե. տեղի չի տար . իր Լիպարիտ զօրապետին հետ կը նետուի պատերազմի դաշտը . կ'ահաբեկէ Ասիոյ անապատներէն ու Եգիպտոսի աւագուտներէն բուսած այդ բարբարոսներու վոհմակները, սրոնք Միջերկրականի ալիքները ձեղքելով՝ ցամաք թափած էին իրենց մոլեգնութիւնը : Սակայն, փառաւոր յաղթութեան մը դափնիները չի խլած Լիպարիտ, որ խիզախօրէն խուժանին շարքերուն մէջ նետուած էր,

կարելի էր խոցուած, կ'ընայ մարտի դաշտին վրայ ու Լեւոն ուժասպառ ու վհատ, կ'ստիպուի հաշտութիւն մուրալ Սուլթանին, որ յօժարակամ կը կնքէ հաշտութիւնը և Կիլիկիայէն դուրս կը հանէ իր բանակը :

Սակայն թշնամութիւնը թշնամութիւն էր, անմարելի սև մշտատեւ, որովհետեւ Լեւոն Ե. Էրոպական արքունիքներու հետ իր կանոնաւոր թղթակցութիւնները կը շարունակէր, յաւէտ երազելով նոր, ահաւոր ու հզօր Խաչակրութիւն մը . Միացեալ Եւրոպայի կողմէն որ անտարակոյս վճռական ու մահացու հարուածը պիտի իջեցնէր թշնամիի գլխուն, պիտի վերականգնել տար իր մահամերձ թագաւորութիւնը, մէկ խօսքով՝ նոր դարագլուխ մը պիտի բանար Հայկական պատմութեան մէջ . . :

Հէ՛ք երազատեա, այդ խաչակրութիւնը միշտ կ'ուշանար, դատապարտուած՝ միշտ մնալու անիրական երա՛զ մը . իսկ իրականութիւնը, դաժան ու զգեստնիչ ժպիտով մը կը ցցուէր իրեն գէմ : Հին ոսոխներուն վրայ նոր մըն ալ աւեցած էր : Երկու ահարկու իշխաններ Տալուտ Պէկ ու Ապուլէքիր, երկուքն ալ հզօր, Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին ճամբան բռնած հաւասար ուժերով, իւրաքանչիւրը տասնըմէկ հազար մարդերով . սովահար պիտի ընէին բովանդակ բնակչութիւնը :

Միւս կողմէ, Լեւոն Ե. ի անողոք հակառակորդները, թունդ ազգայնական ու Ս. Լուսաւորչի հարազատ ու մոլեռանդ սերունդէն, անխոստովանելի միջոցներու կը դիմէին, երկիրը փրկելու (?) լատին վեհապետի մը ձեռքէն, հոգ չէ թէ վերջնականապէս կորսնցնէր ան՝ իր քաղաքական անկախութիւնը :

Ներքին դաւեր ու սադրանքներ, արտաքին յարձակումներ և անվերջ պատերազմներ, ահա՛ Լեւոն Ե. ի օրերուն Կիլիկիան :

Արաբ, եգիպտացի և ուրիշ գանազան ցեղախումբերէ բաղկացած ուժեր, ամէն կողմէ պաշարած էին երկիրը, թէ՛ ծովէն թէ՛ ցամաքէն : Այլ ու ձախ կ'աս-

պատակէին, կը կողոպտէին, կը թալլէին, կը հրդեհէին, կը քանդէին, կը ջարդէին:

Թալան, հրդեհ, կոտորած... ահա՛ Սե Երրորդու թիւնը՝ տարաբախտ Կիլիկիոյ վերեւ սաւառնած:

Հուրի Սուրի մէջ մահուան հետ մաքառող ազգի մը ճգնաժամային գալարումները գիտող անխիղճ, անսիրտ, ապիրատ ու դաւաճան հայ իշխանները չէին գադերը լարելէ իրարու դէմ իրենց գոթխային թափարդները:

Դարերու հնութեան մէջէն բարձրաճակատ ու խելոխտ ընթացած մեծ ազգի մը՝ Հայ Ազգին քաղաքակա՛մահը կը պատրաստուէր Քրիստոնեայ Արեւմուտքին դէմ՝ խորհրդաւոր Արեւելքին սնուցած արդար վրէժը լուծուելու համար.

Ուստի. հռչակաւոր Շահար Օղլին վերստին կ'երեւայ Կիլիկեան դաշտերուն մէջ իր մարդկային մարտիներու գունդերով, որոնք կ'աւերեն ու կը քանդեն շատ մը գիւղեր, աւաններ ու քաղաքներ, և ի վերջոյ, առանց լուրջ գլխադրութեան, կը յաջողին մտնել Սիս, Հայոց մայրաքաղաքը, որուն մէկ մասը կ'այրեն՝ անխնայ կոտորելով բնակչութիւնը, մեծ մասը Լեւոն Ե. ի կուսակիցներէն:

Լեւոն Ե. հոն չէր, արդէն փախուստ տուած էր իր հակառակորդներու դաւադրութենէն զերծ մնալու համար, և իր երկբին մնացեալ մասերուն պաշտպանութիւնը ստանձնած էր, իրեն հետ առած ըլլալով բաւական թիւով զինուորական ուժեր:

Սակայն բաղդը լքած էր զինք եգիպտական շարքերուն հետ կատաղի ընդհարման մը մէջ վիրաւորուած, փախստական կ'ապաստանի հեռակայ, անմատչելի լեռներու մէջ:

Բ.

ԱՅՐԻ ԹԱԳՈՒՀԻՆ

« Իսկ Լեւոն արքայ առեալ ընդ իւր արս քանի մի, եւ պատահեալ մարտիւ զօրացն եգիպտացոց՝ հնար ըզնոսա չարաչար, բայց չկարացեալ իսպառ զդեմ ունել՝ վսանգեցաւ եւ վերս ընկալեալ յանձին՝ փախստեալ անկաւ, անմատոյց լերինս, եւ չեւեւեցաւ առ ժամանակ մի. եւ ոչ ոք գիտաց՝ քեզի՞ եղեւ նմա, եւ կամ յո՞չոքաւ եւ ել համբաւ զնմանէ, քեզ անկեալ իցէ նա եւ մեռեալ ի մարտի անդ: Ձայսպիսի գոյժ առեալ տիկինն Լեւոնի՝ քագունին Հայոց Մարիամ, որ նստէ ի Տարսուց եւ կոչիւր Մարուն Դեխոյ, պաշարեցաւ ի սուգ անհրճարին, տեսեալ միանգամայն եւ դաւեր աշխարհին՝ յողբս եւ յարատուս համակեալ լայր անմխիթար...:»

Հ. Մ. ՉԱՄՉԵԱՆ

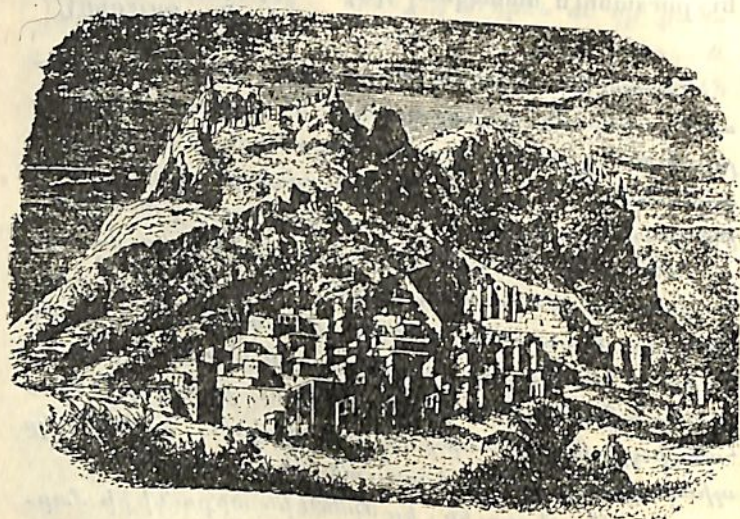
Տարսոնի արքայական պալատը՝ սեւերու մէջ, լուսամուտներուն վարագոյրները՝ սև, բազմոցներն ու բոլոր կահոյքը՝ սև, բոլոր սպասներն ու բոլոր հագուստները սև, սուգը կ'ընէր յանկարծ անյայտացած թագաւորին, որուն հետքը տակաւին չէր գտնուեր:

Իսկ թագուհին, Մարուն Դեխոյ, Կիլիկիոյ փարելի ու ցանկալի թագուհին, իբրեւ այրի կը նստէր թափուր ու սգաւոր ապարանքին մէկ անկիւնը, կուլար կ'ողբար անմխիթար, յաճախ դուրս կ'ելլէր, պալատի պատշգամբներէն հեռաստանը գիտելու՝ յուսալով թերեւս հանդիպել խուճրի մը, որ անտարակոյս, իրեն գիրկը պիտի վերադարձնէր կորսուած թագաւորը:

— Հէ՛ք թագուհի, կը մրմնջէին արքունիքի մարդիկը, այրի՛ մնաց. ո՞վ պիտի սփոփէ իր սիրտը, այնքան խոցուած ո՞վ պիտի սփոփէ անոր վիշտը...:

ՏԱՐՍՈՆ

ՍԻՍ

Ամիսներ, քանի՛ քանի ամիսներ անցած էին ա-
նիծեալ օրէն ի վեր, երբ անյայտացման բօթը լսուե-
ցաւ Կիլիկիոյ ամէն կողմը, և դեռ զուր կը փնտռէին
Վեհափառ կորսուածը. չկար մէջտեղ: Անյայտ, անե-
րեւոյթ հղած էր:

Կարծիքները կը տարբերէին, կասկածները բազ-
մապատիկ էին:

— Վերջին ճակատամարտին մէջ ինկած է, կ'ըսէր
ծեր զօրական յը՝ Արքունի թիկնապահներէն, որ մէկէ
աւելի անգամներ մասնակցած էր պատերազմներու:

— Ո՛չ, ո՛չ, կը ժխտէր ուրիշ մը, Առիւծը չէ
մեռեր, կը ննջէ:

— Եւ օր մը, թերեւ շատ մօտ օր մը, կը յարէր
ուրիշ մը, յանկարծ պիտի վերադառնայ մեր ծոցը,

Եւ այսպէս, ենթադրութիւնները, կասկածները,
երկիւղները, կը շարունակէին վրդովել հանրային
միտքը:

Ամէն մարդ կ'սպասէր անհամբեր իր սիրելի վե-
հապետին վերադարձին. սակայն, ժողովուրդէն մաս
մը, մանաւանդ աղնուական դասակարգը, գրեթէ ա-
մէնքն ալ Լեւոն Ե.ի հակառակորդներ ու անոր մահ-
ուան ցանկացողներ, իրենց սեփական գործակալնե-
րուն ու վարձկաններուն բերանով սուտ լուրեր կը տա-
րածէին, իբր թէ Լեւոն արքան գերի ինկած է, իբր
թէ վատաբար փախչելու ատեն նետահար սպաննուած
է, իբր թէ հրաժարած է թագէն ու ինքզինք յաջո-
ղած է Եւրոպա նետել իբր թէ, իբր թէ, վերջապէս
հազարումէկ իբր քե-ներով կը ջանային պղտորել հա-
սարակութեան միտքերը:

Մարուն Դշխոյի կուսակիցները, որոնց մէջ կային
ո՛չ նուազ թիւով Լեւոն Ե.ի թշնամիներէն, կ'աճա-
պարէին վերջ մը դնել այս տարտամ այս վտանգաւոր
կացութեան:

Թագաւորը կ'ապրէ՞ր, ուրեմն ինչո՞ւ տակաւին մէջտեղ չէր ելլեր. իսկ եթէ մեռած էր, ինչ . ր հաւանական է, գահը թափուր թողուլ չէր ըլլար, պէտք էր յաջորդը շուտով բարձրացնել անոր վրայ, Այս էր տիրող մտայնութիւնը:

Երկու հակառակ կուսակցութիւններ գոյութիւն ունէին այն շրջանին մէջ, լատին ու հայ կուսակցութիւնները: Առաջինները Լուսինեան Տան ջերմ. ուխտեալ և անդրդուելի պաշտպաններն էին, երբեք չպիտի ուզէին Լեւոն Ե.ի մահը լսել, ոչ ալ անոր անկումը տեսնել: Իսկ միւս կուսակցութիւնը, զուտ հայկականը, կը սիրէր թագուհին և ասոր կը փափաքէր յանձնել Ռուբինեանց թագը:

Սակայն թագուհին, հաւատարիմ ամուսին, չէր ուզեր ու չէր կրնար բնաւ հաշտուիլ այս վիճակին հետ. համակերպութիւնը գեռ շատ հեռի էր տիրանալէ անոր կամքին: Անհուն կսկիծով կը լսէր երբեմն իր շուրջի փսփսուքները, պալատականներուն մէջ անցած դարձած գաղտնի խօսակցութիւնները, որոնք խիստ վերաւորիչ էին իր փափուկ սրտին համար:

— Հէ՛ք թագուհի. այրի մնաց:

Աշնանավերջի տխուր օրեր: Տարսոնի դաշտը փաթթուած մռայլ ու խոնաւ գոլորշիէ պատանքի մը մէջ, կ'մախացած ու չոր ճիւղերնին երկինքն ի վեր կարկառած ծառերու դեղին տերեւակոյտը կը համաժածկէր գետինը: Հեռաւոր հորիզոնին երկայնքը՝ միգապատ ու ձիւնասպիտակ լեռներու հոյակապ տեսարանը կը պարզուէր: Արքայական շքեղ պալատի հաւաքակողմէն կը նշմարուէր Միջերկրականի արծաթի շղարշով ծածկուած ձիւրանին, իրիկուան վերջալուսային բոցերով շողշողուն ու վառ:

Թագուհին, ամբողջ օրը պալատի խորը քաշուած, իր սգապատ ու սեւաթուր առանձնասենեակին մէկ անկիւնը, երազած, լացած ու յուսացած էր:

Ինչպէ՞ս ըսինք, սովորութիւն ըրած էր՝ երբեմն ելլելու պատշգամբ, դիտելու, թերեւս նշմարելու համար խումբ մը, բազմութիւն մը, թափոյր մը, որոնք անտարակոյս, ինչպէս միշտ կը յուսար ու կ'երազէր ինք, պիտի վերադարձնէին իր գիրկը՝ իր ցանկալին, իր պաշտելին. Լեւոն Առիւծը, որ պիտի դար վերջ գնէր իր անմխիթար սուգին:

Այդ իրիկունը դարձեալ դուրս ելաւ պալատին պատշգամբ, քիչ մը դիտելու համար հեռաստանը:

Նոյն պահուն, երեք հարիւր քայլ հեռուէն, դէպի պալատը կ'ուղղուէր փոքրիկ թափոյր մը, որուն մէջ որոշակի կ'երեւնար սև գլուխ մը, վեղարաւորի մը գլո՞ւխը:

Թագուհին յանկարծ օթափած՝ երազային ցնորհներէ, ուր կը խորասուզուէր նոյն ըոպէին, գլուխը վեր առաւ ու գոչեց.

— Կաթողիկո՞սը, Կաթողիկո՞սը...

Այո՛, իրաւունք ունէր թագուհին, նա ինքն էր, Կաթողիկոսը, Կիլիկիոյ Ս. Աթոռին գահակալը, Տ. Տ. Մեսրոպ Հայրապետը:

Բայց ինչո՞ւ կուգար...:

Գ.

ԿԱՌՈՂԻԿՈՍ ՈՒ ԹԱԳՈՒՀԻ

Թագուհին անմիջապէս պատշգամբ թողած, պալատին մարմարէ սանդուխներէն վար իջած, պալատական սպաներուն և թիկնապահներուն հրամայած էր մեծաշուք հանդիսաւորութեամբ մը դիմաւորել եկւորներուն թափօրը, որուն մէջ գտնել կ'երազէր իր թանկագին, իր անսխալարիներէ կորուստը՝ Կիլիկիոյ թագաւորը:

— Ինչո՞ւ պիտի գայ հոս, կը մտածէր ինքնիրեն թագուհին, արդեօք ի՞նչ անակնկալ պիտի բերէ, ի՞նչ աւետիս. Կաթողիկոսին հոս գալը նշանակալից է...

Եւ տրոփուն սրտով ու անհանդարտ քայլերով կը չափէր պալատին սիւնազարդ գաւիթը, մարմարակուռ կամարներուն վեհաշուք ու տխրամած լուծեանը մէջ:

Թափօրը կը մօտենար, պալատի պողոտայի անկիւնէն կը նշմարուէր արդէն Հայրապետը, իր հետեւորդներով:

Քանի մը վայրկեան ալ, և վեհափառ Հիւրը պալատին արտաքին Դուռնէն ներս կը մտնէր, կ'առաջանար, մինչ թագուհին ընդառաջ կը վազէր:

— Ողջո՞յն Հայոց Տիկնոջ. ըսաւ Հայրապետը, սրբազան աջը դնելով Դիսոյի գլխուն վրայ:

Տ. Մեսրոպ Կաթողիկոսն էր այն ալեգարդ ու պատկառելի Սուրբը, որուն կ'ընկերանար ուրիշ բարձրաստիճան եկեղեցական մը, այսինքն Սոյ Տ. Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը՝ արքունական քարտուղարը: Հետեւորդներուն մէջ աչքի կը զարնէին քանի մը բերդատէր իշխաններ՝ ազգայնականներէն, որոնք կը պաշտէին Մարուն Դիսոյին անձը:

Տարսոնի արքունիքին մէջ եռուզեռ մը սկսաւ,

թիկնապահներն ու սենեկապանները գործի վրայ, թագուհին աջ ու ձախ հրամաններ կ'արձակէր:

Հայրապետը վեր առաջնորդուեցաւ իր հետեւորդներով, արքայական ընդունելութեան դահլիճը, մեծալայն սրահ մը՝ նկարագեղ որմերով, ոսկեդրուագ ձեղունով ու կիճէ նուրբ ու յղկուն սիւնակներով:

Միջին դարու ճշմարիտ աւատապետի մը գլխաւին յար և նման, Տարսոնի հայ արքունիքը կահաւորուած էր ասիական պերճ ու չքեղ գորգերով ու հազուագիւտ հնութեան թանկագին առարկաներով:

Թագուհին մօտեցաւ Հայրապետին, գշտոյավայել փափկութեամբ մը համբուրեց Ս. Աջը և ցոյց տուաւ հայրապետական թիկնաթուը, ճիշդ քովը դրուած Արքայական Պահին: Լեւոնի անյայտացման օրէն ի վեր սե քօղով մը ծածկուած կը մնար:

Հայրապետէն ետքը կարգով բազմեցան հետեւորդները. իւրաքանչիւրն իրեն ցոյց տրուած տեղը:

Դէմքերը լուրջ էին ու մտախոհ: Հայրապետ, արքեպիսկոպոս, իշխաններ, ամէնքն ալ իրենց նայուածքը կեդրոնացուցած էին Հայոց Դիսոյին վրայ, ուսածքը կեդրոնացուցած էին աւելի գեղեցկացած, հրեշոր սե զգեստներուն մէջ աւելի գեղեցկացած, իր տակային շնորհ մը, քաղցրութիւն մը կը սփռէր իր շուրջը:

Պահ մը բոլոր աչքերը սեւեռուն, իրարու հանդիպեցան:

Այդ աչքերուն մէջ աչք մը կար միայն, որ կուլար. Հայոց Տիկնոջ, Այրի համարուած Դիսոյին սիրաւոր. Դիսոյ, ծաւի և վճիտ աչքերը...

Հայրապետը խզեց վերջապէս լուծեանը, մինչ թագուհին կը չարձարուէր անձկոտ սպասումի մը մէջ:

— Հայոց Տիկին, ըսաւ գործովոտ շեշտով մը, գիտէ՞ք մեր այցելութեան շարժառիթը:

Լեւոնեռու Տիրուհի

— Կրնամ գիտնալ, յարեց թագուհին թախծադէմ, անշուշտ օրհնաբեր ու բարեհմայ կ'ընդունիմ այս անսպասելի այցելութիւնը:

— Այո՛, զաւակս, շարունակեց Հայրապետը, հետեւեալ տալով իր ձայնին աւելի քաղցրութիւն և իր դէմքին՝ աւելի գուրգուրանք ու լրջութիւն, պէտք է ընդունիք այդպէս. մենք եկած ենք թեթեւութիւն ու սփոփանքը բերելու Ձեզի, Դշխո՛յ, և կը յուսանք թէ մեր հայրական յորգորներուն պիտի անսաք սիրայօժար.

— Ի՞նչ յորգորներ, Սրբազա՛ն Հայրապետ, ընդմիջեց թագուհին:

— Գիտէք անշուշտ, շարունակեց Կաթողիկոսը, Կիրիկիոյ տէրը, համայն ազգիս առաքելն ու բարեբար արքան տակաւին անյայտ կը մնայ, և երկիրը սուգի մէջ թաղուած զո՛ւր կ'սպասէ անոր:

— Ի՞նչպէս, ընդմիջեց թագուհին դողով, Սրբազա՛ն Հայրապետ, նոր լո՞ւր մը բերած էք արդեօք, միթէ նոր դժբաղդութիւն մը պիտի իմանամ:

— Ո՛չ, ո՛չ, սիրելի Դշխոյ, ուրիշ ի՞նչ աւելի մեծ դժբաղդութիւն կրնայ գոյութիւն ունենալ քան այն՝ որ արդէն կը ծանրանայ մեր սրտերուն վրայ և որ սուգով կը պատէ աշխարհը:

Միւս ներկաները լուռ ու տխուր, երկիւղածօէն կը հետեւէին այս խօսակցութեան որ հետզհետէ շահեկանութիւն կը ստանար:

— Բայց, շարունակեց Կաթողիկոսը, մինչև ե՞րբ պիտի տեւէ այս տարտամ ու տրտում կացութիւնը, դուք ի՞նչ կը խորհիք, Դշխո՛յ:

Ներկաները ցնցուեցան:

Թագուհին կը սարսուար, սև սև նախազգացումներէ չարչարուելով: Հայրապետին խորհրդաւոր հարցումին պատասխանելու ինքզինքը անկարող կ'զգար, այնքան յողորմած էր ու ընկճուած:

— Ձե՛ք խօսիր, սիրելի Դշխոյ, կը պնդէր Հայրապետը, ի՞նչ կը խորհիք դուք, արդեօք ի՞նչ է դարմանը, մինչև ե՞րբ պիտի տեւէ այս ամուլ սպասումը, որ կը կապէ մեր ձեռքերը:

— Ի՞նչ, ի՞նչ ըսել կ'ուզէք, գոչեց թագուհին զայրացկոտ շեշտով մը, պարզ խօսեցէ՛ք, Սրբազան Հայրապետ, արդեք բօ՞թ մը պիտի հաղարդէք ինծի ու չէք կրնար, ըսէ՛ք կ'աղաչեմ, մի՛ ծածկէք ինչ, ի՞նչ է պատահեր:

— Ոչի՛նչ, Սիրելի Դշխոյ, յարեց Կաթողիկոսը, նոր բան չէ պառահածը, ամէնուս ծանօթ է արդէն, արքային անյայտացումը...

Եւ ալեհեր գլուխը ձեռքերուն մէջ առաւ:

Ճաղատ ճակատը կ'այրէր, սպիտակ ընքուններուն շուքին տակ կը փայլատակէին երկու խորունկ, սև ու թափանցող աչքերը: Դէմքը պալծառ, անխորշոմ տակաւին, հակառակ իր եօթանասուն և աւելի ձմեռնաբուն, համակ բարութիւն կը բուրէր ու գորովանք:

Դարձաւ արքունական քարտուղարին, որ ինչպէս ըսինք, իրեն կ'ընկեքանար՝ յատկապէս հրաւիրուած Սիսէն, որուն արքեպիսկոպոսն էր:

— Սրբազա՛ն եղբայր, ըսաւ անոր, պատմեցէ՛ք եղելութիւնը Դշխոյին, ժամանակը շատ սուղ է, բոպէններ կը սուրան և վտանգը տակաւ կը մեծնայ, կը սպառնայ...

Տ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը թիկնաթուին մէջ երերալ սկսաւ ու խիստ կարեւոր գաղտնիք մը հաղորդելու պատրաստուող մէկու մը պէս, պահ մը խորհրդաւոր նայուածք մը պտտացուց իր շուրջը, մէկ երկու անգամ հազաց և իր միտաքսաթել երկարածիգ մօրուքը մատներովը սանտրելով՝ յուզուած գէմքով մշ.

— Հայո՞ց Տիրուհի, ըսաւ քնքոյշ ու փաղաքուշ ձայնով մը, որ կը դողդոջէր, գիտէ՞ք ինչ է խնդիրը, կը խնդրեմ որ ուշի ուշով ունկնդրէք:

Ու լուսեթիւնը՝ ցօւրտ, ահաւոր, խորունկ, տիրապետեց արքայական դահլիճին մէջ:

Ներկաները, ստոյգ աղէտի մը հարուածին ներքեւ, լուռ ու մունջ զիրար կը դիտէին, առանց համարձակելու չնչել բառ մը:

Թագուհին յանկարծ փղձկեցաւ արցունքի հեղեղ մը կ'ողողէր անոր թաւիչ այտերը:

Հայրապետը սրտնեղած ու քիչ մըն ալ զայրացուիտ, դառնալով արի եպիսկոպոսին, ըսաւ.

— Զըսէ՞ք, սրբազան եղբայր, ինչո՞ւ կը ծամծըմէք...:

Արքեպիսկոպոսը մեծ ձիգով մը.

— Մեծ Տիկին, ըսաւ, եկած ենք հոս, բովանդակ կրկնիոյ ժողովուրդին կողմէն, Ձեզի յանձնելու արքայական թագը և խնդրելու որ այսուհետեւ Դուք ձեռք առնէք կառավարութեան ղեկը, ազգին ալեկոծ նաւը հանելու համար խաղաղ ու ապահով նաւահանգիստը...:

Թագուհին ինքզինքը ամփոփելով, արձանի մը պէս անշարժ, կազմ ու պատրաստ կ'երեւար, անթարթ աչքերը յառած եպիսկոպոսին:

— Սրբազան Հայր, ըսաւ, կ'աղաչեմ, շատ մի՛ տանջէք զիս. հոգիս արդէն նեղուած է, վիշտերու, հոգերու, կասկածներու և ամենօրեայ տառապանքս ներու դէմ մաքառելէ յոգնած. շուտ ըսէ՛ք, ո՞ղջ է արքան, ունի՞ք բարի լուր մը:

— Դիւսո՛յ, յարեց արքունական սրբազան քարտուղարը, մի՛ այլեւս զբաղիք ատով:

— Ի՞նչպէս...

— Արքային կեանքը Արարչին ձեռքին մէջն է, ո՛վ գիտէ...:

— Մեռա՞ւ արդեօք բացազանչեց թագուհին ողբազին հեծեծանքով մը, և դուք չէ՞ք յայտնեք:

— Բայց ո՞ւր է թագին պետը...:

— Անոր վիհափառ հոգին, պատասխանեց Արքեպիսկոպոսը դողդոջ ձայնով մը, թող երկնքի բարձունքէն հսկէ Ձեր, և մեր անտէրունչ ու հալածական ազգին վրայ...:

Մարուն Դիւսոյին գեղեցիկ աչքերը տակաւ կը նըւաղէին ու անոր ամբողջ մարմինը կը դողար:

— Մեռա՞ւ Լեւոն, կանչեց լալակոծ, խաւարեցա՛ւ արեւս...:

Գահէն վար սահեցաւ, անկենդան փռուեցաւ գետին:

Նուաղած էր.

Սրբազան Հայրապետը գլխուն վերեւ, չը՛պատուած իր հետեւորդներով, բոլորը շուարած ու ոտքի կեցած, աղօթք մը կը մըմնէին:

Գանի մը վայրկեան այնպէս զգայազուրկ մնալէ յետոյ, սթափեցաւ թագուհին և շուրջը թաւալելով իր յուսահատ ու թախծամած նայուածքը, հառաչեց նախ յետոյ խելայեղ շարժումով մը, յուսահատօրէն տխուր ձիչ մը փրցուց.

— Է՛հ ուրեմն, կը հեծեծէմ, Լեւոնիս մահուան բօժը կը բերէք ինծի:

— Օրհնեա՛ւ են կամք Տեառն, ո՛վ Դիւսոյ. յարեց Հայրապետը, մեռա՛ւ Արքայն, ո՞ղջ է Դիւսոյն, ա՛յս է Սատուծոյ կամքը. Դո՛ւք էք այսուհետեւ Հայոց թագին ժառանգն ու տէրը:

— Կեցցէ՛ Մարուն Դիւսոյն, գոչեցին իշխանները. և դահլիճին ոսկեգրուազ ձեղունը թնդաց:

— Օ՛հ ուրեմն, շարունակեց Հայրապետը, Հայոց Տիկին, սրբեցէ՛ք ձեր արցունքը, զօրացէ՛ք, Ս. Պաշին ապաշինեցէ՛ք.

Թագուհին տակաւ կ'ընտելանար անողոք իրականութեան և իր բոլոր ուժերը կը հաւաքէր համակերպելու համար անոր: Արդէն Հայրապետին կրկնակի յոր-

ըստ մէջ ո՛վ Դշխոյ, բայց ազգը զոհողութիւն մը կը պահանջէ ձեռնէ:

— Պատրա՛ստ եմ զոհուելու...:

— Ուրեմն, շարունակեց Հայրապետը քաջալերուած, ա՛յս ժամէն կ'սկսի Կիլիկիա շունչ առնել և յուսալ ապագային որ խոստմնալից է. միայն, ինչպէս որ ըսի, զոհողութիւն մը պէտք է ընէք դուք, և ա՛ս սիկա՛ երկրին ու ազգին փրկութեան համար:

— Մեռնի՛ր, ընդմիջեց Թագուհին, սիրայօթա՛ր կ'ընդունիմ:

— Ապրի՛ր, ո՛վ Դշխոյ, յարոց Հայրապետը, ապրի՛ր կը պահանջեմ ձեզմէ այնպէս, ինչպէս կը վայելէ Դշխոյի մը, Կիլիկիոյ Հայոց Տիկնոջ. ապրի՛ր, ո՛չ իր հետեւ պէտք է մէկդի նետէք սև քօղը, պէտք է վերստին հազնիք դշտյական ծիրանին, պէտք է վերանորոգէք ձեր ձեռքը, որպէսզի ձեզի հետ վերանորոգուի Կիլիկիա, հասկցա՞ք:

— Ներեցէ՛ք Սրբազան Հայրապետ, աւելի պարզ խօսեցէք:

— Ո՛վ Դշխոյ, կրկնեց Հայրապետը, պէտք է Թագէք անցեալը, պէտք է որ ամուսնութիւն մը կնքէք, պէտք է Հայոց Թագը պատուաստուի եւրոպական արքունիքի մը Թագին հետ, որպէսզի կարենանք դուրս մէջէն:

— Մարուն Դշխոյի դիմագծերը սպառնական ծամածոռններ առին, շնորհակալ նայեցաւ ներկաներուն և.

— Սրբազան Հայրապետ, ըսաւ, դո՛ւք էք որ ինծի կ'առաջարկէք այս... անհեթեթ առաջարկը. միթէ կրնամ չըթուան մօտեցնել այդ... ըմպելիին, միթէ քի՞չ կը գտնէք տառապանքս և կը պահանջէք բան մը, որ աւելի դառն է քան մահը:

— Ո՛չ, ո՛չ, կրկնեց Կաթողիկոսը կշտամբոտ շնորհով մը, կը սխալիք Դշխո՛յ, և չարաչար կը սխալիք հայրենիքի փրկութիւնը կը պահանջէ ձեռնէ այդ զոհողութիւնը. կ'աղաչեմ, մի՛ պնդէք, մի՛ յամառիք, պէտք է ա՛յսօր իսկ վերջնայ այս գործը:

— Ամուսնանա՞լ, Սրբազան Հայրապետ, կը պաշտէր Թագուհին, Լուսինեան Լեւոնէն ետքը, միթէ կարելի՞ է, ո՛վ պիտի կրնայ խել սրտէս անոր յիշատակը, ինծի համար այսուհետեւ մէ՛կ բան կը մնայ...

— Ի՞նչ ընել...

— Քաշուի՛ր...

— Ո՞ւր քաշուի՛ր:

— Վա՛նք մը, պատասխանեց Թագուհին, առանձնանա՛լ, հարսնանալ Քրիստոսի հետ...

— Վանեցէ՛ք այդ տխուր մտածումները, Տիկին, դասալիք մը պիտի համարուիք այն ատեն. պատմութիւնը պիտի դատապարտէ ձեր արարքը. ձեր սիրտը, հայրենիքին ազատութեան համար բաղախող այդ փափուկ սիրտը կրնայ միթէ հանդուրժել Լեւոնի երկրին վերջնական կործանման:

Վերջապէս, Կաթողիկոսին ու իր հետեւորդներուն Թախանձագին ստիպումներէն, մանաւանդ առաջինին կորովի յորդորներէն ընկճուած՝ տեղի տուաւ Դշխոն:

— Քանի որ մեր ազգային քաղաքականութիւնը կը պահանջէ, ըսաւ, կը հաւանի՛մ:

Հաւանութիւն տուած էր:

Անմիջապէս պատգամաւորութիւն մը շրջեց Սիւնիկիոյ արքունիքը, Մարուն Դշխոյի ազգականին՝ Փիւլիկոյ արքունիքը, Մարուն Դշխոյի ազգականին՝ Ս. Պապին, անոնց լիպպոս Թագաւորին, նաեւ Հոռմի Ս. Պապին, անոնց ազգու միջամտութիւնը խնդրելու, վերջին անգամ ուսն համար, եւրոպական զինեալ պաշտպանութիւնը ձեռք բերելու նպատակով:

Պատգամաւորութիւնը շուտով նշանակուեցաւ.

Ստոյ Տ. Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը՝ Արքունի Քարտուղարի հանգամանքով, և իբրեւ թարգման կարգուեցաւ ասպետական իշխաններէն Մանուէլ իշխանը՝ քաջ լատինագէտ և միւսնոյն ատեն նուրբ գիւանագէտ մը:

Հայրապետը կը պատրաստուէր մեկնիլ իրեննեւրուն հետ, երբ ներս մտաւ սենեկապետը:

— Ի՞նչ կայ. հարցուց թագուհին:

— Հայոց Տիկին, պատասխանեց սենեկապետը, մինչև գետին խոնարհելով, բանբե՛ր մը:

— Բանբե՛ր մը, մեքենայօրէն կրկնեցին բոլոր ներկաները. և ամէնքը միասին ոտքի ելան:

Արեւ վաղուց հեռացած էր արեւմուտքի լեռներուն կատարներէն, Տարոնի վրայ կը տարածուէր գէշ մթութիւն մը, արքայական պալատին շուրջը խորունկ լուսթիւն մը կը տիրէր, մերթ ընդ մերթ ընդհատուած քաղաք վերադարձող կարաւաններու աղմուկներէն, որոնք կը կորսուէին մօտեցող գլշերուան տակաւ թանձրացող ստուերներուն մէջ:

Արքունիքին լոյսերը կը վառէին արդէն, և Դըշխանին հիւրերը կը քաշուէին իրենց յատկացուած յարկաբաժինը, թագուհին առանձին թողելու համար բանբերին հետ, որ սենեկապետին յայտարարութեան համաձայն, շատ կ'աճապարէր:

ԲԱՆԲԵՐԻՆ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը, Արքունի Քարտուղար Ստոյ Տ. Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը, իրենց ընկերացող երեք իշխաններուն հետ, պալատի յատուկ յարկաբաժինի առանձնասենեակ մը քաշուած, կը պատուաստէին խնդրագրերը, որոնք պիտի մատուցուէին՝ մէկը Հռոմի Գրիգոր Թ. Պապին և միւսը՝ Սիկիլիոյ Փիլիպպոս թագաւորին, հայ պատգամաւորութեան ձեռքով. որ հետեւեալ օրը պիտի ճամբայ ելլէր Արեւմուտքի ջուրերը,

Իսկ թագուհին, իր առանձնասենեակին մէջ, նոյն պահուն կ'ընդունէր բանբերը, թուիս գէմքով, սեւ աչուի, միջակ հասակով քիչ մը գիրուկ, բաւական տեսքոտ կտրիճ մը, ճամբորդութեան տրեխը ոտքը, քրտինքը գեռ կը հոսէր ճակատն ի վար:

Ծունկի եկած Դշխոյին առջև, զգուշաւոր ու երկիւղած դիրքի մը մէջ, ձեռքերը դողդալով, ծրար մը հանեց ծոցէն ու գետինը դրաւ:

Թագուհին սեւեռաբիր կը հետեւէր այս խորհրդաւոր մարդուն մէջ մի շարժումին:

Մարդը քակեց ծրարը, մէջէն հանեց գրքոյկ մը՝ մետաքսէ ժապաւեններով, բեհէզի մէջ փաթթուած և զայն երկնցնելով Տիկնոջ:

— Վեհափայլ Տիկին, ըսաւ դողդոջուն ձայնով ու երկչոտ շարժումներով մը, աւանդ մըն է... առէ՛ք, բացէ՛ք, պիտի տեսնէք:

Մարուն Դշխոյին աչքերը շողացին, վայրկենապէս անդրադարձաւ. շատ մօտիկ անցեալի մը վերջիշու մովը սարսուաց:

— Զեզի՛ կը պատկանի, Հայոց Տիկին, մեր պաշտելի թագաւորին բանական վայրէն կուգամ. և...

Բանբերը խօսքը հաւարտած, Թագուհին՝ գրքոյկը պինդ մը բռնած, խելայեղօրէն գոչեց.

— Թագաւորին բանակավայրէ՞ն...

— Այո՛, Մեծ Տիկին, բանակավայրէն կուգամ, ճիշդ ութը օր է որ մեկնած եմ, գիշերները քալելով խսկ ցերեկները դադար առնելով սեպ ժայռի մը գագաթը կամ մթին թաւուտքի մը մէկ անկիւնը:

Մէկ ականարկով ճանչցաւ իր սիրականին՝ Լեւոն Ե.ի ձեռագիր աւետարանը...

Երեսին կը տանէր, դուրգուրանքով կը համբուռէր սուրբ մատենիկը, իր պաշտեցեալին ձեռքով գլորուած ու նկարուած, արցունքներով կ'ողողէր մագաղաթը, մոռնալով բանբերին ներկայութիւնը:

Բանբերը սակալն ց'աճապարէր:

— Ըսելիքներ ունիմ, Հայոց Տիկին, շարունակեց, թէեւ ութ օր անընդհատ ճամբորդութենէ մը կուգամ, սակայն ա՛յս գիշեր պէտք է վերադառնամ:

— Ո՞ւր, հարցուց Թագուհին, առանց իր աչքերը հեռացնելու ձեռագիր մատենիկէն:

— Բանակավայր... Թագուհին նոր անդրադարձաւ:

Ձեռագրին էջերուն մէջ թաղուած, բամբերին խօսքը չէր ըմբռնած:

— Ո՞ր բանակավայրը, հարցուց տենդագին:

— Թագաւորին...

— Տեսա՞ր զինքը...

— ...

Յրտասարսուռ լուծիւն մը, ա՛յս եղաւ բանբերին պատասխանը:

— Ո՞վ ուրեմն յանձնեց քեզի այս աւանդը...

— Մարաջախտը, պատասխանեց բանբերը առանց վրդովուելու:

— Մարաջախտը... Ի՞նչպէս կը կոչուի:

— Սոհիէր, մեր սիրելի Արքային զինակիցը չէ՞ք յիշեր, Մեծ Տիկին:

— Բայց Թագաւորը, դարձեալ հարցուց Թագուհին անձկոտ շարժումով մը, չը տեսա՞ր զինքը:

— Տիկին, կամաց բամբերը դողահար, չէի կրնար սպասել:

— Ինչո՞ւ...

— Վիրաւորուած էր, շարունակեց բանբերը ողորմուկ ձայնով մը. վրանին մէջ կը դարմանուի, կ'ըսէին:

Մարուն Դշտոյին յուզումը կարելի չէր նկարագրել, տեսակցութիւնը տակաւ վրդովիչ կը դառնար: Ինքզինքը զսպելով.

— Ի՞նչ ըսաւ քեզի մարաջախտը, հարցուց:

— Տարսոն պիտի տանիս այս աւանդը, ըսաւ ինծի, և պիտի յանձնես Մարուն Դշտոյին, Թագաւորին յիշատակը...

— Թագաւորը չպիտի՞ գայ, հարցուց Թագուհին, ամէն ճիգ ընելով զսպելու իր ներսիդին յուզուող ու պոռթկալ սպառնացող փոթորիկը:

— Չեմ գիտեր... վրանին շուրջը պահակներ կը սպասէին, արգելքը խիստ էր, անկարելի էր մուտքը:

— Ինչո՞ւ համար այդքան խիստ արգելք:

— Մարաջախտը պատուիրած էր, իրմէ և Ֆիմի կոմսուհիէն զատ ո՛չ ոք կրնար վրանէն ներս մտնել:

— Ո՞վ կը դարմանէր Թագաւորին վէրքը:

— Վիրաբօյժը միշտ վրանին մէջ կը մնար, արքային քովէն բնաւ չէր զատուեր, այսպէս կը պատմէին զինուորները:

— Բանակավայրը գիտե՞ս ուր է:

— ...

Բանբերը չէր խօսեր:

— Ինչո՞ւ լռեցիր, կշտամբեց Թագուհին, չըսե՞ս ուր է բանակավայրը:

— Չեմ... չեմ... գի... տեր, կակազել սկսաւ բանբերը, չեմ կրնար յայտնել:

— Ինչո՞ւ...
— Երգո՞ւմ տրուած է ինծի, Մեծ Տիկին...
— Բայց ինծի համար չէ՛ այդ երգումը։
— Ներեցէ՛ք Հայոց Տիրուհի, մահուան պատիժով արգիլուած եմ Ձեզի յայտնելու այս գաղտնիքը...։
Թագուհին համոզուեցաւ, զո՛ւր էր նեղել ու չար-
չարել մարդուկը, և սակայն ուզեց անգամ մըն ալ
փորձել բերնէն խլելու բանբէրին գաղտնիքը։
— Շա՛տ լաւ, ըսաւ, ա՛լ չեմ ստիպեր քեզ, կըտ-
րի՛ճս, բայց ըսէ՛ ինծի, մարաջախտը ի՞նչպէս էր,
տրտո՞ւմ թէ զուարթ, երբ քեզի կը յանձնէր այս
գրքոյկը։
— Հայոց Տիկին, թոթովեց բանբերը, ըսե՞մ չե-
տակը, շատ տրտում ու մտածկոտ երեւցաւ ինծի։
— Ֆիմի կոմսուհին ալ տեսար, չէ՞։
— Մարաջախտին հետ էր, շատ յուզուած կը թը-
ւէր, մերթ քնդ մերթ աչքերը կը սրբէր, յաճախակի
վրանը կը մտնէր ու դուրս կ'ելլէր...։
— Բան մը չիմացա՞ր Թագաւորին համար, ի՞նչ
կը պատմէին։
— Կ'աղաչեմ Տիկին, շատ մի՛ հարցափորձէք զիս
այս մասին, բա՛ն մը չեմ գիտեր։
— Ձի լսեցի՞ր բան մը, ի՞նչ կը խօսէին։
— Կը պաղատե՞մ, ո՛վ բարի Դշխոյ, այդ մասին
արգիլուած եմ խօսելու. կը խնդրեմ միայն, չուտով
ճամբեցէ՛ք զիս։ Ձեր կողմէն անդորրագիր մը պէտք
է տանիմ մարաջախտին, աւանդը նոյնութեամբ և
անվթար Ձեզի յանձնած ըլլալս հաստատող, արդէն
շատ ուշացած եմ, բանակավայրին մէջ ո՛վ գիտէ ինչ
մեկնութիւններ կուտան այս պահուս, իմ յապաղմանս
համար։

— Մի՛ աճապարեր, կտրի՛ճ, անտարակոյս պիտի
տամ քեզի անդորրագիր մը, ըսաւ Թագուհին փաղա-

քուշ շեշտով մը, բայց ինծի չըսիր թէ ինչպէ՛ս էր
Թագաւորին վերքը։

Բանբերը գլուխը ծռած, ա՛լ չէր խօսեր...
Սակայն Թագուհին տակաւին չէր յուսահատած,
կը խորհէր ունէ կերպով խլել բանբերին գաղտնիքը.
ուստի, կնոջական գորովի ամենափափուկ ու փորձիչ
շեշտով մը.

— Սիրո՛ւն կտրի՛ճս, ըսաւ, ինծի նայէ՛, Հայոց
Թագուհի՛ն է որ քեզի կը խօսի, քանի որ երդուած
ես, ըսէ՛ միայն, ո՞ղջ է Թագաւորը։

— . . .

— Ինչո՞ւ լռութիւն կը պահես, ինչո՞ւ կը խօշ-
տանդես զիս, անգո՛ւթ մարդ յանդիմանեց Թագուհին։

— Դեռ ողջ էր, պատասխանեց թոթովելով։

— Յետո՞յ...

— Բայց... շարունակեց բանբերը ակամայ, յու-
սահատական կը գտնէի վիճակը։

— Ի՞նչպէս...

— . . .

Դարձեալ լռութիւն։

Եւ կարելի չեղաւ բառ մը խլել անոր բերնէն։
Բանբերին լեզուին տակ թերեւս պահուած էր
գաղտնիքներուն ամենէն զարհուրելին, ո՞վ գիտէ. սա-
կայն, սփինքսի լռութիւն մը պատուիրուած էր անոր։
Թագուհին զայրացած ոտքի ելաւ, սենեկապետը
կանչեց և աղդարարեց նոյն գիշերը պալատին մէջ վար
դնել այդ խորհրդաւոր մարդուկը, որ յանդգնութիւնը
կ'ունենար անդրդուելի մնալու իր յամառութեան մէջ
և արհամարհելու Հայոց Դշխոյին... աղաչանքը։

Ե.

ՄՈՒՐԱՅԻԿ ՃԳՆԱԽՈՐԸ

Առանց կարենալ թափանցելու բանքերի գաղտնիքին, Թագուհին անդորրագիր մը տուած էր անոր ու հետեւեալ առտուն ճամբու գրած էր զանի, մասնաւոր գիր մըն ալ ուղղելով մարաշախտ Սոհիէրի, թախանձագին պաղատելով իրեն շուտով ստոյգ լուր մը հաղորդելով իր սիրական թագաւորին առողջական վիճակին մասին:

Իսկ Տ. Մեսրոպ Կաթողիկոսը նոյն օրերուն մէջ մեկնած էր Տարսոնի պալատէն, Մարուն Դշխոյին ըստորագրել տալէ յետոյ կարգ մը կարեւոր խնդրագրերը. Սիկիլիոյ թագաւորին ու Հռոմի Ս. Պապին ուղղեալ: Նոյնպէս Եւրոպա մեկնած էր այդ թուղթերը տանող հայ պատուիրակութիւնը:

Մարուն Դշխոյին պալատին մէջ խորհրդաւոր շըշուկներ չըման կ'ընէին այդ օրէն ի վեր: Արքունիքի սուգը կէս մը վերցած էր ու պալատականները խընդումներս իրարու կ'աւետէին Հայոց Տիկնոջ մօտալուտ ամուսնութիւնը՝ եւրոպական արքունիքներէն իշխանի մը հետ: Մայրաքաղաքին վրայէն կարծես թէ՛ նոր յոյսերու զովարար զեփիւռ մը փչել սկսած էր:

Լեւոնի անյայտացումը գաղտնիք մը չէր. ամէն տեղ, հրապարակները, շուկան, տունները, նոյնիսկ արքայական պալատի կամարներուն տակ, արծակ համարձակ խօսակցութիւններ տեղի կ'ունենային, որոնց առանցքը կը կազմէր Թագաւորին վերջնական անհետացումը. նոյնիսկ պնդողներ ալ կային անոր ստոյգ մահուան վրայ: Վերջերս նոր լուր մըն ալ հանած էին, իբր թէ Լեւոն իր ստացած վէրքէն մեռած և արդէն

վաղուց թաքուած էր բերդի մը մէջ, որուն անունը չէին կրնար տալ...:

Ու հիմա, բոլոր յոյսերը կառչած կը յառէին հայ պատուիրակութեան, որուն Եւրոպայէն վերադարձը պիտի վճռէր Կիլիկիոյ ճակատագիրը:

Սակայն, սիրելի թագաւորին մահուան կսկիծը դեռ չի մեղմացած, Տ. Մեսրոպ Կաթողիկոսին յանկարծական մահը կուգայ խոր սուգի մէջ թաղել բովանդակ Կիլիկիան:

Մեղճ Հայրապետ, իր յղացած, ի'ր իշկ ծրագրած ու կարգած պատուիրակութեան պսակումը չտեսած, աչքերը բաց կ'իջնէր գերեզման...:

Հայրապետական Ս. Աթոռը կարելի չէր երկարատեւ թափուր թողուլ, անհրաժեշտ էր անյապաղ կարտեսն թափուր թողուլ, անհրաժեշտ էր անյապաղ կարգել յաջորդ մը, գոնէ հոգեւոր պետի մը պաշտպանութենէն ալ չի զրկելու համար տարաբախտ ազգը, որ արգէն անմխիթար էր ու տակաւին կ'ողբար իր արքային կորուստը:

Ուստի, Կիլիկիոյ բոլոր վիճակաւոր եպիսկոպոսները, արքեպիսկոպոսները, վանականներն ու բարները, արքեպիսկոպոսները, բերգատէրերը, իշխանձրաստիճան եկեղեցականները, բերգատէրերը, իշխաններն ու յայտնի ցեղապետները կը հրաւիրուին Սիս, ուր տեղի պիտի ունենար նոր Կաթողիկոսին ընտուրութիւնը:

Շնորհալիի գահին վրայ կը բարձրանայ Սսեցի Կոստանդին Ե.՝ որուն օծումը կատարուեցաւ Մայր Տաճարին մէջ:

Ս. Սօֆիա տաճարը կը ցնծար այն օրը: Կիլիկիոյ զանազան գաւառներէն հոն եկած էին անազին բազմութիւն մը, որուն մէջ աչքի կը զարնէին տիտղոսաւոր ու պաշտօնական բարձր անձնաւորութիւններ:

Դուրսը, Մայրավանքի պարիսպին տակ, ախոռ

ներուն մէջ կապուած, կը խրխնջային ձիերը: Ամբողջ քաղաքը կ'ալեծփէր, այնքան խուռն էր երկսեռ բազմութիւնը հիւրերուն, որոնց շատերը հեռաւոր տեղերէ եկած էին, ներկայ ըլլալու Ս. Հայրապետի օծման հանդիսաւոր արարողութեան:

Նորընտիր Կաթողիկոսը տասներկու հանդիսադիր արքեպիսկոպոսներէ շրջապատուած, Աւագ Խորանին առջև գլխաբաց ու ծնրադիր, Ս. Օծումը կ'ընդունէր սրբազան ձեռքերէ, մինչդեռ, խորանէն ու դասէն՝ սարկաւազներ, դպիրներ ու երգեցիկ մանուկներու երամ մը, կարգով կ'երգէին աւուր պատշաճի տաղերն ու շարականները, Մայր Տաճարին գմբէթը թնդացընելով իրենց գաշնակաւոր եղանակներով և ա'լ աւելի հմայիչ ու երկնային ընծայելով օրուան մեծ հանդէսը:

Տաճարին մէջ ասեղ ձգելու տեղ չկար, ինչպէս կը դրէ այն ատենի պատմիչ մը: Երկու Դասերն ալ գըրաւուած էին զանազան դաւառներու իշխաններէն ու դղեակներու պետերէն: Լատին թէ Հայ, օտար թէ բնիկ. բոլոր ազնուականները, բոլոր ասպետները, աւատապետներ ու պառօններ, կոմսեր ու կոմսուհիներ: Միջերկրականի մերձակայ թէ հեռաւոր կղզիներէն, Կիպրոսէն ու Հռոդոսէն, Տաճարականներ, Ասպընջականներ, Ս. Յովհաննու Կարգի ասպետներ, Ս. Երկրի պահապաններ, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքին Պատուիրարկութիւնը, Բարձր Հայքի մեծ տանուտէր իշխանները, Հայաստանի մենաստաններուն մեծաւորները ամէն դասակարգէ ժողովուրդ խոնուած էին հոն, Դասը, Ատեանը, Աւանդատունը, Գաւիթը, բոլոր խորշերն ու բոլոր անկիւնները, կամարներու տակ ու պատուհաններուն մէջ, այնպէս որ այն հոյակապ տաճարին երկնահանգոյն գմբէթին տակ եռացող մարդկային այն մըջնոցը՝ այն պահուն կը նմանէր մշտամուռն ծովի մը, որ իր կատաղի փրփուրները կը ժայթքէ եզերքի ցամաքի երեսին:

Վերջապէս Օծման հանդէսը կ'աւարտի խանդավառ ցնծութեան մը մէջ և երկսեռ ամբսխէն հետըհետէ կ'սկսի պարպուիլ տաճարը:

Եկեղեցական մեծ թափօրը կ'առաջանար, որուն գլուխը կը գտնուէր Օծեալ Հայրապետը Ամպ հովաճիւղ մը պսշտպանուած, Կեանաց փայտի կտորիկ մը պարփակող Ս. Խաչը ձեռքերուն մէջ բարձրացուցած, աջ ու ձախ ճօճելով զայն և իր թարմ, անդրանիկ օրհնութիւնը սփռելով ջերմեռանդ հաւատացեալներուն վրայ:

Մայր Տաճարի Մեծ Դուռը հասած էր թափօրը, պահ մը կանգ առաւ հոն:

Դուռին աջ կողմը, կարգով շարուած մուրացիկներու խումբի մը գլուխը կը կենար պատկառադէմ ու խորհրդաւոր կերպարանքով, ցնցոտիներու մէջ փաթթուած մարդ մը, պնակ մը ձեռքը՝ ողորմութիւն կը հայցէր, մրմնջելով անդադար.

— Յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան...

Թափօրը նորէն կը շարժի Մեծ Դուռին առջև, ամբօրը հետզհետէ դուրս կ'ելլէ. խորհրդաւոր մուրացիկներն պնակը շուտով կը լեցուի Լեւոն թագաւորին դրամներովը, և սակայն, Մեծ Դուռին աջ կողմէն կը լսուի նոյն աղերսաւոր մրմունջը.

— Յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան...

Թափօրը կ'անցնի Մեծ Դուռէն, Հայրապետին շրջախումբն ալ կ'անցնի և կը հասնի Հայոց Տիկինը որ նորընտիր Հայրապետին օծման հանդէսին ներկայ էր նոյն օրը և իր պալատականներով կը հետեւէր «Ամպ նոյն օրը և իր պալատականներով կը հետեւէր Հովանի»ին:

Հոն, Մեծ Դուռին առջև կանգ կ'առնէ յանկարծ, երբ ահանջին կը զարնէ մուրացիկան ձգնաւորին ծանօթ յանկերգը.

— Յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան...

Մարուն Դշխոյին ուշագրութիւնը կը գրաւէ այդ խորհրդաւոր մարդը, որ հակառակ աղտոտ գլղեակներուն, որոնք հազիւ կը ծածկէին իր մերկութիւնը և հակառակ իր մուրացկանի կերպարանքին, հասարակ մահկանացուի մը չէր նմաներ, ազնուական հովմար կար վրան:

Հայոց թագուհին վայրկենապէս դիտեց այս ամէնը, և նոյն պահուն անբացատրելի յուզումէ մը չարութեամբ, անկարող գտնուեցաւ ինքզինքը զսպելու և պահ մը մոռնալով զինքը շրջապատող երկսեռ բազմութիւնը.

— Բարի՛ մարդ, ըսաւ գորովոտ դէմքով մը, ըսէ՛ ինծի, ո՞վ ես դուն:

Խորհրդաւոր ժպիտով մը պատասխանեց մուրացիկը.

— Հայոց Տիկին, անցիր գնա՛, մի՛ հարցնենք...

Թագուհին զարմացած այսքան յանդուգն վարմունքի մը վրայ, մարդու մը կողմէն՝ որ ողորմութիւն կը մուրար, ա՛լ աւելի կը հաստատուէր իր համոզման մէջ՝ ու կը խորհէր թէ՛ այդ ցնցոտիներուն տակ վեհ, ազնուական հոգի մը կապրէր. ուստի.

— Բայց ինչո՞ւ չես ըսեր, ազնի՛ւ մարդ, կրկնեց իր հարցումը, կը փափաքիմ գիտնալ թէ՛ ո՞վ ես, թէ՛ ուրկէ՛ կուգաս:

Մուրացկանին պայծառ դէմքը դաժան արտայայտութիւն մը ստացաւ յանկարծ.

— Հայոց Տիկին, ըսաւ սպառնալից, անցի՛ր կ'ըսեմ, մի՛ քրքրեր անթեղուած կայծերս:

— Թագուհին զգաց թէ աւելորդ էր առաջ տանիլ հարցապնդումը, թէև այդ զարմանալի մարդուն ինքնութիւնը հասկնալու անձուկէն կը տանջուէր: Պնակին մէջ բաւական կարեւոր գումար մը նետեց ու հեռացաւ:

Իսկ Մուրացիկը, Մեծ Դուռին աջ կողմի անկիւնը անցած՝ անշարժ, կը յեղեղէր նոյն յանկերգը.

— Յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան, ձգնաւորին պնակը մի՛ անտես առնէք:

Հանդիսականները վեհարան առաջնորդուեցան: Նոր Օծեալը բազմեցաւ հայրապետական գահին վրայ, ունենալով իր աջ կողմը՝ Հայոց Տիկինը, ծիրանեփայլ, օսկեճամուկ, ակնախտիղ զգեստներով ճշմարիտ գիցուհի մը:

Հանդէսը վերջացած, բազմութիւնը տակաւ կը մեկնէր վեհարանէն, ուր միայն թագուհին և միւս երեւելի իշխանները կը մնային տակաւին:

Տաճարին դուռին առջև սպասող մուրացկաններու կարաւանն ալ հեռացած էր, բացի մուրացիկ ձգնաւորէն, որ գեռ կ'սպասէր հոն, ցուրտ քարերուն վրայ:

Նոր Օծեալը, Թագուհին, մէկ քանի իշխաններ ու մէկ քանի բարձրաստիճան եկեղեցականներ միայն մընացա՛, տաք խօսակցութեան մը բռնուած էին, օրուան կարեւոր ու կենսական խնդրին՝ Եւրոպա զըրուած հայ պատուիրակութեան վրայ:

— Նոր լուր մը կա՞յ, հարցուց ներկաներէն արք.— Եպիսկոպոս մը, ուղղելով խօսքը Մարուն Դշխոյին:

— Եւրոպա մեկնած պատուիրակութեան թագուհին, երկու նամակ հասած է, պատասխանեց թագուհին, մէկը՝ Սիկիլիոյ թագաւոր մեր խնամի Փիլիպպոսէն, միւսը՝ Ս. Պապէն, երկուքն ալ յուսադրական:

— Ի՞նչպէս, հարցուցին ներկաները:

— Կը յուսադրեն մեզ, մօտալուտ օգնութեան մը մասին. եւրոպական նոր խաչակրութեան մը կազմութեան համար ալ գրած էին, յոյս կը ներշնչեն:

Ներկաներուն գէմքերը պայծառացան: Խօսակցութիւնը կ'ոգեւորուէր հետզհետէ, երբ ներս մտաւ նոր հիւր մը.

— Մուրացիկ ձգնաւորը. մրթմրթաց թագուհին, կասկածոտ նայուածք մը սեւեռելով անոր վրայ:

եւ իրօք, Մուրացիկն էր, դրամներով լեցուն պը-
նակը բռնած, կ'առաջանար դէպի Ս. Կաթողիկոսը:
Մօտեցաւ, գետին ծռեցաւ, Ս. Աջը համբուրեց և
ձեռքի պնակը պարպելով առջեւի սեղանին վրայ:

— Աստուածարեալ Ս. Հայրապետ, ըսաւ տիրա-
կան շնչով մը, յիշեցէ՛ք Լեւոն արքան՝ ձեր անդրա-
նիկ, սուրբ և անմահ պատարագի մէջ և այս դրամը
բաշխեցէ՛ք Սոյ աղքատներուն:

Եւ դարձեալ համբուրելով Հայրապետին Ս. Աջը և
խոնարհելով ու ետ ետ քաշուելով հեռացաւ, բոլոր
ներկաները թողլով արմանքի զարմանքի մէջ:

2.

ԲԱՆԲԵՐ ՈՒ ՃԳՆԱԻՈՐ

Կ'երթար անի, առանց կանգ առնելու, կ'երթար
հալածական, արագ քայլերով, առանց ետին նայելու:

Սիս քաղաքէն քանի մը հարիւր քայլ հեռացած
էր արդէն ու Սոյ բերդին ստորոտը քերելով կ'անց-
նէր փախստականի մը տագնապով:

Ո՞վ էր այդ ուղեւորը... ո՛չ շունչ կ'առնէր, ո՛չ
հանգիստ: Կը քալէր, շարունակ կը քալէր, կը վազէր
գրեթէ... քանի մը վայրկեան ետքը, մօտ իջնալ մը
միայն կ'երեւար հեռաւէր, սպիտակ ճամբուն վրայ:

Երկինքը կ'որոտար, արեւը դողահար կը թափէր
մռայլ ու թանձր ամպերու տակ, վերէն կատաղի տե-
ղատարափ մը, շղթայազերծ տարերքներու մոլեգին
մարտնչումը, սարէն ամայի ձորերուն ծոցէն ժայթ-

քող հեղեղներ: Մշուշէ քօղ մը ձգուած ամէն կողմ:
Ու այս ամէնուն մէջէն, ստուերի մը պէս կը վազէր
փախստական ճամբորդը:

Կ'աճապարէր, մինչև իրիկուն պէտք էր հասնէր
իր տեղը:

Բայց ո՞վ էր, ո՞ւր կ'երթար...

Երկու ժամ առաջ մեկնած էր Սոյ Կաթողիկոսա-
րանէն, նորընտիր Հայրապետին օծման հանգէսը տես-
նելէ, Մայր-Տաճարի Մեծ Դռունին աջակողմը ժամերով
պնակ մը բռնելէ, կարեւոր գումար մը հաւաքելէ,
պնակը Կաթողիկոսին առջեւի սեղանին վրայ պարպելէ
և իսկոյն աեյայտանալէ յետոյ:

Մուրացիկ ձգնաւորը...

Ո՞ւր կ'երթար սակայն... ո՛չ ոք գիտէր. անի
խորհրդաւոր մարդ մըն էր, կ'ըսէին, ու կը պատ-
մէին թէ՛ միւսնոյն օրը, օրուան միւսնոյն ժամուն,
մէկէ աւելի տեղեր երեցած էր: Կիլիկիոյ գիւղերը կը
թափառէր ցուպը ձեռքը, ցնցոտիներով կը մուրար
և սակայն, իր հաւաքած բոլոր դրամները կը բաշխէր:
Դիւղացիներուն համար անծանօթ մը չէր, ամէն-

քը գիտէին, կը ճանչնային անի, Մուրացիկ ձգնաւո-
րը, Լեւոն Ե. ի անյայտանալէն ի վեր երեւան ելած...

Պառաւններուն ձմեռնային գիշերներու հրաշապա-
տում հեքեաթներուն նիւթ կը հայթայթէր անի՝ մա-
տաղատի թողնիլներուն քունը փախցնող այն Մուրա-
ցիկ ձգնաւորը:

Գիւղէ գիւղ, խրճիթէ խրճիթ կը պտտէր, պարզ-
միտ գեղջուկները կ'ոգեւորէր, իրենց կորսուած թա-
գաւորին մօտալուտ երեւումը կ'աւետէր անոնց ու կը
խրախուսէր զանոնք գէնք առնելու օտար թշնամիներ-
ուն դէմ, որոնք կ'ասպատակէին երկիրը:

Թշնամիներէ պաշարուած գիւղերու նախախնամու-
թիւնը, փրկիչը նկատուած էր անի, ա՛յնքան անձնը-

ւէր էր ու անվեհեր. իր կեանք վտանգող, մահը ծաղ-
րող, անբաղդատելի կորույթով հերոս մը, հակառակ յի-
սունէ աւելի ձմեռներուն, որոնք կը ծանրանային
անոր ուսերուն վրայ:

Ու հիմա կ'երթար, կը հեռանար Լեւոնի մայրա-
քաղաքէն, դէպի միգրացիոն արեւմուտքը, դէպի Տաւ-
րոսի ամպածրար լեռները՝ ուր կը պատմուէր թէ,
ապաստանած էր Հայոց Թագաւորը, Կիլիկիոյ վիրա-
ւոր Առիւծը՝ Լուսինեան Լեւոն Ե.ը...:

Սակայն ո՞ւր կ'երթար, ուրկէ՛ եկած էր ո՛չ ոք
գիտէր: Գաղտնիք մըն էր անի, սոսկալի գաղտնիք
մը... Կիլիկիոյ թափառական Ոգին էր, կ'ըսէին:

Արդէն ժամերով ճամբայ կտրած, բուքին ու ձիւ-
նին մէջէն, յոգնաբեկ՝ անօթի, այլեւս անկարող՝ առա-
ջանալու, կը սողոսկէր անտառի մը մէջ, հոն գիշե-
րելու՝ հինաւուրց կաղնիի մը խոռոչին մէջ, որ ար-
դէն քանիցս իրեն իբր թաքստոց ծառայած էր:

Իրիկուան ցրտասարսուռ հովմը կ'ոռնար՝ անտա-
ռին հսկայ ծառերուն մէջէն և դեռ նոր դադրած անձ-
րեւի մնացորդ կաթիլներ տերեւազուրկ ծառերէն վար
կաթկթելով, մերթ վայրագ, մերթ գողտրիկ ու փա-
փուկ երաժշտութիւն մը կը կազմէին:

Մութը կ'իջնէր կամաց կամաց երկինքէն, ուրկէ
ամպերու հրոսակներ կը փախչէին սուրալով և որ ամ-
բողջ ցորեկը տեղացած անձրեւէն ետքը, նոր լուաց-
ուած ու սրբուած կապոյտ սրահի մը պէս կը ծփարէ:

Ճգնաւորը ցուպը դրաւ իր վաղեմի կաղնիին խո-
ռոչը, կռնակը տուաւ բունին, քիչ մը կեցաւ ոտքի
վրայ, յետոյ նստաւ թաց գետինը՝ լաւ մը կռթնած
իր ծառի հաստարմատ բունին:

Քաղցը, յոգնութիւնը, ցուրտը, մէկը միւսէն աւելի
կը տանջէր հէք ճգնաւորը, որ սակայն քաջավարժ էր
երկանքի. մանկութենէն ինքզինք մարզած էր նեղու-

թեան, տառապանքի և արկածներու դպրոցին մէջ:

Քանի մը վայրկեան հանգիստ ընելէ յետոյ: Քիչ
մը թեթեւցած զգաց ինքզինք, բայց քաղցէն ու ցուր-
տէն միշտ կը տառապէր. ուստի, դարձեալ ոտքի ելաւ
չոր փայտեր հաւաքելով կրակ մը շինելու համար:

Չոր փայտի խուրձերէն ահագին դէզ մը ձեւացուց
ծոցէն հանեց արեթը, կայծքարով բռնկեցուց ու խը-
ռիւններուն դպցուց: Վայրկենապէս մուխը բարձրա-
ցաւ. քիչ յետոյ բոցը. խարոյկը պատրաստ էր:

Ճգնաւորը կը դողար, մատները կէս մը սառած,
ոտքերը ջուրի մէջ, ամբողջ անգամները գրեթէ ըն-
դարմացած, զգայադիրկ վիճակի մէջ: Կրակին քովը
նստած, կամաց կամաց կը տաքնար:

Ծառին խոռոչը բաւական ընդարձակ էր, կը խոր-
հէր անոր մէջը պառկել ու գիշերը հոն անցընել:

Երբ մարմինը վերստացաւ իր բնական տաքու-
թիւնը, սկսաւ ներսիդին զգալ քաղցի գալարումները:

Ամբողջ օրը քալած էր անօթի ծարաւ, ու հիմա կը
զգար կազդուրուելու պէտքը: խոռոչին բերանը, խա-
րոյկին դիմացը նստած՝ բացաւ մուրացկանի տոպ-
րակը, մէջէն հանեց քիչ մը չոր միրգ, օթիկ հաց,
պանիր. շարեց փուռի մը վրայ ու սկսաւ ճաշակել:

Անտառը կ'ոռնար գիշերային կատաղի քամիի մը
հարուածներուն տակ, և մերթ ընդ մերթ հեռաւոր
ձորերէն ու բլուրներէն կը հասնէր որսի ելած գազան-
ներու խուլ մոնչիւններուն արձագանգը:

Յանկարծ ծառերուն ճաշը կէս թողուց ու տեղէն
կանջին... Ճգնաւորը ճաշը կէս թողուց ու տեղէն
վեր ցատկեց:

Շշուկը մօտեցաւ, որոշակի կը լսուէր, մութին
մէջէն մարդկային ստուերի մը գծուելը նշմարեց
աստղերու ցուրտ ճառագայթներուն տակ,
ինքզինք ամփոփեց ճգնաւորը, պատրաստուեցաւ

գիմաւորել անձանօթը, որ արագ քայլերով կ'առաջանար դէպի խարոյկին կողմը:

Իր արկածալից թափառումներուն մէջ, ձգնաւորը յաճախ վարժուած էր այս կարգի անակնկալներու:

Առանց այլայլումի, անվրդով ու խրոխտ կ'սպասէր:

Անձանօթ ստուերը վերջապէս երեցաւ, եկաւ կանգ առաւ բոցավառ խարոյկին եզերքը:

Բուրդէ վերարկուն մը մէջ փաթթուած, երեսը ծածկած էր, միայն երկու աչքերը կը շողային խարոյկի մը պէս:

Վերարկուն վրայէն նետեց, երեսները բացաւ ու յարգալիւ բարեւելով.

— Ողջո՞յն Կիլիկիոյ Առիւծին մրմնջեց:

Վայրկենապէս ճանչցաւ դէմքէն ու ձայնէն:

Անձանօթ մը չէր նորեկը:

— Օ՛, բացազանչեց ձգնաւորը, բարի եկար, մօտեցիր նայիմ, հաւատարիմ զինակիր, պատմէ՛ նայիմ ի՞նչ ըրիր...

— Ներեցէ՛ք, Տէր Արքայ, առարկեց հիւրը, դիւշեր ցերեկ, անկոխ, ամայի վայրերէ, հարիւրաւոր մղոններ կտրելէ կուգամ, թերանս փշրանք մը չեմ գըրած. եթէ հաճիք, նախ քիչ մը բան ուտեմ, ուժերս հաւաքեմ, յետոյ շատ պատմելիքներ ունիմ:

— Շատ լաւ, յարեց ճգնաւորը, եկ'ուր ուրիմ, խոռոչը մտի՛ր, ճաշդ պատրաստ է:

Եւ կարօտի համբոյր մը դրոշմեց անոր ճակտին:

Դէմ դէմի նստան խոռոչին մէջ, փառաւոր ընթրիքով մը կշտացուցին իրենց փորը:

Խարոյկը շուրջանակի անոյշ ու կենսատու ջերմութիւն մը կը սփռէր:

Գիշերը կ'առաջանար, քամին կը մոլեգնէր տերեւազուրկ ծառերուն վրայ, մինչ մեր երկու թափա-

նական ուղեւորները կ'սկսէին իրարու պատմել իրենց տխուր պատմութիւնը:

Հաճիք է արդեօք ըսել թէ այս երկու խորհրդանշաւոր անձերէն մէկը նոյնինքն Լեւոն Ե.ն էր, անյայտացած թագաւորը, իսկ միւսը՝ Տարսոն զրկուած բանբերը, որ Մարուն Դշխոյին տարած յանձնած էր իր Տիրոջ՝ Լեւոն Արքային աւանդը, ձեռագիր փոքրիկ Աւետարանը, և որ հիմա՝ իր հետը կը բերէր Հայոց Տիկնոջ անդորրագիրը, ինչպէս նաև Սոհիէր մարաջախտին ուղղեալ մտերմական նամակը:

— Թագուհին ի՞նչպէս է, հարցուց թագաւորը տենդագին:

— Մի՛ հարցնէք Տէր Արքայ, եթէ տեսնէք չպիտի կրնաք ճանչնալ Թագուհին, ա՛յնքան իհարցած ու մեղամաղձոտ, սեւեր հագած, ամբողջ արքունիքը սո՛ւգ է մտեր և...

— Մի՛ մոռնար ամենափոքրիկ պարագաները, մանրամասնօրէն պատմէ՛ ամէն բան:

— Պիտի պատմեմ, Տէ՛ր Արքայ, բայց շուարած կեցած եմ, ո՛ւրկէ սկսիմ, ի՛նչպէս նկարագրեմ:

— Երկայն է գիշերը, սիրելի՛ զինակիր, խարոյկը կը վառի, խոռոչնիս ապահով, ո՛չ ոք պիտի լսէ մեր խօսակցութիւնը՝ անտառին ծառերէն զատ. որոնք լուռ վկաներ են: Սկիզբէն պատմէ՛, ե՞րբ հասար լուռ վկաներ են: Սկիզբէն պատմէ՛ ներս, ի՞նչ տեսար, ի՞նչ կ'ընէին:

— Վերջապէս մտայ մայրաքաղաքը, սպասեցի մթնեւուն, մինչև որ շուկային խանութները գոցուեցան և գիւղերէն վերադարձողներուն վերջին խումբն ալ մտաւ քաղաք: Յետոյ, երբ ստուերները տակաւ թանձրացան ու բնակարաններուն լոյսերը վառուեցան, զգուշաւոր քայլերով ուղղուեցայ դէպի պալատին թաղուէր, առանց նշմարուելու հասայ արտաքին Մեծ Դռնին առջև, ուր թիկնապահներ ման կուգային: — Յետոյ, ի՞նչպէս կըցար ներս մտնել:

— Հայոց Տիկինը կ'ուզեմ տեսնել, ըսի, թիկնապահները հասկնալ ուզեցին ինքնութիւնս. երկու բառով բացատրեցի պաշտօնիս բնութիւնը և յաջողեցայ ներս մտնել: Քանի մը վայրկեան միայն սպասեցի, մարմարէ սիւնազարդ գաւիթը, յետոյ սենեկապետին հետ վեր ելայ ու թագուհիին քով առաջնորդուեցայ: Ճգնաւորին արքայական դէմքը տակաւ կը պայծառանար, և աչքերուն մէջ կարօտի բոց մը կ'սկսէր փայլատակիլ:

— Առանձին էր թագուհին...

— Բոլորովին առանձին. յայտնեցի այցելութեանս նպատակը, ծոցէս հանեցի աւանդը, իրեն յանձնեցի. առաւ, գգուեց, համբուրեց ու բացաւ գրքոյը, իսկոյն ճանչցաւ Ձեր ձեռագիրը:

— Յետո՞յ...

— Անմիջապէս Ձեր առողջութիւնը հարցուց:

— Ի՞նչ ըսիր:

— Ինչ որ պառւիրած էիք... Սոհիէր մարաշախտին հրամանը կէտ առ կէտ գործադրեցի. թագուհին թախանձեց, ստիպեց, շատ պնդեց բերնէս գաղտնիք մը կորզել, բայց ես անդրդուելի մնացի, երգումս յիշեցուցի իրեն, և առանց բառ մը շնչելու Ձեր թագըստոցին կամ ուրիշ պարագաներու մասին, յաջողեցայ իր ստորագրութիւնը կրող անդորրագիր մը ստանալ իրմէ:

Եւ ծոցէն հանեց թուղթ մը ու յանձնեց արքային: Լեւոն կարօտագին աչքերը յառեց գիրերուն, որոնց վրայ իր պաշտելի Մարունի փափուկ մատներուն ստուերները կ'երազէր նշմարել: Սրտի անկեղծ գոհունակութեամբ մը.

— Շարունակէ՛, ըսաւ, յետոյ ի՞նչ խօսեցաւ:

— Ինչպէս ըսի, յարեց բանբերը, ա՛յնքան ստիպեց, ա՛յնքան թախանձեց որ պահ մը փորձուեցայ

մոռնալ երգումս, յայտնել իրեն ամէն բան, պարզել ճշմարտութիւնը, գոնէ այդ կերպով քիչ մը մեղմելու համար անոր վիշտը:

— Ձիս ո՞ղջ կը կարծէ, թէ մեռած:

— Չուզեր հաւատալ տարածուած զրոյցներուն:

— Ի՞նչ զրոյցներ:

— Ձեր մահուան մասին չարագուշակ զրոյցներ, զանազան ենթագրութիւններ, ոմանք կ'ըսէին թէ վերջին ճակատամարտին մէջ մահացու վէրք մը ստացած էք ու...

— Մեռա՞ծ, լրացուց Լեւոն, չէ՞ որ վիրաւորուեցայ:

— Այո՛, յարեց բանբերը, բայց ես միայն պատմեցի Ձեր դարմանուիլը վրանի մը մէջ և Ձեզ երբեք տեսած չեղայ. վերջապէս. գիշերը պալատը ստիպտեսած չեղայ. վերջապէս. առտուն դարձեալ կանչուեցայ պառկել, հետեւեալ առտուն դարձեալ կանչուեցայ, միևնոյն թախանձանքները, ստիպումները, լեցայ, միևնոյն թագստոցին. բայց գոնէ կարենալ տեղեկանալու Ձեր թագստոցին հանդիմ կողմէս միշտ նոյն յամառ ընդդիմութեան հանդիմ պելով, հէք թագուհին ա՛լ չի պնդեց, այդ անդորրագիրը յանձնեց ինծի, նաեւ Մարաշախտին ուղղեալ նամակ մը:

— Ո՞ւր է այդ նամակը...

— Քովս է, պատասխանեց բանբերը, անտարա-

կոյս Ձեր առողջութեան մասին լուրեր խնդրած է...

— Տո՛ւր նայիմ այդ նամակը, ըսաւ ժպտելով:

Բանբերը թաղաւորին յանձնեց զայն ալ:

Լեւոն բացաւ զայն ու լափեց:

Թագուհին, ինչպէս կը գուշակէր բամբերը, Սո-

հիէր մարաշախտէն ստոյգ լուր մը կը խնդրէր Լեւոնի առողջութեան վրայ, հակիրճօրէն կը պատմէր կիլիկիոյ արհաւիրքը, թագաւորին անյայտացման սև օրէն ի վեր իրարու յաջորդած ցաւալի դէպքերը, եգիպտոսի Սուլթանին զրկած զօրագունքերուն գործած աւերու-

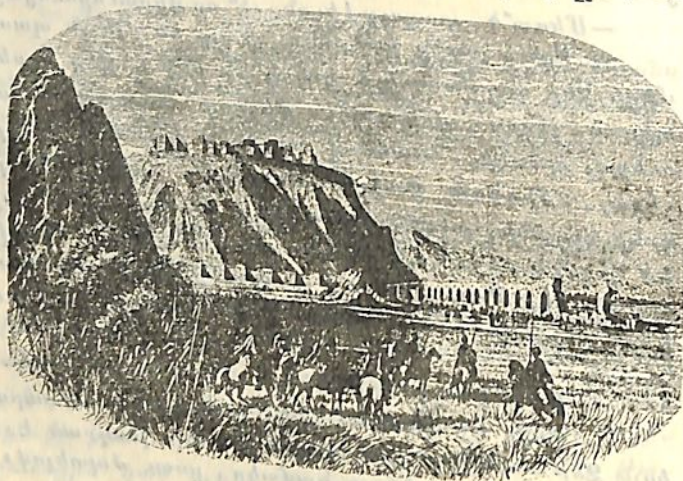
տխուր դաւադրութիւնները՝ կաթողիկոսին ու բոլոր
կղերականներուն հետեւած քաղաքականութիւնը, ծա-
նօթ հայ պատգամաւորութեան առաքման ծրագիրը ։
Ընթերցումէն ետքը նոր թափով մը վերսկսաւ ։

— Յետոյ ի՞նչ ըրիր, հարցուց ։

— Ի՞նչ կրնայի ընել, աղաչեցի, պաղատեցայ,
մինչև որ Դշխոյին գութը շարժեցի ։

— Ի՞նչ պէս...

— Անմիջապէս հրամայեց ճամբու գնել զիս, ու

ԱՆԱՐՁԱՅԱՆ

պալատական սպայի մը պատուիրեց ընկերանալ ինծի
մինչև մայրաքաղաքին վերջին բնակարանը ։ Մնաց-
եալը բան մը չարժեր, տաժանքոտ ճամբորդութիւն
մը, օրերով, գիշերներով թափառումներ, անմարդա-
ձայն վայրերու մէջ, վայրի դաղաններէ յարձակում
կրելու ստոյգ վախեր, թշնամի հրոսակներու ձեռք իյ-
նալու վտանգներ, մինչև որ յաջողեցայ հասնիլ այս
կողմերը և վերջապէս մտայ այս օրհնեալ անտառը...
Հոս կը վերջանար յանգուզն բանքերին ոգիսականը ։

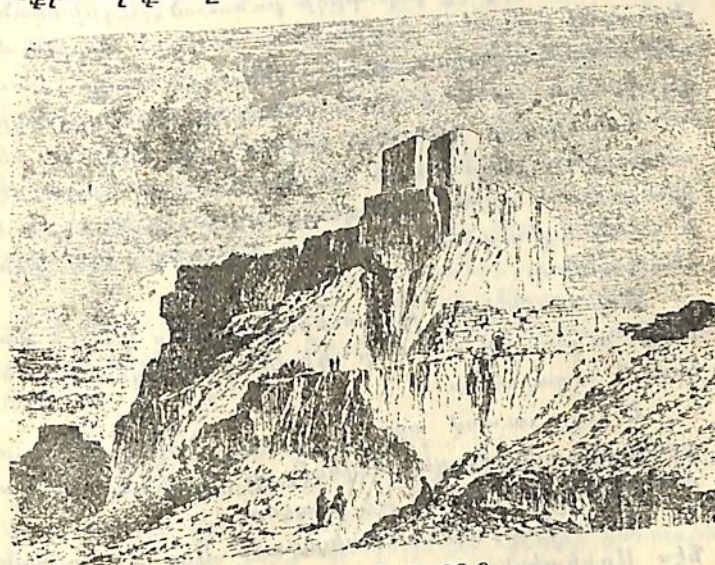
Խարոյկը կը ցածնար, կայծերը կը մոխրանային,
մինչ անտառին ծառերը կը կոծէին խաւարին մէջ ։

Յուրտը սաստիկ, խոռոչին մէջ կարելի չէր պառ-
կիլ ու քունը տանիլ առանց կրակի. նորոգել պէտք
էր խարոյկը ։

Բանքերը շուտով հաւաքեց փայտի կտորուանք ու
չորչած ճիւղեր, խոռոչին առջև նոր գէղ մը բար-
ձրացուց մարելու մօտ խարոյկին վրայ, բոցերը ճար-
ձատիլ սկսան ու լուսաւորեցին խաւարամած անտառը ։

Ճգնաւոր ու բանքեր, երկուքն ալ յոգնաբեկ, խա-
րոյկին գիմացը, խոռոչին մէջ, գիրկ գիրկի պառկեցան ։
Սակայն բարերար քունը կ'ուշանար, տակաւին
արթուն էին երկուքն ալ, հակառակ իրենց յոգնութեան ։

Վերջապէս, խարոյկին անուշ ու թմրեցուցիչ տա-
քութեան տակ անոնց ջիւղերը թուլցան, ու կողերը
ծանրացան ։ Ո՛չ մէկ շշուկ, ո՛չ մէկ շարժում, եր-
կուքին ալ քունը տարած էր ։

ԼԱՄԱՐՈՆԻ ԲԵՐԴԸ

Է.

ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յունիվարի ցուրտ հով մը կը փչէր, շառագոյն ամպերու մէջէն կը ծագէր տմոյն արեւ մը:

Տարենտոնի նաւակայքին մէջ անսովոր շարժում մը, ոգեւորութիւն մը:

Հեռուէն, մշուշներուն մէջէն հազիւ նշմարուած, դէպի քաղաքը կ'առաջանար առագաստ պարզած նաւ մը: Քիչ քիչ աւելի տեսանելի կ'ըլլար ու նաւամատոյցի ամբոխին հետաքրքրութիւնը կ'աւելնար,

ի՞նչ նաւ էր. ո՞ւրկէ. կուգար արդեօք:

Միւսնոյն հարցումը՝ բոլոր բերաններէն:

Վերջապէս նաւամատոյցը հասաւ.

Ամբողջ դիշերը փոթորիկի բռնուած, Ագրիականի լեռնադէզ ալիքները ճեղքելէն ու մոլեգին մրրիկի մը դէմ մաքառելէն կուգար ան, անծանօթ նաւը, որուն կայմին վրայ կը ծածանէր հայկական կիլիկիոյ դրօշակը:

Նաւակայքը խռնուած երկսեռ բազմութեան հետաքրքիր աչքերը յառած էին այն նաւուն, որուն մէջէն դուրս կ'ելլէին նախ պատկառելի եկեղեցական մը և յետոյ ազնուական դէքով ասպետ մը ու մէկ քանի հետեւորդներ:

Մարուն Դշխոյի պատուիրակութիւնը կ'ելլէր ցամաք, ուղղուելու համար դէպի Փիլիպպոս Գ. մեծ կոմսին ապարանքը:

Շշուկը շուտով տարածուեցաւ, Տարենտոնի արքունիքէն անմիջապէս ծովեզերքը թափեցան պալատականները՝ հետեւակ թէ ձիաւոր

Պատուիրակութեան նախագահը՝ Ստոյ Տ. Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը, իր թարգմանին՝ ասպետորդի

Մանուէլ իշխանին հետ, մեծաշուք թափորով մը մեծ կոմսին պալատը կ'առաջնորդուէր:

Փիլիպպոս Գ. հրամայեց Արեւելքի այս յարգելի հիւրերը բնակեցնել իր պալատին մէկ յարկաբաժինը, պահ մը հանգստանալու և յետոյ ներկայանալու իրեն,

Նոյն օրը, իրիկուան դէմ, մեծ կոմսը կ'ընդունէր իր ներկայութեան Հայկական Պատուիրակութիւնը:

Կիլիկիոյ Արքունի Քարտուղար Արքեպիսկոպոսը, իր թարգմանին միջոցաւ նախ իր շնորհակալութիւնները յայտնեց Նորին Արքայական մեծութեան, իրենց հանգէպ ցոյց տրուած բարձր մարգասիրութեան համար, միւսնոյն ժամանակ ներկայելով անոր՝ Մարուն Դշխոյին թուղթը:

Տարենտոնի մեծ կոմսը, թուղթը կարգալէ առաջ, սիրալիր շարժուածելով մը.

— Սրբազան Հայր, ըսաւ Ստոյ Արքեպիսկոպոսին, ի՞նչպէս է թագուհին, իմ քրոջս ազնուազարմ աղջիկը:

— Ո՛ղջ է, Տէ՛ր Արքայ: պատասխանեց Արքեպիսկոպոսը. դողդոջուն ձայնով մը:

— Իսկ իմ գերագնիւ փեսա՞ս, ի՞նչպէս է Նորին Արքայական Բարձրութիւն Հայոց Թագաւորը:

— Տէ՛ր Արքայ, Հայոց Տիկինը գրած է ամէն բան Ձեր Մեծութեան ուղղեալ թուղթին մէջ:

— Բայց ինչո՞ւ չէք պատասխաներ, դարձեալ հարցուց մեծ կոմսը, ինչպէ՞ս է Լեւոն Թագաւորը:

— Ներեցէ՛ք Տէր Արքայ, Մարուն Դշխոյի թուղթին մէջ յիշուած է...

— Ի՞նչը...

— Թագաւորին պարագան:

— Ի՞նչ պարագայ, հարցուց մեծ կոմսը կասկածոտ դէմքով մը, ի՞նչ եղած է:

Քարտուղար արքեպիսկոպոսին դէմքը ցաւագին Լեւոնեոս Տիրուհին

արտայայտութիւն մը կ'առնէր, շուարածի դէմք մը, չէր գիտեր ինչ պատասխանէր, չէր համարձակեր յայտնել տխուր իրողութիւնը:

Փիլիպպոս Գ. անհամբեր շարժումով մը, պատուիրակութեան մատուցած թուղթը դարձնելով երկու ձեռքերուն մէջ և թափանցող նայուածք մը սեռելով.

— Սրբազան Հայր, ըսաւ, կը խնդրեմ որ փառատէք կասկածներս, ինչո՞ւ կը վարանիք հարցումիս պատասխանելու:

Արքեպիսկոպոսը մեծ ճիգով մը.

— Տէ՛ր Արքայ, ըսաւ, Ձեր Մեծութեան կը մաղթեմ երկար կեանք և անխառն երջանկութիւն, Կիւիկիան սուգի մէջ է:

— Ինչո՞ւ, հարցուց կոմսը:

— Ո՛չ ևս է իր տէրը, շարունակեց Արքեպիսկոպոսը, Մարուն Դշխոյի սո՛ւգը կը բերենք հոս, այս պահուս այրի՛ է անի. սգաւո՞ր, իր անգութ կորուստը կ'ողբայ Տարսուհի պալատին մէջ:

— Աւա՛ղ, հեծեց Տարենտոնի Վեհապետը, ե՞րբ, ի՞նչպէս պատահեցաւ... ,

— Կ'աղաչեմ, Տէ՛ր Արքայ, հաճեցէ՛ք անգամ մը կարդալ Թագուհիին աղերսագիրը:

Փիլիպպոս Գ. թուղթը բացաւ և սկսաւ կարդալ:

— Քանի՛ առաջ կը տանէր ընթերցումը, ա՛յնքան լուրջ ու տրտում արտայայտութիւն մը կ'ստանար կոմսին դէմքը: Երբ աւարտեց ընթերցումը, դառնալով Արքեպիսկոպոսին.

— Սրբազան Հայր, ըսաւ, անկեղծօրէն կը ցաւակցիմ ձեր ազնիւ ազգին այս մեծ կորուստին համար և սրտանց կը մասնակցիմ անոր սուգին:

— Շնորհակա՞լ ենք ազգովին, մեծասիրտ Արքայ, յարեց պատուիրակութեան նախագահը, մանաւանդ անխախտ է մեր հաւատքը ձեր պաշտպանութեան վը-

րայ, հէք Թագուհին քանիցս կրկնեց երբ հրաժեշտ կ'առնէինք իրմէ, վեհաշուք մօրեղբայրս, ըսաւ, անտարակոյս պիտի մխիթարէ իր քրոջգուտը, իր թանկագին օգնութիւնը չպիտի զրանայ մեր դժբախտ երկրին, որ վայրագ թշնամիներէ պաշարուած, օգնու-թի՛ւն, օգնութիւն կ'աղաղակէ լալագին:

— Վստահ եղէ՛ք Սրբազան Հայր, քաջաբերեց իշխանը, Եւրոպա պիտի փութայ օգնութեան, ինչպէս որ.

— Կիւիկիա, ընդմիջեց Արքեպիսկոպոսը, չի թեւադատ երբեք իր քրիստոնէական պարտականութեան մէջ, բոլոր խաչակրութեանց բերելով իր այնքան դուր-ծօն մասնակցութիւնը, չէ՞:

— Անտարակո՞յս, Եւրոպա պիտի շարժի...

Պատուիրակութեան նախագահը յանկարծ ոտքի ելաւ ու երկու թեւերը տարածելով.

— Ո՛վ Բարձեալ Տէր, բացազանչեց յուզեալ ձայնով մը, Դո՛ւն միշտ հզօր, միշտ ահարկու, յաւիտեան՝ երջանիկ պահէ Քրիստոնեալ Եւրոպան...:

Փիլիպպոս Գ. ա՛յ աւելի զգածուած.

— Սրբազան Հայր, ըսաւ, այժմէն կ'ապահովեմ Ձեզ, Մարուն Թագուհին երբեք չպիտի զղջայ հայկա-կան պատուիրակութիւն մը ղրկելով հոս: Դուք իմ պատուական հիւրերս էք, և ես պիտի ջանամ խիստ արգիւնաւոր ընծայելու ձեր առաքելութիւնը:

Հայոց Արքունի Քարտուղարին աչքերը խնդացին. չէր կրնար իր ներքին զգացումները թարգմանող բառ մը գտնել, ա՛յնքան յուզուած էր և ազդուած՝ վե-հա՛մը գտնել, ա՛յնքան հանգիստաւոր յայտարարութենէն:

Տեսակցութիւնը ժամերով տեւեց:

Յետոյ, Փիլիպպոս Գ. իրեն սեղանակից ըրաւ հայկական պատուիրակութիւնը, որուն ի պատիւ նոյն գիշերը պալատին մէջ նուագահանդէս մը տրուեցաւ:

Այսպէս ժամանակ մը, Տարենտոնի արքունիքը

մնալէ յետոյ, կարեւոր ու զօրաւոր յանձնարարական-
ներով՝ Վենետիկի, Յինովայի, Հռօմի, Նաբօլիի և
ուրիշ երկիրներու մեծ գուքսերուն, մասնաւորապէս
Աւինտոն նստող Գրիգոր ԺԱ. Պապին ուղղեալ, մեկ-
նեցաւ պատուիրակութիւնը:

Հում, Նարոլի և Վենետիկ գանդիպելէ, Փիլիպպոս Գ. ի յանձնարարականները մատուցանելէ յետոյ, պատուիրակութիւնը կ'անցնի Աւինտոն, ուր կը յաջողի Ս. Պապին կողմէ ունկնդրութեան ընդունուիլ։

Գրիգոր ժԱ. Պապը մեծապէս կը շահագորգուսէր Արեւելքի քրիստոնէից գործերով, ինքզինք աւելի սիրելի ընծայելու համար անոնց, որոնց մեծ մասը դեռ կապուած կը մնար ու կը հնազանդէր իր հակառակորդին՝ որ Հռոմ կը նստէր։

Աւելորդ է յիշեցնել թէ այդ շրջանում երկու հա-
կաթու պապեր կային Եւրոպա: Առաջինը Հռոմ կը
նստէր՝ վատիկանի պալատին մէջ, իրեն հլու հպա-
տակներ ունենալով միջին ու հիւսիսային Եւրոպայի
կաթոլիկ ժողովուրդները, իսկ երկրորդը Ֆրանսայի
Աւիննոն քաղաքը քաշուած էր, Գերմանիոյ Կայսեր
բանակներէն հալածական և կը հովուէր Ֆրանսայի, և
միւս լատին ցեղերու հաւատարիմ ժողովուրդները, և
Հայկական պատուիրակութեան

Հայկական պատուիրակութեան նախագահը իր
թարգմանին հետ ունենդրութեան ընդունուելով Պա-
պէն, Մարուն Դշտոյին ու մօրեղբօր, Փիլիպպոս Գ.ի
թուղթերը կը յանձնէ անոր:

Վերջին անցքերուն և կը փափաքի
լրամասնութիւններ ստանայ Ստ. Ս.

— Ուրեմն, հիմա մեր սիրելի Կրիկիանն անտե-
րո՞ւնջ մնաց, հարցուց Պապը։

— Այո՛, Սրբազան Քահանայապետ, Մարուհն թագուհին այլի մնաց, բարբարոսները պաշարեցին ամէն

կողմերը, մեր տարաբախտ զաւակները կ'ենթարկուին անլուր խժդժանքներու, ո'չ եկեղեցի միաց, ո'չ մեռնաստան, իշխանները գերի վարեցին, քահանաները ջարդեցին, բովանդակ երկիրը մասանցին հուրի սուրբ և

— Հերի՛ք պատմես, հերի՛ք, ընդամենը դապը,
սրբեկով արցունքները, որոնք իր սպիտակ երեսը կ'ո-
ղողէին, թշուա՛ռ Կիլիկիա, նահատա՛կ հայ ազգ...
Քարտուղար Արքեպիսկոպոսը, իր սրտակեղծ
նկարագրութիւններով, խորունկ տպաւորութիւն մը
գործեց Պապին վրայ։

— Սրբազանն ասաց, որ երբեք չի կրնա մտնել, եթե չի կ'ազատվի, ի՞նչ է դարձանք, յայտնեցէ՛ք ինձի, պատրանքներ եմ ընելու ամէն ինչ որ կարելի է։

— Դարձանք... մէկ դարձանք գիտեմ միայն մեր...

— Ի՞նչ միջոց, ընդամիջեց Պապը, ըստ՝ ք նախիմ։

— Նոր թագաւոր մը պէտք է, հզօր, իմաստուն,
առաքինի թագաւոր մը, եւրոպայի հզօրագոյն ար-
քուշի, քահանայի մէջէն իշխան մը, որ պսակուի Մարուն
Դիտլիկին հետ :

Պշխոյնն հետ :
— Սակայն , ընիմիջեց Ս . Պապը , ստուգած էք
լեւոն թագաւորի մահը . . . ինքը , Մարուն Թագունին
էկ'նչ կը խորհի . տրամադրութիւն ցոյց տուած է կ'ը-
սէք , ինչպէս որ յիշուած է թուղթին մէջ , բայց կըր-
նա՞ք վստահօրէն յայտարարել թէ Լեւոն Ե . մեռած է :
Այսպէս , յարեց պատուի-

— Սրբազան Գահանայագետ, յարգելի
Րափուէլեան հախագետը, Կիլիկիոյ բոլոր անկիւնները
տեղ մը Հի ֆրաց, ուր խուզարկութիւններ կատարուած
չըլլային ո'չ մէկ հետք, ո'չ մէկ ձայն, բացարձակ
լռութիւն կը տիրէ, առաջին ամիսները կը կարծէինք
թէ Թագաւորը գիտմամբ ինքզինքը կը պահէր, և թէ
ի վերջոյ երեւան պիտի ելլէր, բայց սխալած էինք:
Ահա՛ տարին անցաւ և տակաւին մէջտեղ Հելաւ:

— Սրբազա՛ն Եղբայր, դարձեալ ընդմիջեց Պապը, գիտե՞ք, խնդիրը բաւական փափո՞ւկ է, կենսական է, թեթեւօրէն կարելի չէ՝ վերաբերուիլ, լրջօրէն քըննելու է. վերջնական համոզում մը գոյացնելու է թագաւորին մահուն մասին եւ այնուհետեւ ձեռնարկելու է երկրորդ պսակի մը, չէ՞:

— Բայց, Սրբազա՛ն Քահանայապետ, բոլոր կարելի միջոցները սպառած են և բոլոր խուզարկութիւններն ալ ի դերեւ ելած. թագաւորը մեռա՞ծ է, ասիկա տարակոյս չի վերցնե՞ր. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսէն սկսեալ մինչև յետին անհատը, ամէնքն ալ սուգի մէջ են իրենց թագաւորին մահուան համար, և կը փափաքին նոր թագաւոր մը տեսնել Կիլիկիոյ գահին վրայ, թագաւոր մը՝ որ պսակուի ազգին պաշտեցեալ Մարուն Դշխոյին հետ, և մեր հայրենի երկրին սահմաններէն վանէ արտաքին թշնամիներուն բանակը:

— Ուրեմն, յարեց Պապը համոզուած չնշտով մը, Լեւոն թագաւորը մեռած է, կ'ըսէք, և Հայոց այրի թագուհին պսակելու է վերստին Եւրոպայի արքայազուն իշխաններէն մէկուն հետ, որպէսզի վերականգնի Կիլիկիան, չէ՞:

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Արքեպիսկոպոսը, անհրաժեշտ է ասիկա, ուրիշ միջոց չկայ: փրկութեան միակ ճամբան ա՛յս է:

Գրիգոր ԺԱ. Պապը կրկին ու կրկին կարգաց թէ՛ Մարուն Դշխոյին և թէ՛ Փիլիպպոս Գ.ի թուղթերը, երկարօրէն հարծիքի փոխանակութիւններ ունեցաւ Հայկական պատուիրակութեան Նախագահին հետ. խորհեցաւ, որոճաց օրերով շաբաթներով ծեծեց խընդիրը, մինչև որ ի վերջոյ ինքն ալ համոզուեցաւ թէ՛ միակ լուրջ և գործնական միջոցը՝ պսակել էր այրի թագուհին հզօր իշխանի մը հետ և հռչակել զանի թագաւոր Կիլիկիոյ:

Ուստի, մասնաւոր թուղթ մը գրեց Փիլիպպոս Գ.ի ուրիշ մըն ալ Մարուն Դշխոյին, այս վերջինը խրախուսելու մեծամեծ խոստումներով:

Ահաւասիկ պատճէնը Քահանայապետական թուղթին, ուղղեալ Մարուն Դշխոյի մօրեղբօր՝ Փիլիպպոս Գ.ի, Կ. Պոլսոյ տիտղոսաւոր ինքնակալ կոչուած Տաբենտոնի Մեծ Կոմսին:

Թուղթ Գրիգոր ԺԱ.ի, առ Փիլիպպոս Գ.

« Սիրելի որդւոյ ի Քրիստոս Փիլիպպոսի Կ. Պոլսոյ մեծամիառ ինքնակալին:

« Բարեւէր յօժարութեամբ ստացանք Ձեր Բարձապատիւ Տէրութեան նամակները, որոց մէջ որդիաւն բար մեզ կ'ազաչէիք որ՝ առաքելական հոգածութեան արժանի համարէինք, քրիստոնեայ հաւատացեալներու ձեռքով ընդ փոյթ օգնութեան հասնելու ի Քրիստոս, ձեռքով ընդ փոյթ օգնութեան հասնելու ի Քրիստոս, սիրեցեալ մեր դստեր Մարիամին, Փոքր Հայոց թագուհիին՝ քու հոյակապ քրոջդ աղջկանն ու անոր թագաւորութեան, մենչ ան մեծ տառապանքի ու վտանգի մէջ կը գտնուի բարբարոսներու բռնութեանց երեսէն:

« Արգ, անձամբ նաև ունկնդրութիւն շնորհեցինք, ըստ պատշաճի միայն մտիկ ըրինք մեր պատուական եղբօր՝ Սոյ Յովհ. Արքեպիսկոպոսին՝ վերոյիշեալ թագուհիի պատուիրակին և ներկայ թուղթս բերողին խնդրանքը, միջնորդութեամբ մեր սիրեցեալ զաւկին Հայկազն Մանուէլի՝ իր թարգմանին՝ որ Յանուացի զինուոր Լեւոնեան Յովհաննէսի որդին էր: Արդ, զինուոր Լեւոնեան Յովհաննէսի որդին էր: Արդ, ի խորոց սրտի սաստիկ ցաւ կ'զգանք, տեսնելով որ ամբողջ քրիստոնեայ ազգեր ու ցեղեր, մանաւանդ այն երկիրները որոնք ամենակարեւոր պարագաներու մէջ սովոր էին օգնութեան փութալու անդրձովեայ հաւատացեալներուն, շրջապատուած պաշարուած են պատերազմներու փոթորիկներէ ու մեզի բնաւ առիթ

— Ի՞նչ մասին. հարցուց Կաթողիկոսը :

— Պապը, շարունակեց Արքեպիսկոպոսը, իմ անձնական թելադրանքիս վրայ հաճեցաւ շնորհել իր հաւանութիւնը, յարմարագոյն և խիստ օգտակար գտաւ իմ առաջարկած ծրագիրս, — մեր Դշխոյին ամուսնութեան մասին ըսել կ'ուզեմ — և նոյնը յանձնարարեց Փիլիպպոս Գ.ի ալ, ասոր մասնաւոր ազդեցութիւնն ու աջակցութիւնը խնդրելով՝ յաջողցնելու համար մեր Դշխոյին ամուսնութիւնը :

— Որի՞ հետ, ընդմիջուեցաւ Արքեպիսկոպոսը, սրահի ծայրէն բարձրացած ձայներով :

— Պրունսվիքի Ոթոն Դուքսին հետ, պատասխանեց պատուիրակութեան Նախագահը, Գերմանիոյ Սաքսոնեան Արքայական Տան շառաւիղներէն, քաջակազմ, հանճարեղ, առաքինի և հզօր. մէկ խօսքով, տիպար վեհապետի մը յատուկ ամէն բարեմասնութիւններով օժտուած գեղեցիկ իշխան մը, ինչպէս որ տեսանք մեր սեփական աչքերով, աննման, անգուգակա՜ն, հոյակապ գէմք մը... :

Բոլոր ներկաներուն աչքերը յառեցան Դշխոյին, որ զլսահակ, բարեպաշտ լուծութիւն մը կը պահէր :

— Վերջապէ՞ս, հարցուց անձկանօք Կաթողիկոսը, ի՞նչ է Պրունսվիքի Դուքսին տրամադրութիւնը :

— Այդ մասին գրուած է արդէն :

— Որի՞ գրուած է, ընդմիջեցին ներկաները :

— Մեր Դշխոյին...

— Որո՞ւ կողմէն, հարցուց Կաթողիկոսը, Ոթոն Դուքսի՞ն, թէ...

— Տարենտոնի Մեծ Կոմսին՝ Փիլիպպոս Գ.ի կողմէն, պատասխանեց Արքեպիսկոպոսը, եթէ յարմար տեսնէք, թող կարդացուի այդ նամակը :

— Պիտի կարդացուի՞, պիտի կարդացուի՞, կրկնեց Կաթողիկոսը, բայց նախ աւարտեցէ՛ք ձեր պատմութիւնը, Սրբազա՛ն եղբայր :

Յետոյ դառնալով ներկաներուն.

— Դուք ի՞նչ կը խորհիք այս մասին, ըսաւ, լաւագոյն չէ՞, նախ լսել ամբողջ պատմութիւնը :

— Այո՛, այո՛, կրկնեցին ներկաները. նամակներուն ընթերցումը առ այժմ թող յետաձգուի :

Եւ պատուիրակութեան նախագահը շարունակեց.

— Ուրախ եմ որ ձեռնունայն ու սրտաբեկ չենք վերագառնար. արդարեւ երկիրը մահուան ճգնաժամի մէջ, կը մաքառի անհաւասար, վայրագ ուժերու դէմ, սակայն մօտ է փրկութիւնը : Արեւմուտքէ՛ն պիտի ծագի այս անգամ Հայոց Արեւը :

— Օրհնեա՛լ ըլլայ Արեւմուտքը, բացագանչեց Կաթողիկոսը, յաւիտեա՛ն ապրի քրիստոնեայ եւրոպան :

— Կեցցէ՛ Տարենտոնի Մեծ Կոմսը, գոչեց Մանուէլ իշխանը, որ չէր դադրեր ներբողներ հիւսելէ Մարուն Դշխոյի մօրեղբօրը վրայ :

Եւ բոլոր ներկաները կրկնեցին միեւնոյն մաղթանքները :

Յնձութիւնը կը ճառագայթէր բոլոր աչքերուն մէջ, գէմքերը կը ծիծաղէին, սիրտերը կը սարսուռա-

յին հայրենիքին փրկութեան մօտալուտ յոյսերով :

Կոստանդին Ե. Կաթողիկոսը կը խայտար, իշխանները չէին կրնար ծածկել իրենց անկեղծ գոհունակութիւնը, պատուիրակութեան ձեռք բերած յաջողարդիւնքի մասին :

— Սիրելի՛ Սրբազան եղբայր, ըսաւ Կաթողիկոսը, շա՛տ գոհ ենք ձեր տեղեկատուութենէն, սակայն կարծեմ թէ մոռցաք յիշելու կէտ մը, որ մեզի համար կարեւորութեան զուրկ չէ :

— Ո՞ր կէտը, Սրբազա՛ն Հայրապետ, հարցուց քարտուղար Արքեպիսկոպոսը :

— Կ'ուզէ՞ինք գիտնալ թէ ի՞նչ տրամադրութեան մէջ գտաք Պրունսվիքի Մեծ Դուքսը ... :

Լեւոնեռու Տիրուհի

— Իրաւո՛ւնք ունիք, Սրբաղա՛ն Հայրապետ, կա-
րեւո՛րը մոռցայ, ամենէ՛ն կարեւորը... :

Ներկաները տենդոտ անհամբերութեամբ մը կը
հետեւէին Արքեպիսկոպոսին վերջին բառերուն :

— Պատմեցէ՛ք ուրեմն, Սրբաղա՛ն եղբայր :

— Պրունսպիքի մեծ Դուքսը, շարունակեց Արք-
եպիսկոպոսը, հոյակապ անձնաւորութիւն մըն է, հա-
ւատացէ՛ք, ամբողջ Եւրոպայի արքունիքներուն մէջ,
կ'ըսէին, չկա՛յ հաւասարող մը անոր արիութեան,
գեղեցկութեան և ազնուականութեան :

— Աւինեոնի Պապէն անշուշտ մասնաւոր գիր մը
ունէիք, չէ՞ :

— Ձերմօրէն յանձնարարուած էինք, ո՛չ միայն
Աւինեոնի Ս. Պապէն, այլ նաև Տարենտոնի Կոմսէն :

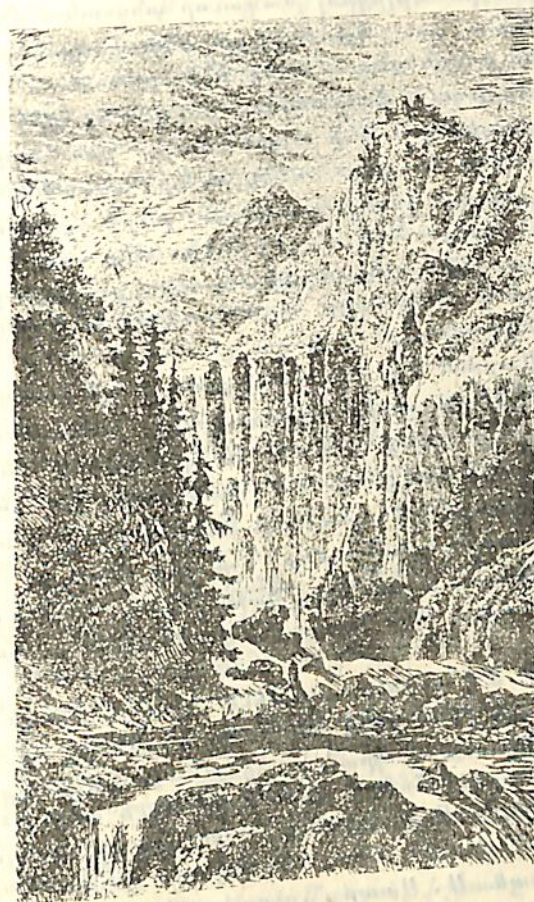
— Յետո՞յ...

— Գացինք ներկայացանք Մեծ Դուքսին : Ձեմ
կրնար հոս պատմել, ո՛չ ալ նկարագրել արտակարգ
մեծարանքները, որոնք այնքան ազնուօրէն շռայլուե-
ցան մեզի, այդ անզուգական իշխանին կողմէն : Պէտք
է խոստովանիմ, Պապին յանձնարարականէն աւելի
օգտակար եղաւ մեր առաքելութեան համար, Փիլիպ-
պոս Գ. ինքնագիր նամակը, որուն ազդեցութիւնը
շատ մեծ նշաւ է :

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, կրկնեցին ներկաները :

— Փիլիպպոս Գ. այդ նամակով, մեր գծբախտ
Կիրիկիոյ վիճակը պատկերացնելէ յետոյ, մեր առա-
քելութեան նպատակին վերահասու կ'ընէր Մեծ Դուք-
սը, և մեր սիրելի թագաւորին անյայտացումը, ար-
տաքին թշնամիներուն ասպատակութիւնները, վեր-
ջապէս Կիրիկիոյ վերջին անցքերը պատմելով, այդ
ամէնուն միակ դարման ցոյց կուտար նոր պատուա-
տում մը... :

— Այսի՞նքն, ընդմիջեց անհամբեր Կաթողիկոսը :

ԱՆԱՇՍ. Տաւրոս լեռներու մէջ

— Եւրոպական արքունիքներէն հզօր իշխանի մը հետ՝ մեր Մարուն Դշխոյին ամուսնութիւնը, և պատկեալ իշխանին՝ Կիլիկիոյ թագաւոր անուանուե՞մը:

— Շա՛տ լաւ, Պրունսփիքի Մեծ Դուքսին պատասխանը յայտնեցէք մեզի, ի՞նչ ըսաւ:

— Սրբազա՛ն Հայրապետ, ինչպէս որ քիչ առաջ յիշեցի, Փիլիպպոս Գ. ի այդ նամակէն շատ ազդուած թուեցաւ Մեծ Դուքսը. մէկէ աւելի անգամներ քաղեց, որոճաց, յետոյ բաւական լուրջ դէմքով մը, զանազան հարցումներ ուղղեց ինծի, մեր երկրի բնական տեսարաններուն, բնակիչներուն, քաղաքներուն, շէնքերուն և մանաւանդ առեւտրական մեծ կեդրոններուն նկատմամբ:

— Մարուն Դշխոյի մասին բան մը չի խօսեցա՞ւ:

— Ի՞նչպէս չի խօսեցաւ, քանի՛ քանի անգամներ հարցուց Հայոց Տիկնոջ առողջութիւնը, և ես, Մեծ Դուքսին խօսքերէն սա՛ հետեւցուցի թէ՛ չպիտի կրնայ մերժել Փիլիպպոս Գ. ի առաջարկը. վստահ եմ պիտի շուտով ընդունի մեր Դշխոյին ձեռքը:

— Սակայն, ընդմիջեց Կաթողիկոսը. չըսիք մեզի թէ ի՞նչ եղաւ Մեծ Դուքսին վերջնական յայտարարութիւնը:

— Ո՛ր և է յայտարարութիւն մը չեղաւ մեզի Մեծ Դուքսին կողմէն, բայց բոլոր երեւոյթները կը հաստատեն թէ շուտով պիտի պսակուի մեր բաղձանքը:

— Ի՞նչպէս հարցուցին ներկաներէն ոմանք:

— Պրունսփիքի Ոթոն Մեծ Դուքսը պիտի պսակուի մեր Դշխոյին հետ, Եւրոպայի վեհապետները, ինչպէս նաեւ Ս. Սապը, ուրախութեամբ պիտի ողջունեն Կիլիկիոյ նորապսակ թագաւորը, որ կ'ողուած է փրկելու մեր ժողովուրդը:

— Այդ մասին ի՞նչ նշաններ ունիք, Սրբազա՛ն Եղբայր, ինք անձամբ ի՞նչ խօսեցաւ ձեզի, ամուսնութեան մասին ի՞նչ ըսաւ, այդ է կարեւորը:

Մինչ Կաթողիկոսի հարցման առջեւ կը վարանէր Արքեպիսկոպոսը պատասխանելու, մէջտեղ նետուեցաւ պատուիրակութեան թարգմանը Մանուէլ իշխան, և խանդավառ շարժումով մը.

— Սրբազա՛ն Հայրապետ, ըսաւ, այս ամուսնութեան գործը կատարուած իրողութիւն մը կրնաք նշելատել, որովհետեւ Մեծ Դուքսը մեծ համակրանքով մը կ'արտասանէր մեր Դշխոյին անունը, և մանաւանդ, Կիլիպպոս Գ. Մեծ Կոմսին հանդէպ խիստ յարգալիբ լեզու մը կը գործածէր:

— Բայց, սիրելի՛ զաւակս յարեց Կաթողիկոսը, մինչև ցարդ պատմուածներէն կարելի չէ հետեւցնել, թէ այդ ամուսնութիւնը պիտի յաջողի. այդ մասին ի՞նչ հաւաստիքներ ունիք:

— Սրբազա՛ն Հայրապետ, պատասխանեց Արքեպիսկոպոսը, ուրիշ ի՞նչ հաւաստիք կ'ուզէք. մեզի յանձնեց ինքնագիր պատասխանը Փիլիպպոս Գ. ի ուղղուած, և մեր մեկնումի բոլորին մինչև վերջը խրատ-խուսեց մեզի:

— Ատոնք հաւաստիքներ չեն կրնար համարուիլ. ուրիշ ի՞նչ գիտէք:

— Ներեցէ՛ք, ներեցէ՛ք, կրկնեց Մանուէլ իշխան: մոռցած էի կէտ մը:

— Ի՞նչ կէտ... հարցուցին ներկաները:

— Պրունսփիքի Մեծ Դուքսի պալատին մէջ, շաբաթուանկեց ասպետորդին, սենեկապաններն ու թիկնապահները կը պատմէին թէ՛ Ոթոն Մեծ Դուքսին սիրտը ծախուած էր արդէն:

— Ի՞նչպէս, ի՞նչ կ'ըսէ Մանուէլ իշխանը, Սըրբազա՛ն եղբայր, հարցուց Կաթողիկոսը յուզուած դէմքով մը, դժբախտ ալ այդ կէտը չէիք գիտեր:

— Գիտէի՛... բայց ի՞նչպէս կ'ուզէիք որ կարեւորութիւն տայի պալատականներու մտերմական խօսակցութեան:

«**ԼԵՒՈՆ Ե. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ, ՎԵՐՋԻՆ ԹՍԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈԾ**»
իր հոյակապ երկին մէջ, և կը կրէ հետեւեալ ծանոթութիւնը. — «Հայոց թագուհւոյ գեապաններուն տըրուած պատասխանն և իր յանձնարարութիւնը դաշնակցաց նաւատորմին նաւապետին, Սարակինոսաց, և ին. »:

Վենետիկի Դուքսը՝ Մարուն թագուհիին կը խոստանար այդ թուղթով իր աջակցութիւնը, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ մտցնելու իր և Գինուազի Դուքսին, և Եգիպտոսի Սուլթանին միջև կնքուելիք դաշնագրին մէջ:

Ահաւասիկ այդ թուղթին պատճէնը, հայերէնի թարգմանուած վեր. Մխիթարեան Մկրտիչ Վրդ. Պոստոլեանի կողմէ:

«Պատասխան վենետիկի Դուքսին առ գեապանս Հայոց:

«Ի վաղուց հետէ և յընթացս ժամանակաց յատուկ խնամք ունեցանք իւր (այսինքն Հայոց) թագաւորութեան պահպանութեան, ուստի, ներդրեանց և վտանգներու համար, որոց ենթարկուած է այդ թագաւորութիւն Սարակինոսաց հալածանքներուն և պատերազմներուն պատճառաւ, մեծապէս կը ցաւինք, և այն բաներուն մէջ. յորս կրնանք՝ միշտ պատրաստ եղանք և ենք մեր օգնութիւնը մատուցանելու:

«Ուրախ ենք, ինչպէս գիտեն, դաշնագրութեան համար զորս ըրինք չքեղաքուչ եղբոր Դուքսին և Եանուայի(*) Հասարակութեան հետ, և այդ երկու կողմն ալ համաձայնեցան որ բաւական թիւով լաւ հանդերձաւորուած նաւեր զրկեն երբ Սուլթանն Բաբելոնի (Եգիպտոս) չուզէ խաղաղութիւն կամ ինչ է դաշնակցաց պատուոյն կը վերաբերի, գործին ի վնաս Սուլթանին ինքնին և անոր օգնողաց: Յիրաւի այդ միութիւնը, որպէս յայտ է, մեծ և նշանաւոր նպաստ մը պիտի ըլլայ թագաւորութեան Հայոց և ամենայն քրիստոնէից կողմացն արեւելից:

(*) Եանուա կը կոչուէր ձեցովա՝ Միջին Դարու մեջ:

«Դարձեալ գիտնալով որ վերոյիշեալ մեր չքեղաղաչուք եղբոր Դուքսին և Եանուայի Հասարակութեան տրամադրութիւնն և կամքը մերինն հետ գէպի մէկ վախճան կը զուգընթանայ, պատրաստ ենք յանձնարարելու մեր նամակով մեր սիրեցեալ դաշնակցաց նաւարելու մեր նամակով մեր սիրեցեալ Սուլթանին մանէ մեր և դաշնակցաց՝ միւս կողմանէ Սուլթանին միջև խաղաղութիւն ըլլայ, այն ատեն ըստ կարի միջև խաղաղութիւն ըլլայ, այն ատեն Հայոց այնպէս մը ընեն որ՝ յիշեալ թագաւորութիւնդ Հայոց և իր ժողովուրդը այդ խաղաղութեան (դաշնաց) մէջ ըլլան և մտնեն ի բարին և ի հանգստութիւն և ի պահպանութիւն յիշեալ թագաւորութեան:

«Ուստի՝ վասնզի գեապաններն ինքնին կ'ըսեն որ Պապը իրենց խաչ ընծայեց (1) — երբ ընդհանուր խաչակրութիւն կարելի ըլլայ — որ ներքնապէս անկարելի է Արեւմուտքի մէջ տիրող պատերազմներու պատճառաւ. կ'ըսուի ինքնին գեապաններուն՝ որ, երբ յիշեալ խաչակրութիւնը կատարուի, կ'ընենք ինչ որ ըստ Աստուծոյն և ըստ մեր պատուոյն է: Եւ վասնզի Մեւստուծոյն և ըստ մեր պատուոյն Հասարակութեան մեզի ծապատիւ Դուքսն Եանուայի Հասարակութեան մեզի հանգստութեամբ գրեց ըսելով թէ՝ զոհ պիտի ըլլայ, եթէ մենք հաճինք որ ըստ կարելւոյն Հայոց թագաւորութիւնը խաղաղութեան (դաշնաց) մէջ մտցուի, կը շնորհակալ ըլլալով. նմանապէս մեզի ալ հաճոյ է որ յիշեալ թագաւորութիւնդ մտցուի, եթէ կարելի է:»

Այս և ասոր նման յուսադրական ու քաջալերաւթուղթեր կ'ստանար, ինչպէս ըսինք, Մարուն թագուհիին, սակայն երկու սուրի միջև կը գտնուէր. մէկ կողմէ Պրուսիայի Դուքսին հետ ամուսնութեան հե-

(1) Խաչը ցալը՝ խաչակրութեան յորդորել կամ հրաւիրել եր:

(Ծան. Թարգմ.)

առանց սակայն վայրկեան մը օտար կամ անտեղեակ մնալու բոլոր իրադարձութիւններուն : Զանազան կերպարանքով ու տարազներով կ'երեւնար, առանց երբեք մատնուելու : Այսպէս, սկիզբները Կիլիկիոյ լեռնոտ մասերուն մէջ քննական պտոյտներ ըրած էր արեղայի սքեմին տակ, գիւղական մատուռներու, երբեմն ալ գիւղաքաղաքներու եկեղեցիներու մէջ քահանաներուն դասը կը կենար ու կը մասնակցէր ժամերգութիւններուն : Յետոյ կրօնաւորի սքեմը վրայէն նետելով, եղած էր ճշմարիտ մուրացկան մը, դուռնէ դուռ կը մուրար երգելով :

Կիլիկիոյ գրեթէ բոլոր մասերուն մէջ ծանօթ էր անի, ձգնաւորը, մուրացիկ ձգնաւորը . . . :

Եւ այդ մուրացիկ ձգնաւորը չէ՞ր որ Կոստանդին Կաթողիկոսին օծման օրը՝ Սոյ Ս. Սօփիա Մայր-Տաճարին դուռը պնակ մը բռնած՝ կը մըմնջէր .

— Յիշեցէ՛ք Լեւոն Արքան, յիշեցէ՛ք Լեւոն Արքան, ձգնաւորին պնակը մի՛ անտես առնէք . . . :

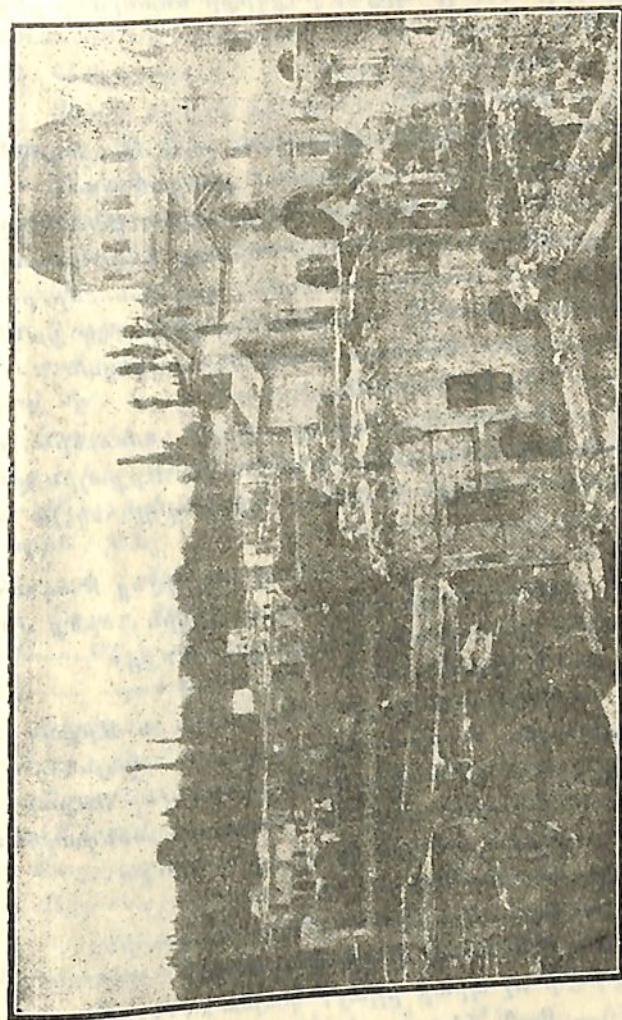
Դարձեալ այդ ձգնաւորը չէ՞ր որ անտառի մը խորը, գիշերուան սոսկումին ու խաւարին մէջ, հանգիպեցաւ բանբերին, որ Մարուն Դշխոյին քովէն կը վերադառնար, Տարսոնի պալատէն՝ ուր զրկուած էր Լեւոն Ե ի կողմէն . . . :

Բայց անտառին հանդիպումէն ետք, թանձր քօղ մը ձգուեցաւ դարձեալ, և ո՛չ ոք գիտէր թէ ուր էր, ի՛նչ կ'ընէր, ե՛րբ երեւան պիտի ելլեր փախստական ու թափառական թագաւորը :

Ահա այս գաղտնիքը պարզուեցաւ Կոստիկոսի բերդին պահապանին հետեւեալ յայտարարութիւններէն :

— Ծերո՛ւկ, կ'ըսէր Մարուն թագուհին՝ իրեն սովոր քաղցր ձայնով ու հեզ գէմքովը, պատմէ՛ նայիմ ի՛նչ գիտես թագաւորին մասին :

— Հայո՞ց Տիկին, կը պատասխանէր պահապանը

Ս. Ասուածածին Եկեղեցին եւ Տարսոնի աւերակները

գողգոջ ձայնով մը, Արքան ծնօտէն վէրք ստացած,
հալածական, հազիւ կրցաւ ինքզինքը նետել մեր բերդը:

Ո՞ր բերդը:

— Կոռիկոսի բերդը:

— Յետո՞յ:

— Հայոց Տիկին, կ'աղաչեմ, շատ մի՛ ընդմիջէք,
ազատ թողէք զիս որ պատմեմ զիտցածներս:

— Բայց մի՛ մոռնար մանրամասնութիւնները:

— Յետոյ, շարունակեց ծերուկը նոյն պաղարիւն-
նով ու նոյն հանդարտութեամբ, դարմանումը բաւա-
կան երկար տեւեց, բերդին մարդիկը մէկ քանի օր
մեծ վրդով ու մտահոգութեան մէջ ապրեցան...

— Ո՞վ կը դարմանէր...

— Սոհրէր մարաշախտը, Ֆիմի կոմսուհին, պա-
տասխանեց պահապանը, կ'ըսէին թէ Արքային քովէն
վայրկեան մը չէին հեռանար, հերթով կը հսկէին անոր
անարին վրայ:

— Վիրաբո՞յժը, դարձեալ ընդմիջեց թագուհին:

— Մէկէ աւելի էին, հայոց Տիկին, երեք վիրա-
բոյժներ կը դարմանէին Արքային վէրքը:

— Վերջապէ՞ս...

— Վերջապէս վէքը բուժուեցաւ և Արքան կա-
տարելապէս առողջութիւնը գտաւ. սակայն... դժ-
խե՛մ, անգո՛ւթ բաղդը կը հալածէր մեր Արքան:

— Ի՞նչպէս, հարցուց թագուհին տենդագին:

— Արքայամայրը կը յիշէք անշուշտ...

— Սուլթանը...

— Այո՛, Սուլթանը. Մայր-Թագուհին...

— Ի՞նչ եղաւ Մայր-Թագուհին:

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, փախա՛ւ...

— Որո՞ւ հետ:

— Արքային հետ... Գիշերով ձկնորսի նաւ մը
նետուեցան ու ինքզինքնին Կիպրոս նետեցին, Հայոց

Տիկին, պատասխանեց ծերուկը վրէժխնդիր զայրոյթի
շարժուածեւով մը, թողուցին հեռացա՛ն:

Ու հեծկլտաց:

— Յետոյ բան մը չիմացա՞ր, Թագաւորին ու Կո-
ռիկոսի բերդին միջև հաղորդակցութիւնը դադրա՞ծ էր:

— Ընդհակառակը, յարեց պահապանը ժպտուն ու
խաղաղ դէմքով մը, գրեթէ ամէն օր լուր կ'առնէինք:

— Պատմէ՛ ուրեմն, սիրելի՛ ծերուկս, փաղաքշեց
Թագուհին:

— Կ'աղաչե՛մ, կը պաղատիմ Մեծափա՛ռ Տիկին,
ըսաւ պահապանը յանկարծ ալլափոխուած ու լուրջ
դէմքով մը, դուք Ազգի մը թագուհին էք, մայրը,
պէտք է պահէք ձեր պաղարիւնը, պէտք է արհա-
մարհէք ո՛ւնէ դժբախտութիւն, եթէ պատահած ըլլայ:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, ծերո՛ւկ, դուք թագուհին
զայրագին, ի՞նչ. ի՞նչ. դժբախտութիւն մը պատա-
հած է, ըսէ՛, մի՛ պահեր ինէ...

— Հայոց Տիկին, յարեց գողգոջալով ծերունին,
դժբախտութիւն մըն է այո՛, բայց... ո՛չ անդար-
մանելի... պատճառը մահ մը չէ՛ Արքան ո՞ղջ է,
բայց, ներեցէ՛ք Հայոց Տիկին, ինչո՞ւ այդպէս կը
տժգունիք, ինչո՞ւ կը դողաք:

— Պատմէ՛, ծերուկ, հրամայեց թագուհին յուզ-
ուած դէմքով մը, պատմէ՛, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պատա-
հեցաւ Թագաւորին:

— Արքան, այո՛ պահուս... բան... տար... կը-
ւա՛ծ է...

Բանտարկուած. բացազանչեց թագուհին խելա-
յեղօրէն, ինքզինքը վար նետելով դահէն, ի՞նչ կ'ը-
սեո, ծերո՛ւկ, բանտարկուած է, ո՛ւր, ի՞նչպէս, ին-
չո՞ւ, ե՞րբ, որո՞ւ կողմէ...

Բերդին պահապանը կը գիտէր Մարուն Դշխոյին
գալարումները, և զո՛ւր կը ջանար թիթեւցնել հար-

ուածը, զոր ականայ տուած կ'ըլլար հէք կնոջ, առանց այլեայլի ու վերապահումի յայտնելով տխուր իրողութիւնը՝ Արքային բանտարկութիւնը: Խղճի խայթ մը կ'զգար քանի կը տեսնէր իր խօսակցին անցուցած նուազանքը, ուստի մեղմացնելով իր ձայնը, և քիչ մըն ալ զուարթութիւն կեղծելով.

— Հայոց Տիկին, ըսաւ, ինչո՞ւ այսպէս կը վերադառնաս, առանց պատմութեանս վերջը լսելու ինչո՞ւ էք թողուր որ աւարտեմ. հաւատացէ՛ք, քիչ մըն ալ համբերեցէ՛ք, առանց ընդմիջումներու մտիկ ըրէք, ի վերջոյ պիտի ուրախանաք. Արքան ո՞ղջ է, թէեւ ատեն մը բանտարկուած մնաց, բայց յետոյ...

— Նախ պատմէ՛ ինծի, ծերո՞ւկ, ինչո՞ւ բանտարկեցին, ո՞ր բանտարկեցին:

— Ես շատ հակիրճ պիտի պատմեմ. հարեւանցի կերպով պիտի յիշեմ ձեզի արդէն ծանօթ դէպքերը, օրինակի համար՝ Սիսէն թէ Ս. Կաթողիկոսին և թէ՛ իշխաններուն կողմէն Կիպրոս զրկուած գաղտնի պատգամաւորութիւնը, Կիպրոսի Պետրոս թագաւորէն խնդրելու համար որ արտօնէ մեր Լեւոն Արքային վերադառնալու իր դահլը. չպիտի յիշեմ ու չպիտի պատմեմ երկրորդ պատգամաւորութեան գործերը թէ ինչպէ՛ս դարձեալ մերինները գիւմեցիի Կիպրոսի Պետրոս թագաւորին և թէ այս վերջինը մերժեց Հայոց առաջարկը: առարկելով թէ՛ ինք պէտք ունէր անոր ներկայութեան ու գործօն աշակցութեան, այն օրերը պատերազմի բնուած ըլլալով ձենովացիներուն հետ, նոյնպէս զանց պիտի ընեմ յիշելու Լեւոն Ե.ի պարագան...

— Ո՞ր պարագան... ես գիտե՞մ այդ պարագան: հարցուց Թագուհին:

— Անտարակո՞յս... կարելի՞ է որ չգիտնաք այսօրան կարեւոր պարագայ մը...

— Ո՞րը, ո՞ր պարագան, չեմ հասկնար...

— Դուք թագապահ (*) չի կարգուեցա՞ք:

— Այո՛, յետո՞յ...

— Ձեզի հետ խնամակալ և կառավարիչ նշանակուած Հէթն Ֆիմի կոմսուհին, Արքային հօրեղբօրը՝ Պիմոնդի անհարազատ որդին Բարթօղիմէն ու Պ. Թոբոսի որդին Պ. Վասիլը...

— Այո՛, այո՛, կրկնեց Թագուհին, այդ խնդրը նոր է սակայն, ծերո՞ւկ, դուն նոր բաներ պիտի պատմէիր. մոռցնե՞լ կ'ուզես Արքային բանտարկուելը:

— Զի՛չդ այդ կէտին պիտի յանգիմ. կը յիշէք անշուշտ, Մեծ Տիկին, Կիպրոսի թագաւորը քովը պահեց մեր արքան, և...

— Ի՞նչպէս յիշեմ, ի՞նչպէս, ես կրնայի՞մ գիտնալ թէ վերեւ յիշած անուանումներդ Արքային կողմէն եղած ըլլային, ես մինչև ցարդ կը կարծէի թէ Ս. Կաթողիկոսի ու իշխաններուն կողմէն եղած կարգադրութիւն մըն էր, ինչպէս՝ իմս. ես թագապահ կարգութեան իրենց կամքով ու հաճութեամբ, մինչև որ երկուսն ընդհանրեցին վերադառնալ:

— Թո՛ղ այնպէս ըլլայ. յարեց ծերուկը, բայց ես կը կարծէի թէ՛ դուք պէտք է տեղեակ ըլլայիք, ինչպէս որ տեղեակ են Ֆիմի կոմսուհին և միւսները:

— Շարունակէ՛, ծերո՞ւկ, հրամայեց Թագուհին:

— Կը յիշե՞ք Կիպրոս գացած երկրորդ պատգամաւորութիւնը, գիտե՞ք ինչ վտանգաւոր եղաւ այդ ճամբորդութիւնը. Կոստիկոսի բերդը մնացին մէկ երկու օր, երբ կը վերադառնային, թուրք տարազով էին, անձանաչ ըլլալու աստիճան ծպտուած, արդէն ճամ-

(*) Եւ միաբան հանուրեամբ բագապահ կարգեցաւ Մարիամ, մինչեւ հասեալ գայեի Լեւոն բնիկ տէր (Տարդիլ)

բաները գոցուած էին ու բոլոր երկիրը պաշարուած՝ Պայթէմուրի զօրքերէն, չէ՞:

— Կը յիշե՛մ, կը յիշե՛մ, կրկնեց Թագուհին խորասուզուած, խոկուն, երազուն, այո՛ լաւ կը յիշեմ, բարի՛ ծեր, ուրեմն Լեւոն Թագաւորին քովէն կը վերադառնային անոնք. հիմա՝ հասկցայ գաղտնիքը:

— Գաղտնիք մը չէր, Տիկին, մեր բերդին բոլոր մարդիկը գիտեն ասիկայ, կ'երեւայ թէ Ձենէ գաղտնի պահուած է...:

— Ծերո՛ւկ, գոչեց Թագուհին սպառնալից դէմքով մը, դուն դարձեալ կը մոռցնես, չի պատմե՞ս Արքային բանտարկուածիւնը:

— Արքան, Կիպրոսի Պետրոս Թագաւորէն արտօնութիւն ստացած էր վերջապէս՝ վերադառնալու Կիւիկիա, և կը պատրաստուէր մեկնիլ, երբ յանկարծ ինքզինքը պաշարուած գտաւ Ճենովացիներէն, որոնք ձերբակալեցին մեր արքան՝ իբրեւ մարդասպան...:

— Ի՞նչպէս, որո՞ւ մարդասպանը:

— Ներեցէ՛ք Հայոց Տիկին, մտիկ ըրէք ու թողէք որ կարգով պատմեմ:

— Պատմէ՛, պատմէ՛...

— Ձերբակալեցին Արքան, ինչպէս որ կը պատմէին Կիպրոսէն Կողիկոս եկած ականատես վկաներ, և առաջնորդեցին ուղղակի Ֆամակուսթայի դղեակը, ուր բանտարկեցին զանի:

-- Բայց ինչո՞ւ...

— Ճենովացիները, որոնք կիպրոսցիներուն վրայ յարձակած էին, բանտարկեցին մեր Լեւոն Արքան, իբրեւ արքայասպան...

— Աստուած իմ, բացագանչեց Թագուհին լալազին, այս ի՞նչ զարհուրելի յայտնութիւն է... Արքան արքայասպան, ո՞ր արքային արիւնը մտած է եղեր:

— Հայոց Տիկին, կ'աղաչե՛մ, այսքան յուզուե-

լու պատճառ մը չկա՛յ. Ճենովացիները Կիպրոս արշաւած էին, Պետրոս Ա. Թագաւորին վրէժը լուծելու համար, որովհետեւ անիկա քանի մը վատ դաւադիրներու զոհ եղած էր անցած տարուան (1373) Հոկտեմբերի 13ին: և այս սպաննութեան գործին մասնակից կասկածուած էր մեր Լեւոն Արքան:

— Ո՞ւրիշ ուր, ընդմիջեց Թագուհին, Կիպրոսի Թագաւորին սպաննութեան մէջ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ մեղսակից կը համարուի, այդ մասին ի՞նչ իմացար, մի՛ ծածկեր, շիտակը պատմէ՛:

— Հայոց Տիկին, ատեն մը Ֆամակուսթայի դըղեակը բանտարկել փախէ յետոյ, դատարան կը հանուի, ուր ի վերջոյ կը հաստատուի մեր Արքային անմեղութիւնը, բայց ի՞նչ օգուտ...

— Ի՞նչպէս...

— Թէեւ կ'արձակուի բանտէն, բայց ընչաքաղց Ճենովացիները լրտեսներու միջոցաւ իմացած ըլլալով թէ մեր Արքան Նիկոսիոյ մէջ քանի մը կալուածներ ունէր, Լուսինեան տունէն իրեն ինկած ժառանգութենէն նոյնպէս թանկարժէք կարասիներ Կիպրոսի տերազմական տուգանք մը կը նշանակեն, որուն մէկ մասը վճարելու կը պարտաւորեն մեր Արքան, իբրեւ փրկանք:

— Ի՞նչ կը վճարէ:

— Նիկոսիոյ մէջի կալուածներն ու անոր կահ-կարասիները աճուրդի կը հանէ, և այդ կերպով կը յաջողի վճարել պառերազմական տուգանքէն իրեն յաջողի վճարել պառերազմական տուգանքէն (կիպրոսիկա՛մ բաժինը՝ 36 հազար կիպրական բիզանդ: (կիպրական արծաթ դրամ մը, որ կ'արժէ 4.80 ֆրանք))

— Բանտէն արձակուելէն յետոյ ինչ եղաւ:

— Հայոց Տիկին, հիմա պիտի խնդրեմ որ աւելի ուշագրութիւն դարձնէք պատմելիքներուս, որովհետեւ

շատ կարեւոր են, և մանաւանդ ձեզի համար չափազանց շահագրգիռ...:

Մարուն թագուհին աւելի ամփոփեց ինքզինք և առանց զգալի ընկելու իր ներքին հոգեկան տագնապը, սկսաւ անտարբերութիւն կեղծել, պահապանէն կարենալ կորզելու համար ամէն գաղտնիք:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, ծերո՞ւկ, ինչո՞ւ այդ յառաջաբանը, պատմէ՛ նայինք ի՛նչ նոր գաղտնիք է:

— Դադանիք մը չէ՛, Հայոց Տիկին, ըսաւ պահապանը ժպտելով ու խորհրդաւոր նայուածք մը շեշտելով Մարուն Դշխոյին, որ նոյն պահուն անբացատրելի հոգեկան խռովանքի մը մէջ կը գտնուէր, այսօր աշխարհ արարատ իմացած է:

— Ի՞նչ բան իմացած է...

— Օրուան մեծ գէպքը, պատասխանեց ծերունին միշտ ժպտուն ու զուարթ, չէ՞ք գիտէր, Հայոց Տիկին, գոնէ գուք պէտք էր որ գիտնայիք:

— Պատմէ լմնցո՛ւր, կշտամբեց թագուհին:

— Արքան այս պահուս կը գտնուի... Կոռիկոսի բերդը:

— Կոռիկոսի բերդը, բացազանչեց թագուհին զուարթ ու խանթակաթ, բայց ի՞նչպէս կրցաւ հեռանալ Կիպրոսէն, որմէ՞ ձեռք բերաւ արտօնութիւնը:

— Ճենովացիներու ծովակալէն խնդրած էր Արքան, որ Մայր-Թագուհին ալ մէջը ըլլալով գայ մեր բերդը ձմեռէ, և ծովակալը արտօնած էր:

— Ե՞րբ հասաւ Կոռիկոս...:

— Դեռ հազիւ երկու ամիս կայ, Ապրիլ երկուսքին հասաւ Կոռիկոսի բերդը:

Մինչև հիմայ ինչո՞ւ լուրը մէջտեղ չելաւ:

— Ինք՝ Արքան պատուիրած էր բացարձակապէս գաղտնի պահել իր մուտքը մեր բերդին մէջ:

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետեւ մեր բերդին հրամանատարը՝ գաշնակից է Եգիպտոսի Սուլթանին և...

— Դաշնակից ըլլալով...

— Ամսական կարեւոր գումար մը կ'ստանայ Սուլթանէն՝ իբր նուէր, որուն հաւատարիմ գործակալը, լրտեսը կը համարուի. բերդին մէջ ամէնօրեայ խօսակցութեան նիւթը կը կազմէ այս պարագան:

— Պարզ խօսէ, ծերուկ, կշտամբեց թագուհին, կը տեսնեմ թէ բաներ մը կ'ուզես հասկնել, բայց շատ մութ ու քողարկուած խօսքեր կ'ընես:

— Ես պարզ կը խօսիմ, Հայոց Տիկին, բողոքեց պահապանը, մեր բերդին հրամանատարը վտանգաւոր լրտես մըն է ախ, և մեր Արքան այդ բանը լաւ գիտէ: Քիչ առաջ ըսի կարծեմ, Արքան հիմա Կոռիկոս է, շատ հանգիստ է, կը խորհի մօտ օրէն վերադառնալ Զեր... գիրկը:

Մարուն Դշխոյին հոգին կը խայտար, ծերուկ պահապանը ա՛յնքան անկեղծ էր ու միամիտ էին իր ըրած յայտարարութիւնները, որ ո՛ւնէ կասկած չէին ներշնչեր իրեն. ա՛լ պարզուած էր գաղտնիքը անյայտացած թագաւորը Կոռիկոսի բերդը կը գտնուէր ու մէկ քանի օրէն թերեւս միանար իրեն: Ա՛խ, կը խորհէր ինքնիրեն հէք թագուհին հառաչելով մերթ մերթ, ան ի՞նչ երջանիկ վայրկեան պիտի ըլլայ, ի՞նչ անպատու մերկրութիւն պիտի բերէ երկրին բնիկ տէրը՝ վեհագի Լեւոն, ինչե՛ր, ինչե՛ր պիտի պատմէր իր երկար պանդխտութեան կեանքէն...:

— Բարի՛ ծերուկ, ըսաւ քնքոյշ ու գորովալի ձայնով մը, դուն երկնառաք հրեշտակի մը պաշտօնը կատարեցիր. սուգի մէջ ընկղմած պալատիս վրայ յուսատու ճառագայլթ մը ծագեցաւ հիմա... օրհնեա՛լ ըլլաս ուրեմն, ո՛վ պատուական ծերունի...:

Ստոյգ է թէ՛ Լեւոն Ե. ունէր այդպիսի դիտաւո-
րութիւն մը. Տարսնը վերստին ձեռք ձգելու ջրա-
գիր մը կը մշակէր այդ միջոցին Կոռիկոսի բերդին
մէջ, ու այդ ծրագիրը գլուխ հանելու համար իր միակ
յոյսը դրած էր Եւրոպայի, ու մասնաւորապէս Կիպ-
րոսի վրայ, որոնք պիտի կրնային օգնութիւններ ղրկել
իրեն, Կիւզնոսի վրայով, ա՛յն հռչակաւոր գետին,
որուն մէջ խեղդուած էր Շիկամօրուս Ֆրէտէրիքը:

Կէս դիւերուան խորունկ լուսթան
թեան մէջ, մինչ բերդին բնակիչները կը քնանային
ու հերթապահներուն աղմուկը մերթ ընդ մերթ կ'ար-

ձագանգէր, մեր ծերունկ պահապանը՝ բերդին գաղտնի ճամբաներուն մէջէն կ'անցնէր դողի մը պէս, ու կը յաջողէր ներս մտնել դռնակէ մը, որ կ'առաջնորդէր ուղղակի Լեւոն Ե.ի ննջասենեակը:

Հայոց թագաւորին քունը նոյն գիշերը փախած էր արդէն ու անոր միտքը կը տանջուէր սև նախագագուսներէ: Մինչև կէս գիշեր, Սոհիէր մարաշխատը ու կինը՝ Ֆիմի կոմսուհին և ուրիշ հաւատարիմ զինակիցներ՝ անոր սենեակը հաւաքուած, Կիլիկիա վերադառնալու մասին խորհրդակցած էին:

Լեւոն հազիւ թէ աչքերը գոցած ու քունը տալած էր, երբ իր ննջարանի դուռին սեմէն ձայներ լսելով ընդոտ կ'արթննայ:

— Ո՞վ է ան, կը հարցնէ խուճապով մը, գիշերուան այս ատջացած պահուն, կասկածելով թէ՛ մի գուցէ զաւադրութեան մը հանդէպ կը գտնուէր:

— Ե՛ս եմ, ե՛ս, Տէ՛ր Արքայ, մ'ընջեց գողգոջուն ձայն մը, որ շատ ծանօթ էր իրեն:

— Դո՞ւն ես, Մի՛հ...

— Նոյնի՛նքն, այո՛, բերդին պահապանը, ձեր հաւատարիմ, անձնուէր ծառան...:

Թագաւորը ներս առնելով հաւատարիմ ծառան.

— Ի՞նչ կայ ծերո՛ւկ, հարցուց զարմանքով:

— Բան չկայ, Տէ՛ր Արքայ, հիմա՛ պիտի ըսեմ:

Ու թագաւորին հրամանին վրայ, ծնրադիր նստաւ անոր առջև:

— Տէ՛ր Արքայ, ըսաւ մտահոգ դէմքով մը, ըզգուշաւոր ակնարկ մը պտտցնելով իր շուրջը, ժամանակը շատ ուշ է, դեռ չի լուսցած, արշալոյսէն առաջ, պէտք է թողուք այս մահաբոյր բերդերնիս... Լեւոն ցնցուեցաւ:

— Տէ՛ր Արքայ, շարունակեց ծերունկը նոյն թո-

նով. վտանգը կարծուածէն շատ աւելի մեծ է, մէ՛կ վայրկեան յապաղումէ՛ն՝ անդամանելի աղէտներ կը ծագին, գիտցած ըլլաք:

— Բայց պատմէ՛ նայինք ինչ է պատահեր:

— Տէ՛ր Արքայ, ես վաղուց կը գուշակէի, մեր բերդի հրամանատարին ընթացքը կասկածելի կը գըտնէի, կ'զգայի թէ այդ հրէշը դաւեր կը նիւթէր ձեզի դէմ. գժբախտաբար իրականացան կասկածներս...

— Ի՞նչպէս...

— Կիպրոսէն լրտեսներ հասան, ոտքէ մինչև գըլուխ զինուած, իրարու հետ խօսակցութեան բռնուած էին. լսեցի...

— Ի՞նչ լսեցիր...

— Կ'ըսէին թէ, մասնաւորապէս զրկուած էին, ձեզ ձերբակալելու, և...

— Ինչո՞ւ պիտի ձերբակալեն զիս, հարցուց Լեւոն տենդոտ շարժումով մը. չի հասկցա՞ր:

— Տէ՛ր Արքայ, իբր թէ դուք ապստամբութիւն մը կազմակերպելու համար է որ Կիլիկիա պիտի վերադառնաք...

— Բայց որո՞ւ դէմ, ընդմիջեց թագաւորը, բան չիմացա՞ր այդ մասին:

— Այո՛, Տէր Արքայ, իմացայ. իբր թէ Կիլիկիայէն դէպի Կիպրոս արշաւանքի մը պիտի ձեռնարկէք, և

— Ո՞վ է թելադրեր այդ յիմար գաղափարը:

— Մեր բերդին հրամանատարը, Տէր Արքայ,

դուք չէք գիտեր ի՞նչ վատ արարած մըն է...

Լեւոն սկսաւ մտմտալ, պահապանին յայտնուած թիւնները շատ լուրջ էին, և յետոյ՝ կը խորհէր թէ, նոյն գիշերը պէտք է անմիջապէս փախչէր, ձենովաջի գաղտնի գործակալներուն ձեռքը չի մատնուելու համար. բայց ի՞նչպէս պիտի յաջողէր, ինք մինակը համար. բայց ի՞նչպէս պիտի յաջողէր, ինք մինակը չէր, իրեն հետ ընտանիք մըն ալ ունէր, մայրը, փե-

սան, աղջիկը և ասոնց մատուցող զաւակները... դըժ-
ուար դրութեան մը մէջ կը գտնուէր:

— Մլեհ, ըսաւ յանկարծ, դուն հիմա վստա՞հ
ես, կրնամ զիս համոզել թէ այդ մարդիկը յատկա-
պէս հոս եկած են զիս ձերբակալելու համար...

— Ի՞նչ կ'ըսէք Տէր Արքայ, բողոքեց միամիտ
ծերուկը, ես այս տարիքիս մէջ սո՛ւտ պիտի խօսիմ,
ականջներովս լսեցի, ամէն պատրաստութիւն տեսած
են, եթէ մինչև արշալոյս այս անիծեալ տեղէն չի
փախչիլք, պիտի ձերբակալե՛ն ձեզ...

— Ուրեմն ի՞նչ կեցեր կ'սպասենք, յարեց Լեւոն
յուզուած գէմքով մը:

Եւ յանկարծ ոտքի ելաւ ու.

— Ինծի նայէ՛, Մլեհ, ըսաւ հրամայական շեշտով
մը, չո՛ւտ, հիմա գնա՛ լուր տուր Մարաշախտին, թող
անյապաղ ձեռք առնէ ամէն զգուշութիւն, և առանց
կասկածներ արթնցնելու, ա՛յս գիշերուընէ թող ջանայ
մեզ այս անիծեալ բերդէն հեռացնել:

— Տէ՛ր Արքայ, կ'մկմաց ծերուկը, բայց...

Ի՞նչ, ըսէ՛...

— Մայրութագուհին արդէն հիւանդ, պիտի յան-
կարծամահ ըլլայ, երբ լսէ...

— Թո՛ղ չի լսէ, հրամայեց Լեւոն, բացարձակ
գաղտնիք պէտք է պահուի, կը հասկնամ...

— Բայց այսպէս յանկարծ մեկնի՞ր...

— Ի՞նչ կրնանք ընել, յարեց Թագաւորը, ան-
խուսափելի՛ է այս գործեակերպը, եթէ ո՛չ...

— Պիտի մատնուի՞ք, լրացուց ծերուկը:

— Գիտե՞ս, Մլեհ, մէկ վայրկեանը դա՛ր մը կ'ար-
ժէ այս պարագային՝ երբ վտանգը կ'սպառնայ. զո-
հողութիւնները գին չունին, ես պէտք է կեանքիս
ու պատիւիս գնովը նետուիմ վտանգին առջեւ, պէտք
է վերադառնամ բո՛յնս...:

Տարիներէ ի վեր հալածական, թափառիկ, նշ-
քին թէ արտաքին թշնամիներու լարած թակարդներէն
հալիւ ինքզինք ազատած՝ հիմա, գերագոյն ըսպէին,
երբ կ'երագէր վերստին ողջունել երկիրը, անա՛ մութի
մէջ գործող սինկըր դաւադիրներ՝ անքուն կը հսկէին
վերջ մը դնելու համար իր կեանքին:

Հէ՛ք Թագաւոր, երկու սուրի միջև կը չարչար-
ուէր. ո՞ր ճամբան պիտի ընտրէր, Կիպրոսի՞ թէ Կի-
լիկիոյ. բայց Կիպրոսէ՛ն զրկուած էին զինքը ձերբա-
կալելու պաշտօն ունեցող լրտեսները, բերդին հրամա-
նատարը մատնած էր զինք և ամբաստանած՝ իբրեւ
ապստամբ...

Կիլիկիա՞... Բայց հո՛ն կ'սպասէին իր դահիճները.
իշխաններ և բարձրաստիճան պաշտօնականներ՝ որոնք
եթէ չի յաջողէին ողջ ողջ բռնել կամ սպաննել զինք,
պիտի գրգռէին ու իրեն գէմ հանէին Սարակինեան
բանակները...

Եւ սակայն երկու չարեաց փոքրագոյնը պէտք էր
ընտրէր. բաղդը զինք կը կանչէր իր երկիրը, անտէ-
րո՛ւնջ Կիլիկիա, ուր կ'սպասէր իրեն կա՛մ դահր,
կա՛մ մահը...

Ծերուկ պահապանը փորձ ուղղմիկ, հաւատարիմ
զինակիր ու մահը ծաղրող, անընկճելի կամքի տէր
մարդ, ինքզինք ամփոփեց ու համոզկեր շեշտով մը.

— Տէ՛ր Արքայ, ըսաւ յանկարծ ընդհատելով լը-
ռութիւնը, քանի որ վճռած էք, ո՛ն ուրեմն, ես
կազմ ու պատրաստ եմ կեանքս զոհելու թագաւորին
համար...

— Մլեհ, Մլեհ, ըսաւ հրամայական ձայնով մը,
գնա՛ ուրեմն աղգարարէ Մարաշախտին, գիշերով
պէտք է փախչինք:

— Ո՛ւր, Տէ՛ր Արքայ:

— Սարոսի գետաբերանը...

Ու Կոռիկոսի բերդին պահապանը դուրս ելաւ:

ԺԲ.

ՓԱՆՍՏԱԿԱՆ ԿԱՐԱՒԱՆԸ

Կոռիկոսի բերդին մէջ այն գիշերը խորհրդաւոր շարժում մը կը նշմարուէր:

Յուլիսի մէջ էր. Կիլիկիոյ ծովեզերքը մշուշապատ, տօթագին ցերեկուան մը շունչը՝ զով գիշերուան մէջ մըմնող հովին հետ խառնուած, մեղմ. առնոյշ ու գաղջ մթնոլորտ մը կ'ստեղծէր շուրջանակի:

Միրանի ծով մը կը ծփար անամպ երկնի մը կապուտակին տակ, ուր լուսնի մը միակ պլպլուն, սպիտակ լոյսը՝ խաւարամած այդ անհուն ովկիանոսին մէջ, փարոսի մը պէս կը սրսկէր իր արծաթի ճառագայթները:

Պահը խորհրդաւոր էր, լուսթեան ու խաղաղութեան վերջին պահը...:

Յուլիսեան գիշերուան այս շքեղօրէն տրտում տեսարանը կը պարզուէր Կոռիկոսի հսկայ բերդին աշտարակներուն ու ծովահայեաց պարիսպներուն վերեւ, որոնց ոտքը կուգային փշրուիլ, յաւիտենական խաւակներու կողին Միջերկրականի կապոյտ ալիքները:

Այս պատմական բերդը որ ծովեզերքին երկայնքը կը բարձրանար, հոն չէր վերջանար: Անյիշատակ դաբերէ ի վեր, յարախռով ծփանքներուն մէջ իրենց գլուխը դէպի վեր ցցած ահագին ապառաժներու հատորներ՝ կը ձեւացնէին կամուրջ մը, որուն ծայրը կը նստէր կղզեակ մը, Կոռիկոսի ծովային բերդը, ուր ապաստանած Լեւոն Ե. թագաւորը՝ իր գիշերային փախուստի տենդոտ պատրաստութիւնները կը տեսնէր:

Լուսնի խաղաղ ճառագայթներուն տակ, նաւակներու տորմիդ մը կը թիավարէր արագօրէն, ուղղուե-

լով դէպի մօտակայ ծովեզերքը, Կոռիկոսի ցամաքէն հեռու:

Լեւոն Ե. ի փախստական կարաւանը...:

Քանի մը տասնեակ զինեալ կտրիճներէ բաղկացած այդ խումբը կը հասնէր վերջապէս ամայի ծովեզերք մը, առանց հանդիպելու զինքը հետապնդող լրտեսներու և կը յաջողէր ցամաք ելլել:

Վերջին յուսահատական փորձ մըն էր, հալածական արքայի մը կողմէն, որ երկար թափառումներէ վերջ, կ'երազէր վերստին ձեռք բերել իր կորսուած թագը: Սակայն ո՛ր կ'երթար կարաւանը...:

Տարսոն գրաւուած էր թշնամիներէն, որոնք մարախի պէս խուժած էին հոն ու մայրաքաղաքին երկսեռ բնակչութեան մեծ մասը սրէ անցուցած...:

Ո՛չ ոք մնացած էր հոն. իր սիրելիներէն՝ Մարուն Դշխոյէն սկսեալ մինչեւ յետին պալատականը:

Թուրքմէններուն ու Գարամանի տէկերուն զօրագունքները սարսափ սփռած էին ամենուրեք:

Կիլիկիոյ չէն ու բազմամարդ քաղաքները մոխրակոյտներու վերածուած, խելակորո, հալածական ընտանիքներ խմբովին կը փախչէին թշնամի սուրին առջեւէն, տուն տեղ թողած կը հեռանային իրենց բնակավայրէն: Գաղթականութեան ու պանդխտութեան ցուպը ձեռքերնին, կորաքամակ ծերեր՝ թուականներուն հետ կ'երթային թագստոցներ փնտռելու, նիկներնուն հետ կ'երթային թանձրախիտ անտառներուն խորքը:

Եւ այսպէս, երկիրը կը պարպուէր իր հարազատ զաւակներէն. որոնք կ'երթային հաստատուիլ Միջերկրականի կղզիներուն մէջ:

Հռոդոս, Կրետէ ու Կիպրոս կը հասնէին յաջորդաբար հայկական Մարտիրոսութեան վերապրած բեկորները. որոնք վերջնականապէս կը հաստատուէին այդ օտար երկիրքին տակ:

Իսկ տարարախտ Արքան, իր մէկ երկու տասնեակ ռազմիկներով պիտի գար փրկել իր երկիրը, առանց երբեք տեղեկացած ըլլալու հոն անցած դարձածներուն:

Ամայի և ապահով ճամբաներէ, փախստական կարաւանը դէպի ներսերը կ'առաջանար անվտանգ, երբ յանկարծ ձորի մը մէջէն, խուլ հեծեծանքի մը տըխուր արձագանգը լսուեցաւ:

Վայրկենապէս կանգ առաւ կարաւանը:

Մայր-Թագուհին ու Ֆիմի կոմսուհին. ինչպէս նաև ուրիշ գեռատի իշխանազուհիներ, ահ ու դողի մատնուած, չէին համարձակեր առաջանալ նոյնիսկ մէկ քայլ:

Լեւոն Ե ի տիրական ձայնը լսուեցաւ այս ընդհանուր խուճապ տագնապին մէջ, և կարաւանը վերջոյն սկսաւ շարունակել իր ճամբան, մինչդեռ հեծեծանքի խուլ ձայնը կը մօտենար և աւելի որոշակի կը լսուէր:

Սոհիէր Մարաշախտը, իր սեւ, ամեհի ձիուն վըրայէն աջ ու ձախ հրամաններ կ'արձակէր կարաւանին, անվահեր առաջանալու դէպի ձորին կողմը, ուրկէ, թանձրաստուեր մթութեան մէջէն կը հասնէր ընդհատ հեծեծանքը:

Արշալոյսը դեռ հեռու էր ճերմկցնելէ Արեւելքի հորիզոնը, թէև լուսինը տակաւ կը ցածնար Արեւմուտքի բլուրներուն վրայ ու երկինքին մէջ, հոս ու հոն ցանցնուած աստղեր կը նշմարուէին:

Փախստական կարաւանը վերջապէս կէս ժամու վայրէջ ընթացքէ մը վերջ, հասաւ խորհրդաւոր ձորին եզերքը, և հեծեծանքի խուլ արձագանգը լսուեցաւ այս անգամ աւելի յստակօրէն:

Հազիւ անցած էր քանի մը վայրկեան, երբ կարաւանը թագաւորին ազգարարութեան վրայ դադար առաւ:

Արդէն արեւելեան հորիզոնը կ'սկսէր ճերմկիլ,

ամառնային գեղեցիկ արշալոյս մը կը խոստանար փառատել կարաւանի մարդիկներուն գիշերային սոսկումները:

Կարաւանի դադարին հետ դադրած էր նաև անձանօթ ձայնը:

Մութը տակաւ կ'անյայտանար ու ձորին թուփերն ու քարնրը կը տեսնուէին աղօտակի:

Արքայական վրանը լարուած էր արդէն և Լեւոն իր յոգնաբեկ ընտանիքով շրջապատուած, կը պատրաստուէր քիչ մը հանգիստ ընել, երբ վրանին առջև երևեցաւ Սոհիէր Մարաշախտը և զինուորական բաւելով մը ներս մտաւ:

— Տէր Արքայ, ըսաւ, երեւան ելաւ գաղտնիքը:

— Ի՞նչպէս, ո՞ր գաղտնիքը...

— Քիչ առաջ լսուած հեծեծանքին գաղտնիքը:

Եւ սկսաւ պատմել եղելութիւնը:

— Մարուն Թագուհին, Կոռիկոսի բերդին ծերուկ պահապանին մեկնումէն ետքը, մայրաքաղաքը ստիպուած էր թողուլ ու փախչիլ, որովհետեւ. ինչպէս վերջուած էր թողուլ և փախչիլ, որովհետեւ պաշարուած, բեւ յիշեցինք, թշնամի զօրագունդերէ պաշարուած, վայրկեանէ վայրկեան յարձակում կրելու վտանգին ներքեւ կը գտնուէր:

Ուստի, կանխաւ ազգարարուած, յաջողած էր անվտանգ փախչիլ դէպի Սիս, արքունիքի գանձերով ու մարդիկներով. սակայն, միևնոյն ժամանակ, պահապանին պատմութենէն իմացած ըլլալով Լեւոն Ե ի պանին պատմութենէն իմացած ըլլալով թէ աճապարէր թագստոցը, և վախնալով որ չըլլայ թէ աճապարէր անի Կոռիկոսի բերդէն ուղղակի Տարսոն գալ, ինչպէս որ ինք փափաք յայտնած էր այն նամակով, անմիջապէս կած էր ծերուկ պահապանին ձեռքով, անմիջապէս գիւրդու սուրհանդակներ ճամբայ հանած էր զայն դիմաւորելու և առաջնորդելու դէպի ո՛չ Տարսոն — որ մաւորելու և առաջնորդելու դէպի ո՛չ Տարսոն — որ արդէն գրաւուած էր թշնամի զօրքերէն — այլ Սիս,

Լեւոնի մայրաքաղաքը, ուր բարեբախտաբար այդ օրերը հանդարտութիւն կը տիրէր, պաշարուած վերացըւած ըլլալով առժամապէս և ազատ երթեւեկը վերստին հաստատուած:

Արդ, Մարուն Դշխոյի այս երկու սուրհանդակներն էին որ հեռուէն՝ մութին մէջէն որոշելով արքայական կարաւանը, ձգած էին ծանօթ եղերական ձայնը, իւրենց վրայ հրաւիրելու համար անոր ուշադրութիւնը: Եւ իրաւունք ալ ունէին:

Թագաւորին հրամանին վրայ, վրանէն ներս առաջնորդուեցան երկուքն ալ ու պատմեցին ամէն բան:

Սուրհանդակները դուրս ելլելէ յետոյ, Լեւոն իր ներկայութեան կանչելով Սոհիէրը.

— Մարաջա՛խտ, ըսաւ, վայրկեանները սուղ են, պէտք է մեկնինք այս ձորէն, թշնամին չըջանակները կ'սպասէ դարանակալ:

— Հրամայեցէ՛ք, Տէր Արքայ, յարեց Մարաջախտը, կարաւանը թող շարժի:

— Անտարակո՛յս, շեշտեց Թագաւորը:

Եւ կարաւանը վերստին շարժեցաւ:

Նոյն օրը, մինչեւ իրիկուն, առանց կանգ առնելու, դէպի ներսերը քալեցին, յետոյ երբ գիշերը վրայ հասաւ, հազիւ երկու ժամ հանգիստ ըրին և դարձեալ շարունակեցին ճամբան երկու սուրհանդակներուն առաջնորդութեամբ:

Ամբողջ կարաւանը, բացի ընտանիքներէն, կը բաղկանար քսանըհինգ զինակիրներէ, ընտրուած հաւատարիմ ու քաջարի երիտասարդներ, որոնք իրենց անձը դրած էին իրենց սիրելի թագաւորին կեանքը փրկելու համար:

Երկու գիշեր երկու ցերեկ շարունակ քալելով, կարաւանը հասած էր Սոոյ մերձականները:

Ու հիմա միայն երեք փարսախի անջրպետ մը կը

զատէր Սիսը Լեւոնէն, որուն սիրտը նոյն պահուն ուժգին կը բարախէր...:

Արդեօք ի՞նչ բախտ կ'սպասէր իրեն. արդեօք իր մայրաքաղաքին ոտքը հասած գերի՞ պիտի բռնուէր իր արիւնին ծարաւի վայրագ թշնամիներէն, թէ պիտի յաջողէր վերջապէս անվտանգ ինքզինք նետել հն, տի յաջողէր վերջապէս անվտանգ ինքզինք նետել հն, իր ցանկալի մայրաքաղաքին գիրկը, որմէ զրկուած էր ա՛յնքան երկար ժամանակէ ի վեր:

Իսկ բնիկ իշխանները, կը խորհէր Լեւոն, արդեօք ի՞նչ ընդունելութիւն պիտի ընէին իրեն, արդեօք ծուղակ մը լարած էին, արդեօք, արդեօք...:

Եւ կը խորասուզուէր երեւակայական կասկածներու և վախերու մէջ,

Սակայն երկու սուրհանդակները, որոնք հիմա կ'առաջնորդէին կարաւանը, շատ լաւատես էին այդ մասին: Եթէ Լեւոն հաւատ ընծայէր անոնց պատմածներուն, Սիսի բովանդակ բնակչութիւնը՝ իշխաններէն ներքեւ, Սիսի բովանդակ բնակչութիւնը՝ իշխաններէն մինչեւ յետին ծառան, գրկաբաց պիտի ընդունէին իրենց վերադարձող թագաւորը:

Քանի՛ մօտենային Սոոյ սահմանները, ա՛յնքան կ'աւելնար Լեւոնի յուզումը:

Հրճուանքի ու թախիծի, յոյսի ու վախի միջեւ տարուբեր. մերթ կը հառաչէր, մերթ կը խայտար:

Երկու հոգի կ'ապրէր այն պահուն Լեւոնի մէջ:

Վերջապէս, իրիկուն վերջալուսային շամանթաղներուն մէջ, նշմարուեցան Սոոյ բերդին եզերքի աշտարակները...:

Պաշարող թշնամի բանակը, բարեբախտաբար թողած հեռացած էր Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին սահմանը: Ներէն, այնպէս որ ո՛չ մէկ վտանգ կ'սպառնար. ո՛չ մէկ խոչընդոտ կը խափանէր թագաւորին մուտքը:

Երբ հազիւ մէկ ժամուան ճամբայ մնացած էր կտրելու, Լեւոն վար իջաւ ձիէն:

Արքայի օրինակին հետեւեցան հետեւորդները :
Սոհիէր Մարաշախտը, Թագաւորին գիւմացը բա-
րեւի կեցած, հրամանի մը կ'սպասէր :

— Մարաշա'խտ, ըսաւ Լեւոն տիրական ձայնով
մը, ինծի համար անկարելի կը թուի համբերել, պէտք
է անմիջապէս իմաց տանք, չէ՞ :

— Արքայի'ն է հրամանը, ես պատրա'ստ եմ ան-
միջապէս գործադրելու :

— Ուրեմն երկու ձիաւոր թո'ղ մեկնին Սիւ, ազ-
գարարեն մեր գալուստը :

Վայրկենապէս գործադրուեցաւ Արքային հրամանը :
Մարուն Դշխոյին երկու սուրհանդակները՝ Լեւոնի
ինքնագիր նամակը ձեռքեռնին, երկու սրարշաւ ձիե-
րու վրայ նստած, Սիւ թռան :

Մարուն Թագուհին, հոգեկան տագնապներու մէջ,
նոպաներ կ'անցընէր, մինչեւ այն ատեն լուր մը չէր
ստացած, սկսած էր սեւ կասկածներէ տանջուիլ՝ իր
ղրկած երկու սուրհանդակներուն նկատմամբ ու գի-
շերը չէր կրնար քունը տանիլ. պալատականները զու'ր
կը փորձէին մխիթարել հէք Թագուհին :

Երկու ձիաւոր սուրհանդակները Սիւ հասան գի-
շերով և ուղղուեցան դէպի արքունի պալատը :

Մեծ Դռնէն ներս մտան, բարձրաձայն աւետելով .
— Հայո'ց Տիկին, Հայոց Տիկին, Արքան կուգայ :
եկա՛ւ Արքան . . . :

Մարուն Թագուհին պատշգամին մէջ երեւցաւ :

Շուտով լոյսերու մէջ երեւցաւ պալատը, ամբողջ
մայրաքաղաքին մէջ տարածուեցաւ բարի լուրը :

Մունետիկները սկսան փողոցներուն մէջ կանչել .
— Արթնցէ՛ք, արթնցէ՛ք, ո՛վ Սսեցիք, Լեւոն
Արքա'ն կուգայ :

Եւ մայրաքաղաքին բովանդակ բնակչութիւնը, որ
խորունկ քունի մէջ ընկղմած էր, ընդոստ կ'արթննայ :

Ամբողջ գիշերը խաղեր ու խրախճանք պալատին
մէջ թէ առհասարակ բոլոր բնակարանները : Մինչեւ
արշալոյս ոտքի վրայ էին ամէնքը, հանգիստւոր և
փառաւոր ընդունելութիւն մը կազմակերպելու համար
իրենց սիրելի թագաւորին, որ երկար ատեն անյայ-
տացած էր ու մեռած կը կարծուէր :

Ու այս բոլոր հանդերձանքները, խրախճանքներն
ու լուսավառութիւնները՝ փախստական կարաւանին
համար էին, որ Սոյ դուռը հասած էր ու կը բերէր
Կիլիկիոյ բնիկ տէրը՝ Լուսինեան Լեւոն Ե. :

ԺԳ.

ՅԱՂԹԱԿԱՆ ՄՈՒՏՔԸ

Կիլիկիա կը սարսուար ցնծութենէն, բովանդակ
երկիրը կը պատրաստուէր տօնելու իր բնիկ տիրոջ՝
Լեւոն Ե.ի երջանիկ վերագարձը :

Ընդհանուր էր հաւատքը, կ'արտասանէր նոյն
խօսքը. — Լեւոն կուգայ փրկելու երկիրը, վերջ մը
դնելու երկարատեւ անիշխանութեան :

Ու խրախճանքներ կը կազմակերպուէին ամենու-
րեք. Մարուն Դշխոյին հրամանով մայրաքաղաքը
սուգի քօղը կը նետէր վրայէն ու նորապսակ հարսի
մը պէս կը պատրաստուէր ընդունելու փեսան, որ
կուգար ծովերէն ու լեռներէն :

Պօղոս Ա. կաթողիկոսը, որ յաջորդած էր Կոստան-
դին Ե.ի, երբ առաւ Մարուն Դշխոյին պատգամը,
Լեւոնի վերագարձին աւետիսը բերող, անմիջապէս
հրաման արձակեց բոլոր եկեղեցիներուն զանգակները
հնչեցնել, արտակարգ հանդէսներ կազմակերպել, ար-

քայալայել ընդունելութիւն մը կատարելու համար :

1374 Յուլիս 26ին արշալոյսը ծագած էր արդէն ,
և անսովոր եռուզեռ մը կը տեսնուէր մայրաքաղաքին
մէջ , մանաւանդ մեծ պողոտաներուն ու հրապարակ-
ներուն վրայ :

Արքայական պալատի բարձր աշտարակներուն վը-
րայ կը ծածանէր Լուսինեան Հարստութեան դրօշակը :

Ս. Սօֆիա Մայր-Տաճարէն պիտի մեկնէր հսկայ
թափօրը . . . :

Հոն հաւաքուած էին խուռներամ երկսեռ բազ-
մութիւն մը , որոնք կը շրջապատէին վեհափառ ծե-
րունի մը և ծիրանիներու մէջ շողշողուն դիցուհի մը ,
օրուան Հայրապետը՝ Պօղոս Ա. և Հայոց Տիկինը՝ Մա-
րուն Դշխոյ :

Ստոյ , Տարսոնի , Մամեստիոյ , Անարզաբայի , Ա-
տանայի , Կիլիկիոյ բոլոր վիճակաւոր ու թեմակալ ե-
պիսկոպոսները , հռչակաւոր մենաստաններուն վանա-
հայր ու քորեպիսկոպոսները , Սիսունի բովանդակ ե-
կեղեցականութիւնը հոն էր , Ս. Սօֆիա Մայր-Տաճա-
րին մէջ , չքեղ ու հոյակապ թափօր մը կազմած , Պօ-
ղոս Ա. Կաթողիկոսի նախագահութեան տակ :

Թափօրը դանդաղաքայլ կը շարժէր ու դուրս
կ'ելլէր Մայր-Տաճարէն , մինչ ամէն կողմէ կը հնչէին
եկեղեցիներուն զանգակները :

Կաթողիկոսին հետ զուգընթաց կ'առաջանար Մա-
րուն Թագուհին իր հետեւորդ պալատականներով :
Յետոյ կարգով կո-գային բարձրաստիճան եկեղեցա-
կաններ , վարդապետները , քահանաները , սարկաւազ-
ները , գպիրները , երգեցիկ մանուկները՝ խաչերով ,
խաչվառներով , ջահերով , բուռվառներով , ծնծղանե-
րով ու քոցներով , պալատական իշխանները , հրա-
մանատարները , թիկնապահները , հետեւակ թէ ձիա-
ւոր զինուորականներէն հեծելազունդ մը , ու ասոնց

ետեւէն ժողովուրդը՝ ամէն խաւերէ ու դասակարգէ ,
գողգոջուն ու կորաքամակ ծերերուն հետ մատաղատի
մանկիկներ , ցնծութեան արցունքներով թրջուած աչ-
քերնին յառած թափօրին՝ խանդավառ երգերով ու
խնդութեան աղաղակներով կը ձեռքէին բազմութիւնը :

Թափօրը կ'ուղղուէր դէպի արքայական պողոտան
որուն երկու կողմը զինուորական շղթաներ ձգուած էին
կանոնաւոր գնացքը չի խափանելու համար երկսեռ
բազմութիւնէն , որ տակաւ կ'ստուարանար ու խորտա-
կել կ'սպառնար ամէն ամբարտակ :

Յուլիսեան այրող արեւի մը ոսկի ճառագայթնե-
րուն տակ կը շողշողային զէնքերը , գոյնզգոյն դրօ-
շակներ կը ծածանէին ու հանդիսաւոր թափօրը կ'ա-
ռաջանար յամբաքայլ :

Մայրաքաղաքը պարպուած էր , դաշուերշ թափ-
ուած էր ամբողջ բնակչութիւնը :

Այսպէս , զուարթ երգերով ու ծափերով , նուա-
գարաններով ու շարականներով կ'առաջանար թափօրը
դէպի մայրաքաղաքին հարաւակողմի գետակը , որուն
եզերքին երկայնքը , արքունիքին ծախքով մասնաւոր
վրաններ լարուած ու տաղաւարներ շինուած էին , ար-
քայական կարաւանին ընդունելութեան համար :

Թափօրը կէս ժամուան ճամբայ կտրած էր արդէն
երբ հեռուն՝ մշուշներուն մէջէն երեցաւ կարաւանը :

Մունետիկներ ցրուեցան անմիջապէս ամբօխին
մէջ , աւետելու համար Թագաւորին ժամանումը :
Յանկարծ ուռեցան , բարձրացան մարդկային կո-
հակները , խառնիխուռն , խլացուցիչ աղաղակներ կը
թնդացնէին օդը :

Աղաղակները կրկնուեցան .
— Կեցցէ՛ Լեւոն Թագաւորը :
— Կեցցէ՛ Լեւոն մը կը գռէր խանդավառ ծափերով .
Ուրիշ խումբ մը կը գռէր խառնիխուռն , Հայոց Տիկինը . . .
— Կեցցէ՛ Մարուն Դշխոյ , Հայոց Տիկինը . . .

Ուրիշ ձայներ :

— Կեցցէ՛ Կիլիկիա...

Եւ ահա Սոոյ դաշտը ձիերով ծածկուեցաւ անմիջապէս :

Մականախաղը սկսաւ ի պատիւ Արքային, որ աշխտ երկվարի մը վրայ նստած, վեհաշուք գնացքով մը կ'առաջանար դէպի դիմաւորող թափօրը, որուն գլուխը կեցած՝ Կաթողիկոս ու Թագուհի, անձկոտ սպասումի մը մէջ, կը պատրաստուէին ողջագուրել վերադարձող թագաւորը...

Գետակին եզերքը կանգ առին. արքայական կարաւանը հասած էր :

Աննկարագ, ելի խանդավառութիւն մը կը տիրէր առ հասարակ, հաւատարիմ ժողովուրդը կը փութար ընդառաջել ու փաթթուիլ իր վեհապետին ոտքերուն, որոնք վերջապէս կը կոխէին հայրենի սուրբ հողը...

Ո՞վ պիտի կրնայ պատկերացնել այն սրտաշարժ տեսարանը, Մարուն թագուհին ոսկեճամուկ ու ծիրաւ նազգեստ, Լեւոնի թեւերուն մէջ, որուն ոտքերուն տակ կը մռնչէր ամբոխը :

— Ո՞վ առիւծ Արքայ, փրկէ՛ հայրենիքը :

Իսկ Կաթողիկոսը՝ սպիտակափառ ծերունի մը, բազկատարած կ'աղօթէր՝ լուսապայծառ երեսները դարձուցած Արեւելք, ու կը խրախուսէր իր հաւատացեալ հօտը, նոր կեանքի ու վերածնունդի մաղթանքներով :

Ու այս հանդէսներով ու խրախճանքներով, ծովաճաւալ ամբոխը կը շրջապատէր արքային շքախումբը :

Ս. Հայրապետին ազդանշանին վրայ, յանկարծ դադար առին երգերն ու պարերը, վերջացաւ նաեւ մականախաղը և թափօրը սկսաւ շարժիլ ուղղուելով դէպի մայրաքաղաքը :

Արքունի նուագաժողներու շքեղ խումբը հնչեցուց

Սոյն քարը Լամբրոնի բերդին դիմաց ՍԻՆԱՊ կոչուած չէնքէ մը հանուած է և պահուած Տարսուի եկեղեցին :

Կամաւք անմահ բարերարին՝ Որ է պատճառ հանուրց դոյին, Սբ. և հզաւր արքայն Աւշին Տր, Թագաւոր Հայոց զարմին, Կանգնեաց զամրոցս այս անագին՝ Լոր Հայոց զարմին, Կանգնեաց զամրոցս այս անագին՝ Նոցունց որք աստ ապաստանին, Ըզհիմնադիր այս ամրոցին Ըզթագաղարմին Կոստընդին, Որ նա տիրէ մեծ զղեկին Աւարտեցաւ ջանաւք սորին ԶԿԸ(*) ին (եօթն հարիւր վաթսուն ութին) Արդ որ ի սա ապաստանին՝ Եւ կամ մարմնոյ աչաւք նային Տալ փոխաւրէն զՏէր ողորմին Լինիլ ժառանգ ադեն դրախտին : Ամէն :

(*) 768 Հայկ. բուսկ. + 551 (Քս.ի բու.)=1319:

քերը, որոնք չէին խղճահարուիր մարեւոլ Ազգին ծրագր... :

Ընթերցող, եկուր քեզի հետ պրպտենք, թերթատենք մեր՝ պատմութիւնը, ի՞նչ կը տեսնէք հոն : — Ներքին, առտնին կռիւներ՝ իշխաններու միջև, աս-վերջանալի դաւադրութիւններ՝ իրարու դէմ, եղբայրասպանութիւններ ստոր մատնութիւններ, կղերականի և աշխարհականի մեղապարտ պայքարներ, ամօթալի դասալքումներ, պանդխտութիւն, գաղթականութիւն և դարձեալ գաղթականութիւն՝ աղէտներուն աղէտը... :

Փառամոլ ու շահախնդիր իշխաններ, մեծ մասը՝ Լուսինեան դահլէն թեկնածուներ. վաղուց ծրագրած էին հրէշային դաւադրութիւն մը. և սակայն՝ միւս կողմէ, Արքունիքին հաւատարիմ ու Հայրենիքին գոյութեամբը մտահոգ բնիկ իշխաններ, Լեւոն Ե.ի կողմնակիցներ, արթուն կը հսկէին ու չէին թոյլ տար որ անոնք, այն ազգադաւ ու սև ձեռքերը, կարենային գլուխ հանել իրենց պատրաստած ծրագիրը :

Իրաւ է թէ Լեւոնի անյայտացումը մեծապէս սատարած էր իր անհաշտ հակառակորդներուն անկաշկանդ գործունէութեանը, և բովանդակ Կիլիկիան անիշխանութեան մատնուած՝ կը տառապէր ու կը հեծեծէր այդ վասակասեր իշխաններու լուծին տակ, սակայն, պէտք է խոստովանիլ, այդ շրջանի գրեթէ բոլոր իրարու յաջորդող Կաթողիկոսները, իրենց կուսակից անձնուէր իշխաններուն հետ համախորհուրդ, երկրին վտանգը նախատեսելով, ամէն կարելի միջոցներ ձեռք առած էին վիժեցնելու համար դաւաճան նախարարներուն և իշխաններուն գործը :

Եւ սակայն, Լեւոն Ե.ի վերերեւումը քաղաքական բեմին վրայ և անոր ի պատիւ կազմակերպուած խանդավառ ցոյցերը՝ շղայնացուցած ու կատղեցուցած էին

ԼԵՒՈՆ Ե. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ՎԵՐՁԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Եւ երկիրը կը մատնուի երկպառակութեան, որ ի վերջոյ կը յանգի անիշխանութեան:

Լեւոն Ե. կ'ստիպուի տեղի տալ հոսանքին, ընդհանուր ներուժով մը բանտէն կ'արձակէ բոլոր խնամակարները, յուսալով այս կերպով հանդարտեցնել միտքերը:

Լեւոն անդարմանելի սխալ մը կը գործէր իր այս վարմունքով:

Ներուած խնամակարները, կաշառքով ու պաշտօնաբաշխութեամբ, յաջողած էին իրենց կողմը շահիլ փառամոլ իշխաններու պատկառելի թիւ մը, որոնք «օտարամոլ», «կաթոլիկ», «թոյլ» թագաւորի մը — ինչպէս էր Լեւոն Ե. իրենց կարծիքով — նուաստացուցիչ լուծը թօթվելու համար՝ միջոցներու ընտրութեան մէջ խտիր չէին դնել, կը նախընտրէին Կիլիկիոյ տիրապետութիւնը յանձնել գրացի մահմետական իշխող ցեղերուն, քան թէ ճանչնալ Լեւոնի թագաւորութիւնը:

Խնամակարներէն Պ. Վասիլ՝ ուխտեալ թշնամի մը թագաւորին, որ իրեն ներելու աններելի յանցանքը գործած էր, շուտով իր շուրջը հաւաքեց իրեն համախոհներ ու սկսաւ գործի, մինչ հէ՞ք Լեւոն թագաւորը, բոլորովին անտեղեակ իր գահին շուրջը լարուած թակարդին, կը ջանար բարեկարգել անիշխանութեան մէջ տապալակող երկիր մը որ երկու իրերասպան հաւառակորդներու անխոստովանելի կիրքերու միջև կը տատանէր:

Երկու կուսակցութիւններ կային, երկուքն ալ իրարու վախ ու պատկառանք ազդելու չափ զօրաւոր, որոնք երկիրը ժամ առաջ կործանելու համար զիրար կը գերազանցէին...

Մաս մը կար, բնիկ իշխաններէն՝ Լեւոնի համակիրներ, որոնք իրենց արեան գնով ու ամէն զոհո-

ղութիւններով ուխտած էին պաշտպանել ազգային անկախութեան վերջին բերդը, հոգ չէ թէ ի վերջոյ իրենց զիականները փռուէին անոր փրատակներուն տակ:

Ասոնք, Կիլիկիոյ այս հարազատ զաւակները, զիտէին, համոզուած էին թէ հայ ազգին անմիաբանութիւնը, շատ ազիտաբեր եղած էր անոր գոյութեան՝ և թէ՛ ամենափոքրիկ պառակտում մը՝ պիտի փութացնէր անոր վերջնական ու անկանգնելի կործանումը: Տակաւին անոնց յիշողութեան մէջ թարմ էին մօտաւոր անցեալի մը քստմնելի դէպքերը, բոլորը՝ տխուր հետեւանք ներքին երկպառակութիւններու, որոնք յանգեցան ազգային ինքնասպանութեան:

Սակայն, ափսո՛ս, հակառակորդ կուսակցութիւնը կորսնցուցած էր գիտակցութիւնը և խեղդած՝ ազգային խղճմտանքը: Ան՝ արիւնի ծարաւով, կը պապակէր և կ'ուղէր օգտուել ներկայացող առիթներէն, մահացու հարուածը տալու համար Լեւոն Ե. ի, և անով՝ Կիլիկիոյ գլխուն վրայ կախուած Արեւմտեան... իշխանութեանց:

Եւ առիթները չէին պակսեր, ընդհակառակը, բազմաթիւ էին ու բազմատեսակ: Իրենց բոլոր դաւերուն ու մեքենայութիւններուն համար պատրաստ գետին մը կար արդէն, անգիտակից խուժանին տըրամադրութիւնը, որ անիշխանութեան շրջանին յարակից պարագաներով զարգացած, ամբոխավար ձեռքի մը նշանին կ'սպասէր, ասպարէզ նետուելու համար:

Ահա՛ թէ ինչպէս ծայր տուին դէպքերը, որոնք իրենց ետեւէն պիտի բերէին աննախընթաց չարիքներ:

Պարոն Վասիլ, գեղծարար խնամակարներուն մէջ ամենէն կարկառունը, տէրութեան գանձուն ու հարստութեան բացարձակ տէրը դառնալէ յետոյ, սանձարձակ գործունէութիւն մը ցոյց տուած էր իր ըմբռնած քաղաքականութեամբ կառավարելու համար

տուած խոչընդոտներու, Լեւոն Ե.ի կողմէն վերանու-
րոգուած ըլլալով, Պարոն Վասիլի և իր կուսակից իշ-
խաններուն յոյսը կը ցնդէր անգամ մըն ալ և Լեւոն
կը դառնար կացութեան տէրը:

Երանի՛ թէ Լեւոն այս երկրորդ պատեհութիւնը
չփախցնէր, անմիջապէս մաքրելով երկիրը դաւաճան
իշխաններէն, որոնք երբեք պարտութիւն չպիտի խոս-
տովանէին: Ապաստանած՝ անհուն ժողովրդականու-
թեան, զոր կը վայելէր անի, արհամարհեց ամէն ընդ-
դիմադիր ուժ և սկսաւ ինքզինք տալ երկրին խաղաղ
զարգացման գործին, առանց հաշուի առնելու մութ
ամպերը, որոնք արտաքին քաղաքականութեան հորի-
զոնին վրայ կ'սկսէին կուտակուիլ ու մթափնել պայ-
ծառ երկինքը:

Ազգադաւ ու վատագի իշխանները, վճռած էին
մահացու հարուած մը տալ Լեւոն Ե.ի թագաւորու-
թեան, թեկուզ ձեռք բերուէր ան՝ երեքդարեան Հա-
րստութեան մը վերջնական կործանման գնովը...

Եռամսեայ ժամանակաւոր խաղաղութեան մը յան-
կարծ յաջորդեցին խռովութիւններ ու մայրաքաղաքին
դէմ ցցուեցաւ դարձեալ արտաքին յարձակման ու պա-
շարման ուրուականը:

Լեւոն Ե.ի ու Տափուտ պէկի միջեւ հաստատուած
դաշինքը խզուեցաւ ու հակառակորդ կուսակցու-
թիւնը դարձեալ ասպարէզ իջաւ:

Խոնջ պատահած էր արդեօք:

Սեւ ձեռքերը կը գործէին առանց վայելեան մը
դադար առնելու, նոյնիսկ մայրաքաղաքին փողոցնե-
րուն մէջ օր ցերեկով սպաննութիւններ գործել կու-
տային, հրոսակներու խումբեր կը ցրուէին քաղաք-
ներուն ու գիւղերուն մէջ, անմեղ ժողովուրդը կը
կողոպտէին ու կը կեղեքէին, եղբայր եղբօր, որդի
հօր դէմ կը գրգռէին, նոյնիսկ արքունիքին մէջ զբժ-

տութեան որոմներ կը ցանէին, ու Լեւոն Ե.ի ընտա-
նեկան կեանքը կը թունաւորէին:

Երկիրը վերստին կը մատնուէր ողբալի անիշխա-
նութեան մը, պատրաստ որս՝ աշտաքին արշաւանք-
ներու:

Լուսինեան հարստութեան վերջալոյսը կը գծուէր
հորիզոնին վրայ, քաղաքական բարդութիւններու սեւ
ու թանձր ամպերու մէջ:

Հալէպի ու Եփեսոսի Սուլթանները մախանքոտ
աչքերով կը նայէին Միջերկրականի գեղեցիկ ծովե-
զերքներուն վրայ՝ հայկական քրիստոնեայ թագաւո-
րութեան մը ծաղկումը, և մանաւանդ՝ խաչակիրնե-
րու արշաւանքներուն մէջ Լուսինեան թագաւորներուն
խաղացած ա'յնքան աղիտաբեր դերին դէմ իրաւամբ
զայրացած, ատելութեան ու վրէժխնդրութեան անշի-
ջանելի բոց մը կը սնուցանէին անոնց դէմ:

Լեւոն Ե.ի ուխտեալ թշնամիները, շատ լաւ գի-
տէին այս պարագաները և ընդհանրապէս, պիտի չը
թերանային օգտագործելու զանոնք:

Լեւոնի ու Տափուտ պէկի թշնամութիւնները վեր-
սկսուած ըլլալով՝ մայրաքաղաքին ապահովութիւնը կը
վտանգուէր անգամ մըն ալ ու տարաբախտ Լուսին-
եան թագաւորը զո՛ւր կը փորձէր հերոսական դիմա-
դրութիւն մը կազմակերպել արիւնի ու թալանի պա-
պակով տառապող մոլեգին մարախներուն դէմ, որոնք
կը խուժէին իր վրայ:

Այս անգամ Տափուտ պէկի բանակին բահացոյց-
ներն ու առաջնորդները՝ Պարոն Վասիլի վատ արբան-
եակներէն կը բաղկանային, արբանեակներ՝ որոնք ժա-
մանակին նպաստաւորուած ու հարստացած էին ար-
քունի գանձին կողոպուտներովը:

Լեւոն Ե.ի հաւատարիմ մնացած փոքրաթիւ իշ-
խանները, Պօղոս Ա. Կաթողիկոսին, եկեղեցականու-

Թեան ու զինուորականութեան հետ միացած, յուսահատական մարտնչութիւններու կը պատրաստուէին՝ աչքերնին յառած Արեւմուտքին, ուրկէ պիտի գար տարիներէ ի վեր ակնկալուած օգնութիւնը:

Սակայն այդ օգնութիւնը կ'ուշանար գալու, մինչ միւս կողմէ, թշնամի զօրագուններուն յառաջխաղացումը կ'սպառնար մայրաքաղաքին:

Տալուտ պէկ իր տրամադրութեան տակ ունէր տասնըմէկ հազար զօրք, որոնց գէմ պիտի կրնար Լեւոն յաղթական կռիւներ մղել, եթէ այդ ուժին աւելցած չլլար նոյն թիւով ոյժ մըն ալ, Եգիպտոսի Սուլթանին բանակը, Ապուպէքիր զօրավարին հրամանատարութեան տակ:

Բայց որո՞ւ գրգռմով, ի՞նչ դիտումով կը կազմակերպուէր այս արշաւանքը...: Բացատրենք:

Լեւոն Ե.ի հակառակորդները ամէն գնով վճռած էին գործադրել իրենց ոճրային ծրագիրը. ուստի, գաղտնի պատգամաւորութիւն մը շրջած էին Եգիպտոս, Ժամանակին հոն ապաստանած Աշոտ անուն իշխանի մը քով. Լուսինեանի գէմ գրգռելու և Եգիպտական բանակ մը Կիլիկիա հրաւիրելու խնդրանքով:

Այդ Աշոտ իշխանը հազուադէպ հրէշներէն էր, որոնք սեցուցած են մեր աղգային պատմութեան էջերը: Այս դաւաճանը, իր աներորդի Կոստանդին Ք.ի սպաննութեան յաջորդ օրը փախած էր Կիլիկիայէն Եգիպտոս՝ ուր ուրանալով իր Հայութեան հաւատքը, ընդգրկած էր իսլամութիւնը և այս միջոցով սիրելին դարձած էր Սուլթանին:

Պարոն Վասիլ ու իր գործակից իշխանները, Վասակի հարազատ սերունդէն անշուշտ, այս ուրացող իշխանին ուղղեալ նամակ մը յանձնած էին պատգամաւորութեան, խնդրագիր մըն ալ Եգիպտոսի Սուլթանին, որուն քով պիտի բարեխօսէր Աշոտ, արշաւանք

մը կազմակերպելու Կիլիկիոյ վրայ, վերջ մը դնելու համար Լուսինեան Հարստութեան, որուն թագը կը խոստանային հաւատուրաց իշխանին, Եգիպտոսի սուլթաններուն թեւարկութեան ներքեւ:

Արդ, Աշոտ իշխանը ներկայացուցած էր պատգամաւորութիւնը Սուլթանին, որ անոր թախանձանքը կատարել հաճած էր, իր Ապուպէքիր զօրավարին յանձնելով Լեւոն Ե.ը գերի բերելու և Կիլիկեան թագաւորութիւնը կործանելու փափուկ պաշտօնը:

Պատգամաւորութիւնը, սուլթանական թանկարժէք ընծաներով վերագարձած էր Կիլիկիա, Աշոտ իշխանին նպաստաւոր պատասխանին հետ՝ Եգիպտոսի Սուլթանին բարեւները բերելով դաւաճան իշխաններուն:

Ահա՛ այս եգիպտացի զօրավար Ապուպէքիրի բանակն էր որ կուգար միանալ Տալուտ պէկի զօրագուններուն, որոնք ամէնքը միասին կ'առաջանային Սոյ սահմանները, խզելով ամէն հաղորդակցութիւն և խափանելով ճամբաներուն երթեւեկը:

Ո՞վ պիտի պաշտպանէր անբախտ Կիլիկիան...: Եւրոպան, Պապերու, կայսրերու Եւրոպան, որ ամօթալի նահանջով մը Սարակինոսներուն վրէժխնդրութեան յանձնած էր այդ երկրին քրիստոնեայ բնակչութիւնը...:

Իսկ սեւ ձեռքերը...: Կը գործէին անքուն, անդուլ, ու կը քանդէին...:

ԺԵ .

ԱՐԻՒՆՈՏ ՃՐԱԳԱԼՈՅՅԸ

1375 Յունուարի հինգը՝ պատմութեան մէջ կը մնայ արիւնոտ յիշատակներով ծրարուած . չարաշուք , անիծեալ օր մը . . . :

Արդէն շաբաթ մը շարունակ տեղացած էր ձիւնը շրջակայ լեռներուն վրայ : որուն սպիտակափառ վեհութիւնը կը սարսուար ձմեռնային արեւի մը ցուրտ ու դողդոջուն ճաւագայթներուն տակ :

Եւ սակայն . հակառակ մոլեգին քամիին՝ որ կ'ոռնար , և հակառակ խածնող ցուրտի մը՝ որ երակները կը սառեցնէր՝ մայրաքաղաքի հաւատացեալներուն երկսեռ բազմութիւնը , թանկարժէք մուշտակներու մէջ փաթթուած ու տօնական չքեղ հագուստներով , գունդազունք կը դիմէր եկեղեցի , ներկայ ըլլալու հանդիսաւոր արարողութեանց , որոնք պիտի կատարուէին Ս . Ծնունդի ճրագալոյցը տօնելու համար :

Ս . Սօֆիա Մայր-Տաճարին մէջ այն իրիկունը պիտի պատարագէր արքունի քարտուղար Տ . Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը՝ որ Եւրոպայէն վերադարձէն ետք , մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր մասնաւորապէս Լուսինեան Լեւոն Ե . ի և անոր հաւատարիմ մնացած իշխաններուն քով :

Մայրաքաղաքի եկեղեցիներուն զանգակները կը հնչէին միահագոյն ու դաշնակաւոր , բարեպաշտ ժողովուրդը հրաւիրելով աղօթքի և միեւնոյն ժամանակ աւետելով աշխարհի փրկչին Ս . Ծննդեան տարեգարձը :

Կաթողիկոսն ու թագաւորը , իւրաքանչիւրը կը քաղմէր իր գահին վրայ , Ս . Սօֆիա տաճարին մէջ :

Ժամերգութիւնը սկսած էր արդէն , Դանիէլի գիրքը կարդացուած ու երգեցիկ գպիրները փոխափոխ կ'երգէին աւուր պատշաճի շարականներն ու տաղերը :

Տաճարը նեղ կուգար հաւատացեալներուն , որոնք նոյն օրը մօտակայ գիւղերէն ու արուարձաններէն եկած էին , իրենց թագաւորը տեսնելու փափաքով :

Պատարագը կը շարունակուէր , պատարագիչը խորանէն կը պատրաստուէր « Առէք Կերէք »ը արտասանելու , երբ յանկարծ անսովուր յուզում մը , իրաւանցում մը պատեց հաւատացեալ ամբոխը :

Տաճարը պահ մը սկսաւ ալեկոծուիլ . խուլ մռնչիւն մը , մանկիկներու , կիներու խառնաձայն վայնասուն լուեցաւ , ու պատարագը դադրեցաւ :

Դուրսէն , տաճարին գաւթին մէջէն որոշակի կը լսուէր աղաղակը .

— Օգնութի՛ւն օգնութի՛ւն , թշնամին դուռը հասաւ . . . :

Եւ տակաւ կը բարձրանար աղաղակը :

Խուճապը տարածուեցաւ իսկոյն , և ամբոխը խելայեղօրէն սկսաւ դուրս խուժել :

Մէկ երկու վայրկեան , և ահա՝ տաճարը պարպուեցաւ :

— Թշնամին դո՛ւռը հասաւ , կը գոչէին ամէն կողմէ :

Կաթողիկոսն ու թագաւորն իշխաններուն հետ դուրս վազեցին :

Անկարելի էր հանդարտեցնել ամբոխը , որ փոթորկատանջ ալիքներու պէս կ'եղեւէջէր :

Վտանգը սոոյգ էր , իրական , վճռական :

— Ապուպէրիի բանակը դո՛ւռը հասաւ , դո՛ւռը , պարիսպներուն ո՛տքը . . . :

ԼԵՈՆԵՐՈՒ ՏՐՈՒՆԻՑ

Այս ահազանքը կը լսուէր միայն ու հաւատացեալները սարսափահար ու սրտաբեկ, եկեղեցիէն դուրս կը թափուէին :

Մայրաքաղաքին փողոցներուն մէջէն անկարելի էր անցքը :

Ժողովուրդը խուճապահար, խօլ վազքով մը, զիրար կը հալածէին, կը փախչէին, առանց գիտնալու թէ ո՛ւր :

Ժամ, պատարագ, հանդէս, ամէն ինչ՝ կանգ առաւ ու « Ծրագալոյց »-ը « Լացի Գիշեր »-ի փոխուեցաւ :

Ամենուրեք լացուկոծ, ամենուրեք յուսահատաւ կան գոռում գոչումներ :

Ապուպէքիրի բանակը, 15,000 զինուած ու վայրագ հրոսակներէ բաղկացած եկած վրանները լարած էր պարիսպներուն ոտքը, և գիշերուան մութին կը սպասէր յարձակում գործելու համար մայրաքաղաքին վրայ :

Հետզհետէ կը հասնէին գուժկանները :

Մայրաքաղաքին անպաշտպանելի թաղերը, եղերքի բոլոր բնակարանները քանդուած, բնակիչները սրէ անցուած էին, առանց խնայուելու տարիքը կամ սեռը :

Յունուարի ցրտաշունչ քամին կը բերէր դեռ նոր թափուած արիւնի գաղջ հոտը, Սիս համակ արիւն կը բուրէր ու ծրագալոյցը կ'ըլար Արիւնոտ ծրագալոյց մը . . . :

Հա՛րկ է արդեօք յիշեցնել որ՝ Պարոն Վասիլ, (*) իր համախօհ գաւաճաններով Եգիպտոսէն այդ պատուհասը հրաւիրելէ յետոյ, իրենք ալ կանխաւ անցած էին Ապուպէքիրի բանակը, բահացոյց եղած ու իրենց առաջնորդութեամբ բերած էին զայն Սոոյ դռներուն առջեւ . . . :

(*) Քաւայրին Մեմակեացը, որ յիսուն տարի ապաշխարհեց ծանօթ Քաւայրին մէջ՝ իբրեւ հգնաւոր :

Ո՞ր վրձինը պիտի կրնար նկարել մայրաքաղաքին փողոցներէն վազող արիւնի հեղեղը ո՞ր գրիչը պիտի կրնար արտայայտել հոգեւարքի գալարումներով չարչարուող վիրաւորուածներուն վերջին հառաչանքները . . . :

Ալեգարդ Հայրապետը, Մայր-Տաճարի սրբատաշ քարերուն վրայ գետնամած տարածուած, կ'աղօթէր :

Սակայն անդին՝ քայլ մը հեռուն, կարմիր արիւնը կը հոսէր ու կը ներկէր տուններուն սեմերը :

Հո՛ն էր արիւնախանձ թշնամին, հո՛ն էին Ազգին անխիղճ ու վատ դահիճները . . . :

Ապուպէքիրի զինուորներէն քանի մը վաշտեր սկսած էին արդէն քաղաքին զանազան կէտերը գրաւել, այրելով, քանդելով, ջարդելով :

Սրտակեղեք, քստմեկի՛ տեսարան :

Լեւոն թագաւորը մէջտեղ չկար, ո՛չ ոք կ'երեւար իշխաններէն, ո՛ւր փախած էին արդեօք . . . :

Վերջապէս գիշերը վրայ հասաւ, աղիտաբեր ու չարագուշակ գիշերը :

Եգիպտացի զօրավարը նախապէս պատրաստած էր յարձակողականը, զինք հրաւիրող ազգագաւ իշխաններուն խորհրդով ու ցուցմունքովը : Անի կ'սպասէր որ մութը լաւ մը թանձրանար, որպէսզի վճռական յարձակումով մը ներս մտնէր ու գերի բռնէր Եւրոպայի բարեկամը՝ Լուսինեանը :

Միջնաբերդը քաշուած բնակիչները՝ ինչպէս նաեւ կեդոնի թաղերուն մէջ ամրացածները, գերադոյն ճշնաթամին մէջ, իրենց բնակարաններուն լոյսերը մաւրեցին, իրենք զիրենք այդ միջոցով ծածկելով թըշնամի բանակէն, որուն վրանները սակայն, կողողէ ուէին լոյսերու մէջ :

Կաթողիկոսը կ'աղօթէր ու կ'աղօթէր, յուսալով այս կերպով հեռացնել պատուհասը :

Բայց ո՞ր էր, ի՞նչ կ'ընէր Լեւոն նոյն պահուն :
Լեւոն Ե. անգործ չէր նստած, վիրաւոր առիւծի
պէս մոնչելով, անմիջապէս իր շուրջը համախմբած
էր փոքրաթիւ, բայց քաջամարդ պատերազմիկներու
հաւատարիմ վաշտերը, և առանց ըստէ մը կորսնցնե-
լու, նաև միշտ պահելով իր մտքի ներկայութեան
հետ իր պաղարիւնը, յաջողած էր մայրաքաղաքին
շուրջը խրամներ բանալ, թակարդի մէջ ձգելու համար
յարձակող գունդերը :

Իսկ Ապուլէքիր, վայրերուն տգէտը՝ կ'զգուշա-
նար խիզախելու, միշտ կը շարժէր դաւաճան իշխան-
ներուն խորհուրդովը, որոնք կը սրտապնդէին զինքը՝
Սսեցիներուն տկար կողմերը մատնանշելով :

Ու գիշերը կ'առաջանար :

Մայրաքաղաքին եզերքները քանի մը ժամուան
մէջ խրամատներ բացուած էին, այնպէս որ, ժամա-
նակի մը համար գոնէ, քաղաքին պաշտպանութիւնը
կրնար ապահովուած նկատուիլ, բան մը, որ բարե-
բախտաբար անծանօթ կը մնար թշնամի բանակին :
Ապուլէքիր, խորհրդատու դաւաճաններէն քաջալեր-
ուած, պատրաստ որսի մը վրայ յարձակող գազանի
մը տրամադրութիւնը կ'զգար իր մէջ և երբեք չէր
սպասեր ունէ գիւմադրութեան փորձ մը, Հայոց կողմէն :

Ուստի, երբ կէս գիշերուան պահը հասաւ, հրա-
մայեց իսկոյն մարել լոյսերը, քակել տուաւ վրան-
ները, և անմիջապէս յարձակման ազգանշանը տուաւ
բանակին : Իսկ այս վերջինը, քրիստոնեայ արիւնի ու
թալանի ծարաւի, գայլերու վոհմակներու պէս ոռնա-
լով, մոլեգին թափով մը խոյացաւ մայրաքաղաքին
վրայ :

Ներսէն, խորունկ լուծեան ու խաւարի մէջ
թաղուած թաղերուն ծոցէն, եղբրական ձայներու լաց
ու կօծի խուլ արձագանգը կը հասնէր, մինչ դուրսէն,

եզիպտական բանակին սպառնական ժխորը կը թըն-
դացնէր օդը :

Հայոց թագաւորին պաշտպան գունդերը փորթ
վրայ պառկած, խրամատներուն երկայնքը, պատնէշ-
ներու ետին կը դարանէին, մութին մէջէն դիտելով
թշնամի խուժանին յառաջխաղացումը :

Նոյն պահուն, մուկեռիկներու ոգեւորիչ ձայները
լսուեցան գլխաւոր փողոցներուն մէջ, բնակիչներուն
աւետելով Լեւոն թագաւորին յաղթութիւնը :

Յաղթութիւն, յաղթութիւն, կը գոչէին ամէն
կողմէ :

Սակայն ո՛չ ոք կը հաւատար մուկեռիկներուն,
ո՛չ ոք կը համարձակէր լոյս վառել, ա՛յնքան ընկճը-
ւած էին սարսափի տակ :

Աւետարեւ ձայները բարձրացան :

— Աւետի՛ս ձեզի, Սսեցի՛նե՛ր, աւետի՛ս :

Իրաւունք ունէին մուկեռիկները, Լեւոնի կողմէն
զրկուած էին :

Գաղտնիքը պարզուեցաւ շուտով :

Ապուլէքիրի բանակին յառաջապահներէն կարե-
ւոր մաս մը, թակարդի մէջ բռնուած էր ու ինկած՝
գիշերով փորուած խրամատներուն մէջ, և ո՛չ ոք ա-
նոնցմէ կրցած էր ճողոպրիլ :

Հարիւրաւոր դիակներ իրարու վրայ ինկած ու
գիղուած, փոսերը լեցուած էին :

Բօթը կը տարածուէր անմիջապէս թշնամի բա-
նակներուն մէջ և Ապուլէքիր կը զայրանար դաւա-
ճան իշխաններուն դէմ, կարծելով թէ ասոնք զինքը
դիտմամբ խաբած էին, անպատրաստ ու անպաշտպան
ներկայացնելով Լեւոն թագաւորը : Ու նոյն գիշերը
այս վատերէն մէկ երկուքը ցից կը հանէ, գէթ քիչ
մը մեղմելու համար իր կատաղութեան թափը :

Թագաւորին հրամանով ու կարգադրութեամբ,

մայրաքաղաքին շրջապատը զինուորական կուռ շրջ-
թայ մը կը ձգուէր, մէկ գիշերուան մէջ փորուած խը-
րամատներուն եզերքը:

Ահաբեկ բնակիչները, որոնք քիչ առաջ իրենց
եղբերական վախճանին կը պատրաստուէին, լսելով յար-
ձակող թշնամի զօրքերուն առաջին ձախողութիւնը,
պահ մը կ'ողբերուէին ու կ'սկսէին գոհաբանական մաղ-
թանքներ ուղղել քրիստոնեայ Փրկչին՝ որ այսպէս,
ճգնաժամային ու գերագոյն ըրպէին կը հասնէր ու կը
պաշտպանէր իր երկրպագուները:

Սարսափը շուտով կը փարատի և եկեղեցիներուն
զանգակները կ'սկսին աւելի ուժգին զօղանջել, արիւ-
նոտ ճրագաւոյցին փոխարէն՝ երջանիկ Ս. Ծնունդ մը
տօնելու համար:

Հետեւեալ օրը կանուխ, արշալոյսին՝ արդէն տա-
րածուած էր բարի լուրը՝ մայրաքաղաքին բոլոր ան-
կիւնները:

Ու երբ Արեւ ծագեցաւ, Սիւ իր առջի օրուան
զուարթութիւնը վերստացաւ: Մէկ քանի տասնեակ
ընտանիքներ միայն, քաղաքին ծայրը բնակողները,
առաջին յարձակման զոհերէն, իրենց անգութ բախտը
կ'ողբային ու կը փնտռէին իրենց սիրելիներուն գիակ-
ները, գոնէ անթաղ և առանց գերեզմանի չի ձգելու
համար զանոնք:

Իսկ եգիպտացի զօրավարը, իր կրած ծանր պար-
տութենէն ամօթահար, ետ կը քաշուէր անզգալի նա-
հանջով մը, Ստոյ սահմաններէն հեռանալով, և սպա-
սելով պառնհագոյն ըրպէին:

ԺԶ.

ՎԻՐԱՒՈՐ ԱՌԻԻԾԸ

Ս. Ծնունդի անսպասելի յաղթանակը վաղանցիկ
սփոփանքի մը տպաւորութիւնը թողուց միայն և տե-
ւական յաջողութեան մը հանգամանքէն զուրկ էր:
Եւ ասիկա ծանօթ էր Լեւոնի՝ իր բովանդակ դառնու-
թեամբ ու անգթութեամբը:

Իսկ ազգայնական իշխանները, Արծրունի, Ապըւ-
ղարիպեաններ, Մեծ Հայքի նախարարութիւններէն
յիշելաւիառ բեկորներ, ամէնքն ալ դժգոհ էին Լեւո-
նէն ու կը պարսաւէին անոր արեւմտասէր քաղաքա-
կանութիւնը:

Ժամանակին կաթողիկոսը՝ Պօղոս Ա. որ յորդորած
էր աղերսելով ու պաղատելով, այլազգի դրացի հզօր
պետութիւններուն հետ հաշտուելու և ասոնց հետ ան-
կեղծ դաշնակցութիւն մը կազմելու. սակայն, Լեւոն՝
համոզուած լատինամուսլ մը, միշտ մերժած իր և իր
այս անքաղաքագէտ ընթացքով իր վրայ հրաւիրած էր
արտաքին թշնամիներու ատելութիւնը, միևնոյն ժա-
մանակ իրեն գէմ յարուցանելով ներքին անհաշտ ու
սոխներ, որոնք անոր տապալումը կը ջնանային փու-
թացնել. հոգ չէ թէ անոր անկումովը ջնջուէր նաև
ազգային քաղաքական անկախութիւնը:

Լեւոն ինք ալ գիտէր թէ իր դիրքը խախտուած
էր և թէ՛ Ապուլեքիւրի նահանջը կը նմանէր կատղած
վագրի մը նահանջին, որսին վրայ աւելի ուժգին ու
մոլեգին թափով մը յարձակելու և մահացու հարուածը
կշռելու համար ապահով ու անվրէպ: Լեւոն գիտէր
նաև թէ՛ անհաւասար կռիւ մըն էր մղուածը, թէ ինք
իրեններէն լքուած էր և սակայն ուխտած էր մինչև

իր վերջին շունչը մարտնչել, արիւնի վերջին կաթիլը թափել ու չը թողուլ որ ձեռքէն յափշտակեն իր թագը :

Լեւոն Ե. ի այս յամառութիւնը շատ սուղի պիտի նստէր իրեն , որովհետեւ Պօղոս Ա. Կաթողիկոսն ալ , որ մինչեւ այն օրը չէր զատուեր քովէն ու կը պաշտօն պանէր : Կամաց կամաց ուժացաւ ու լքեց թագաւորը :

Բնիկ ազգայնական իշխաններուն հետ միացած էր : Ասոնք հայրենիքի հոգեւարքի բոլորին թագաւորէն դադարեցին , գիշերային ժողով մը կը գումարեն և , երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ , խիստ ծանրակշիռ որոշում մը կուտան :

Ժողովականները , Կաթողիկոսէն սկսեալ , եպիսկոպոս , իշխան , բերդատէր մայրաքաղաքին երեւելիները , հանրագրութիւն մը կ'ստորագրեն , ուղղեալ՝ Հալէպի Սէյֆէտտին Ըզզեթմուր Էն-Նասրի Մերտինցի Ամիրային , խնդրելով որ Սուլթանին անունովը գայ զբաւէ Սիսը , և մասնաւոր սուրհանգակի մը յանձնելով զայն , կը ղրկեն Հալէպ :

Ամիրան արդէն տեղեկացած ըլլալով Լուսինեաններու դէմ բնիկ իշխաններուն դժգոհութեան , երկրին ամէն կողմը տիրող անիշխանութեան և Լեւոն Ե. ի ուժին որքանութեանը , սիրայօժար կ'ընդունի Սսեցիներուն հրաւերը , և Եգիպտոսի Սուլթանէն հրահանգ կ'ստանայ ստուարաթիւ զօրքերով երթալ միանալու Ապուպէքիրի բանակին , որ նոյն միջոցին Կիլիկիոյ դաշտերը կ'ուռէր անմեղ բնակիչներու արինովը :

Ս. Ծնունդին վրայ ճիշդ յիսուս օր անցած էր , երբ Հալէպի Ամիրան 15,000 զօրքով եկաւ փետրուար 24ին , միանալու Ապուպէքիրի բանակին :

Սև համբաւը հասաւ Սիս , արքունիքը դղրդեցաւ : Լեւոն մէկ ամսուան մէջ բաւական լուրջ պատերազմութիւններ տեսած էր , ինքնապաշտպանութեան ամէն կարգի միջոցները խորհած ու վճռած էր դիւ-

ցազնօրէն մեռնիլ , չի տեսնելու համար իր թագաւորութեան խաւարումը : Ուստի , գոյժը հազիւ առած , աճապարեց պարպել մայրաքաղաքը և բնակիչները տարաւ տեղաւորեց միջնաբերդին մէջ :

Սոսյ դաշտը փոշիով ծածկուած էր , հազարաւոր զօրքեր , վայրենի պոռչտութիւններով ու հայհուհներով կը մօտենային , կը պատրաստուէին ամէն կողմէ պաշարել ու յետոյ միանուագ յարձակում գործել քաղաքին վրայ :

Ամբողջ ցերեկը տեւեց պաշարման գործողութիւնը , մինչ Լեւոն ամրացած էր միջնաբերդին մէջ :

Գիշերը վրայ կը հասնի և թշնամի բանակը տակաւին ո'ւէ գործողութեան չի ձեռնարկեր , Սոսյ շուրջը պաշարման շղթայ մը ձգած կ'սպասէ ազդարար հրամանի մը :

Փետրուարի ամսամած ու մռայլ երկինք մը կը կախուէր աղջամուղջի մէջ թաղուած մայրաքաղաքին վերեւ . փայլակներ կը սուրային մերթ ընդ մերթ՝ խուլ որոտումներով , որոնց կուգար խառնուել հեռաւոր լեռներէ հասնող վայրենի ձայներու արձագանգը :

Կէս գիշերուան խորհրդաւոր լուծեան ու խաղաղութեան պահուն , յանկարծ քաղաքին կեդրոնէն ծուխ մը կը բարձրանայ . կը ծառանայ , յետոյ քիչ քիչ մուսը բոցի կը փոխուի ու կը ծաւալի :

Եղբրական լուսավառութիւն մըն էր , հրդեհ մը՝ որ վիշապաձև կը գալարուէր ու կ'սպառնար լափել ամբողջ մայրաքաղաքը :

Ո՞ր ձեռքը գործած էր այս . . . ոճիրը :

Ոճի՞ր . . . : Երբե՞ք

Լեւոն Ե. կ'այրէր իր սեփական բո՞յնչ , մասնաւորապէս անպաշտպանելի մասերը մայրաքաղաքին , որ քիչ յետոյ դատապարտուած էր գրաւուել Ապուպէքիրի աւարառու վոհմակներէն :

Այո՛, կը հրդեհէր իր բոյնը, բա՛ն մը չի ձգելու համար թշնամիներուն ձեռքը:

Իսկ ինք ալ քաշուած միջնաբերդը, գերագոյն մարտը պիտի մղէր. մէկ հոգի՝ հարիւրի՛ դէմ, որովհետեւ իր ձեռքին տակ հազիւ ունէր քանի մը հարիւր զինուորներ՝ հաւատարիմ մնացածնե՛րը...

Հրդեհը տեւեց մինչև յաջորդ առտու:

Հետեւեալ օրը, լուսածագին՝ արարական գունդերը ներս խուժեցին մայրաքաղաքէն, տաք տաք մոխիր ներք կոխկռտելով՝ անցան, առաջացան դէպի բերդին ստորոտը, ուր հաստատեցին քանդիչ մեքենաները:

Սակայն անառիկ էր բերդը, Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին վրայ իր արծիւի թեւերը տարածած, հսկայ, վիթխարի, պատկառազգու պահապանը, որ դարերէ ի վեր կը հսկէր ու կը պաշտպանէր զայն:

Կռիւլը կատաղի էր, առտուընէ մինչև իրիկուն տեւեց և սակայն անպարտելի կը մնար իր փոքրիկ խուժքով, նետի տարափ մը տեղացնելով թշնամիներուն գլխուն, որոնք չէին կրնար մագլցիլ ելլել վեր, վերէն տեղացող նետերուն և քարերուն կարկուտին տակ:

Յոգնած, ուժասպառ, երկուստեք դադրեցուցին թշնամութիւնները:

Նոյն օրուան ընդհարումներուն մէջ մեծ ջարդ մը տրուած էր Ապուպէքիւրի ու Ամիրայի զօրքերուն, աւելի քան հազար հոգի, որոնց դիակները փռուած էին Միջնաբերդին ոտքը: Իսկ Հայոց կողմէն հազիւ քանի մը սպաննուած ու երկու տասնեակ շիրաւորուածներ կային, որոնց մէջ էր հաւ նոյնինքն թագաւորը՝ կըզակէն զարնուած:

Լեւոնի հակառակորդ Հայ իշխանները շուարած, երկու սւլբի մէջ մնացած, չէին գիտեր ի՞նչպէս մըխիթարել Ամիրան ու եգիպտացի զօրավարը, անոնց

կրած պարտութեան ու ջարդին համար, որոնց հակահարուածը պիտի պայթէր իրենց գլխուն, կը խորհէին սրտի դողով: Ուստի, այդ երկու կատաղի բռնապետներուն կատաղութիւնը մեղմելու յոյսով, նոյն գիշերը կ'երթան բանակավայրը, և Ամիրային վրանէն ներս մտնելով ունկնդրութիւն մը կը խնդրեն:

Կանանչ վրանին խորը, պատկառանք թանկարժէք գորգերու վրայ նստած էր ծալապատիկ մտահոգ, խորասոյզ, վագրի նայուածքը սեւեռած Սոյ իշխան ներուն վրայ, համրիչի խոշոր գնդիկները դարձնելով աճառուտ ձեռքերուն մէջ ու քթին տակէն մրմնջելով աղօթք մը թէ անէծքներ կը թափէր:

— Ի՞նչ կ'ուզէք, հարցուց վերջապէս խոժոռ դէմքով ու ճաթած ձայնով մը, ինչո՞ւ եկաք, խօսեցէ՛ք նայիմ:

— Ամիրա՛, ըստ իշխաններէն **այեգարդ վահրամ**, եկած ենք մեր ցաւակցութիւնները մատուցանելու յօտա Ձեր Բարձրութեան, այսօրուան ցաւալի կորուստներուն համար:

— Շնորհակա՛լ եմ. միմուսց Ամիրան, ձիւնափայլ մօրուքը չարչարելով ձեռքին մէջ, բայց ի՞նչ դաւ էր այս, դուք չէի՞ք գիտեր առաջուց:

— Ո՞ր դաւը...

— Հրդեհը, հրդեհը, կրկնեց Ամիրան՝ վրէժխնդիր ափսոսանքով մը պտտեցնելով ներկաներուն վրայ:

Իշխանները դողահար լռեցին:

— Տէ՛ր Ամիրա, յարեց վերջապէս իշխան մը, եկած ենք խոնարհաբար աղերսելու Ձեր Բարձրութեան արտօնութիւնը:

— Ի՞նչ արտօնութիւն...

— Թոյլ տուէ՛ք մեզի, մենք անձամբ պիտի կըռուինք, ողջ ողջ պիտի բռնենք մեր թագաւորը, և պիտի բերենք յանձնենք Ձեր Մեծութեան...

Ամիրային վշտոտ դէմքը խնդաց :

Յետոյ դառնալով Վահրամ իշխանին :

— Յարգելի՛ ծերունի, ըսաւ, գացէ՛ք, ըրէ՛ք ինչ որ վճռած էք. եթէ կարելի է, ա՛յս գիշեր, մի՛ ձգէք վաղուան, եթէ չէք փափաքիր անմեղ արիւնի հեղեղներ... :

Ամիրան կատաղութենէն կը հեւար :

Հայ իշխանները դուրս ելան Ամիրային վրանէն ու վերագարծան Սիս, ուր դարձեալ գումարուեցան, Միջնաբերդին վրայ գիշերային յարձակում մը կազմակերպելու մասին խորհրդակցելու համար :

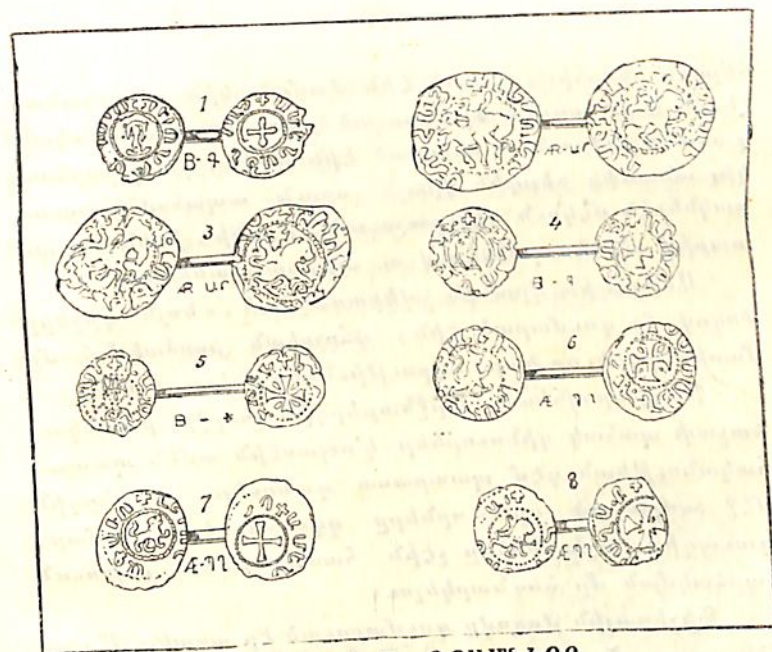
ԺԷ.

ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԻՆ ՇՈՒՐՋԸ

Միջնաբերդին շուրջը մղուած կատաղի ճակատամարտը. ինչպէս տեսանք արդէն, Լուսինեան ափ մը զինուորներուն յաղթանակովը վերջացած, ամէն լըքում ու քայքայում ձգած էր Ամիրային ու անոր զինակից գունդերու շարքին մէջ : Որոնք հազարէ աւելի զինակներ թողած Միջնաբերդին ստորոտը, անկանոն նահանջով մը լեղապատառ փախած ապաստանած էին մօտակայ գաշտերուն մէջ ու ժայռերուն ստորոտը :

Սակայն, Լեւոն Ե.ի արիւնին ծարաւի վատ ու դաւաճան իշխանները, որոնք Ամիրային վրանին մէջ հանդիսաւոր երգումով մը խոստացած էին ողջ ողջ բռնել ու անոր յանձնել իրենց թագաւորը, բնականաբար չպիտի նստէին անգործ :

Այս ազգագաւ հրէշները, իրենց վարձկան լրտես-

ԼԵՒՈՆ Ե.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Թիւ 1. Արծաթապղինձ մը, ա. կողմը գրուած է ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ Բ. կողմը ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅ

Թիւ 2. և 3. Արծաթ են ա. կողմը ԼԵՒՈՆ Ա. ԳԱՒՈՐ ՀԱՅ և բ. կողմը ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ Ս.

Թիւ 4. Արծաթապղինձ է. ա. կողմը ԼԵՒՈՆ ԹԱԳ և բ. կողմը ԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ

Թիւ 5. Արծաթապղինձ. ա. կողմը ԼԵՒՈՆ ԹԱ. ԳԱՒՈՐ և բ. կողմը ԿԱՐՈՂՈՒԹԲ : (Վիեննայի Մըխիթարեանց թանգարանին մէջ կայ օրինակ մը, որուն վրայ գրուած է. « ԿԱՐՈՂՈՒԹԲ ԱՍ » (տուժոյ)

Թիւ 6. Պղինձ. ա. կողմը ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ և բ. կողմը ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱ... :

Թիւ 7. Պղինձ. ա. կողմը ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ և բ. կողմը ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈ.

Թիւ 8. Պղինձ. ա. կողմը ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒ և բ. կողմը ՔԱՂԱՔ :

ներուն չնորհիւ, կրցած էին ժամանակին տեղեկանալ
լեւոն Ե.ի կողմէն ծրագրուած բոլոր ռազմագիտական
գաղտնիքներուն և ուխտած էին ամէն գնով յարձա-
կիլ անառիկ բերդին վրայ, որուն ապահով աշտա-
րակներէն մէկուն մէջ քաշուած էր անի, իրեն հաւա-
տարիմ թիկնապահներով ու պալատականներով:

Ամիրային վրանէն վերադարձած, նոյն գիշերը
ժողով մը գումարած էին, վճռական յարձակման մը
մասին կարեւոր կարգադրութիւններ ընելու համար:

Բայց որովհետեւ Միջնաբերդին շուրջը բաւակա-
նաչափ պահակ զինուորներ կ'սպասէին ամէն պատա-
հականութեան դէմ պատրաստ գտնուելու և բերդին
մէջ ամրացած զինուորները զգուշացնելու համար,
դաւադիր իշխանները չէին համարձակեր յախուռն
յարձակման մը ձեռնարկելու:

Գիշերային ժողովը գումարուած էր ասպետ Մատ-
թէոս տը Շապալի ապարանքին մէջ: Այս ասպետը
լեւոն Ե.ի թագադրութեան օրը դիւանապետ կարգը-
ւած էր Հայոց տէրութեան և նոյն ինքն լեւոնի հը-
րամանով ամուսնացած էր Կոստանդին Գ. թագաւո-
րին այրիին հետ. մէկ խօսքով. Հայոց թագաւորին
բարերարեալը կը նկատուէր. անոր ապերախտ արա-
րածը, որ հիմա դաւաճան իշխաններուն հետ միացած
իր բարերարին կեանքին դէմ դաւադրութիւն մը կը
կազմակերպէր...

Նոյն գիշերաժողովին ներկայ էին գրեթէ բոլոր
գլխաւոր դաւադիրները՝ Պարոն Վասիլ, Բարթողիմէ,
Վահրամ իշխան, որոնց պարագլուխը կամ ղեկավարը՝
կը համարուէր ասպետ Մատթէոս տը Շապալ:

— Տեա՛րք իմ, ըսաւ ապերախտ ասպետը՝ դաւ-
նալով ներկաներուն, Ամիրան կատղած է, բոց կը
ժայթքէ, ա՛լ ուրիշ ճար չի մնաց մեզի համար, պէտք
է ժամ առաջ վերջ մը գնենք այս կացութեան:

— Մոռցա՞ք ընդմիջեց ծերունի Վահրամ իշխա-
նը, մոռցա՞ք Ամիրային սպառնական խօսքերը, երբ
կը մեկնէինք իր վրանէն:

— Խնչպէս, հարցուց Պարոն Վասիլ, ի՞նչ ըսաւ
Ամիրան, անգամ մըն ալ կրկնեցէք:

— «Եթէ չէք փափաքիր տեսնել անմեղ արեան
հեղեղներ...» շարունակեց Վահրամ իշխանը, չէ՞ք
գիտեր ինչ ըսել կ'ուզէր:

Քօյ. Լյօտ. 10:21

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿՆԻՔ ԼԵՒՈՆ Ե.Ի

— Յայտնի՛ է, յայտնի՛, յարեց ուրիշ իշխան մը,
եթէ մենք չյաջողինք գերի բռնել ու ամիրային յանձ-
նել մեր դժբաղդ երկրին այս պատուհասը, գիտցած
ըլլաք, շատ անմեղ արիւնի հեղեղներ պիտի հոսին...
Ժողովականները սարսափահար, իրարու երես կը
նայէին, առանց խօսելու:

— Ուստի, յարեց տը Շապալ ասպետը, մէ՛կ մի-
ջոց կայ...

— Խնչ միջոց, հարցուցին ժողովականները անձ-
կոտ ու տենդագին:

— Միջոցը մէ'կ է, մէ'կ, կա'մ ողջ ողջ բռնելու է անօրէ'նը, և կամ, եթէ չի յաջողինք ողջ բռնել, սպաննե'լ է, սպաննե'լ է:

— Բայց կարելի'՞ է, հարցուց Վահրամ իշխանը, դժուարահաւան մէկու մը գէ'մքով. Միջնաբերդէն ներս ինչպէ'ս պիտի մտնենք:

— Դիւրի'ն է, գիւրին, ես գիտեմ իր թագստոցը, ե'ս պիտի բռնեմ զինքը, ե'ս...:

Այս խորխտ յայտարարութիւնը պահ մը հանդարտեցուց ժողովականներուն վրդովմունքը: Շատերը կը ճանչնային տը Շապպի այսօրինակ գործունէութիւնը և յաճախ ականատես եղած էին անոր նախճիրներուն:

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ Թագաւորի կեանքին դէմ ծրագրուած դաւադրութիւնը գործադրել առանց յուսահատելու ամէն խոչընդոտի առջև:

Անդին, Միջնաբերդին մէջ յուզիչ արարողութիւն մը կը կատարուէր: Լեւոն Ե. իր սակաւաթիւ, բայց անձնուէր ու հաւատարիմ զինակիցները շուրջը հաւաքած, հանդիսաւոր երգում ընել կուտար անոնց, մինչեւ իրենց վերջին շունչը կուռելու և մեռնելու:

Վերջին փառաւոր յաղթութեան վրայ հազիւ թէ մէկ ամիս անցեր էր և Լեւոնի ստացած ծնօտի վէրքը տակաւին չէր սպիացած:

Մարտ 24ի գիշերը:

Երկինքը խաւար, գետինը խաւար, համատարած ու գերեզմանային լուութիւն մը կը տիրապետէր ամէն կողմ, արհաւիրից խաղաղութեան մը մէջ: Վերէն անդադար կը տեղար յորդ անձրեւ մը, մրրիկը մոլեգին կը սուլէր ու մերթ ընդ մերթ, ամպերուն թանձր վարագոյրը կը ճեղքուէր փայլակներով, որոնց կը յաջորդէին խուլ, երկարածիգ որոտումներ:

Միջնաբերդը մարախուղի մէջ փաթթուած, հըսկայ, ահագին հասակը մութին մէջէն կը ցցուէր, ո'չ մէկ

լոյս, ո'չ մէկ շշուկ, բոլոր առարկաները, քարերը, թուփերը, ամէնը քնացած մեռած էին:

Ահա՛ այդ հարաշուք, այդ սոսկալի, այդ յղի գիշերուան մէջ պիտի գործադրուէր ոճիրը:

Միջնաբերդի պահապանները խորունկ քունի մէջ ընկղմած, կը խորդային շարունակ, մինչ բոլորտիքը տարերքներուն մոլեգին մենամարտը կը մղուէր:

Անգո՛ւթ զարթում, վայրկենապէս կշռեցին իրենց կացութիւնը, ըմբռնեցին ահաւոր իրականութիւնը. պաշարուած, կորսուած էին...:

Դաւադիրները, իրենց պարագլուխ ունենալով արքունի դիւանապետ Ասպետ Մատթէոս տը Շապպը, գիտցած էին օգտուիլ նոյն գիշերուան աղջամուղէն, տեղացող յորդառատ անձրեւներէն ու փշոզ կատաղի մրրիկներէն:

Ասոնք յաջողած էին լրտեսներու օգնութեամբ առանց ու եւ ընդգլիմութեան հանդիպելու, Միջնաբերդին շուրջը արտաքին շղթայ մը ձգել. գրաւած էին արդէն պարխալին արտաքին մեծ դուռը, կը մնար միայն ողջ ողջ բռնել կամ սպաննել բերդապահները: Եւ իսկոյն գործադրուեցաւ հրամանատար Ասպետին հրամանը:

Բերդապահները մէկիկ մէկիկ մորթուեցան դրան առջեւ...:

Խուճապ տաղնապի միջոցին բերդապահ մը միայն յաջողեցաւ փախչիլ և ահազանգը հնչեցնել Միջնաբերդի բնակիչներուն:

ԺԸ.

ՎԵՐՋԻՆ ԲԵՐԴԸ

Մինչ դուրսը դաւադիրներուն վոհմակը մոլեգնած, արիւնոտ նախճիրներ կը գործէր, անգին՝ անառիկ աշտարակի մը մէջ, մենաւոր խուց մը քաշուած, կը պառկէր Լեւոն Ե., Կիլիկիոյ վերջին օրերու թագաւորը:

Ամբողջ Կիլիկիոյ քունը չէր տարած, կռիւին մէջ ստացած ծնօտի վէրքին կսկիծէն:

Հազիւ թէ աչքերը պիտի փակէր, յանկարծ խուցին դուռը բաղխեցին:

Լեւոն ընդոստ ելաւ ու նստաւ անկողնին մէջ:

Դուռին հարուածները կրկնուեցան:

Դուրսէն պաղատագին ձայն մը կը լսուէր միայն:

Անկողնէն վար իջաւ թագաւորը, դուռին մօտեցաւ, ականջ դրաւ:

Յստակօրէն կը լսուէր.

— Տէ՛ր Արքայ, Միջնաբերդը գրաւուած է, դուռը բացէ՛ք:

— Ո՞վ ես դուն:

— Օշի՛նը, Ձեր հաւատարիմ թիկնապահը...

Թագաւորը դուռը բացաւ, ներս առաւ թիկնապահը և յետոյ ամուր մը կղպեց դուռը:

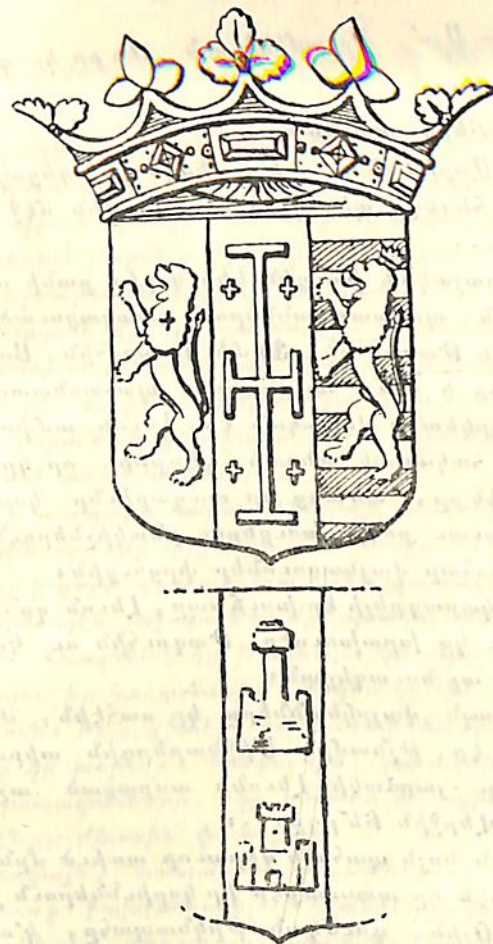
Ամբողջ մարմնովը կը դողար խեղճ մարդուկը, լեզուն բռնուած, պահ մը թագաւորին գիմացը կեցած մնաց արձանի մը պէս լուռ. յետոյ բուռն ճիգով մը.

— Տէ՛ր Արքայ, ըսաւ, ո՛ւշ է, ո՛ւշ:

— Ի՞նչպէս...

— Միջնաբերդը գրաւուած է արդէն:

— Ի՞նչ կ'ըսես, ընդմիջեց թագաւորը յուզուած ձայնով մը:

ԼԵՒՈՆ Ե. Ի ՋԻՆԱՆՇԱՆՆԵՐԸ

Լեւոն Ե.-ի զինանշաններուն մէջ գտնուած առիւծներէն մէկը, որ համակ ոսկեգօծ դաւոյի մը մէջ նկարուած է եւ ուսին վրայ իր կրէ ոսկի խաչ մը, կը ներկայացնէ Հայաստանը. իսկ միւս արծաթ եւ կապոյտ երիզաւոր կողմը՝ առիւծով միասին, որ կը կրէ ոսկի քազ մը, կը ներկայացնէ Կիպրոսի Լուսինեանները:

— Այո՛, թշնամիներուն ձեռքը կը գտնուի այս պահուս։

— Բերդապահներս...

— Մորթեցին... ե՛ս միայն յաջողեցայ փախչիլ. արիւնը հեղեղի պէս կը հոսի, մուծին մէջ զիրար կը ջարդեն...

Արքայական խուցին կից ուրիշ քանի մը խուցեր ալ կային, պալատականներուն յատկացուած, ուր, կը պառկէին Թագուհին, Ֆիմի Կոմսուհին, Սոհիէր Մարախտը և միւս հաւատարիմ պաշտօնատարները։

Վայրկեանը վճռական էր, Լեւոն ամփոփեց ինքզինք և հակառակ ծնօտի վէրքին, որ կը յամառէր նեղել զինքը, առանց իր պաղարիւնը կորսնցնելու, ձայն տուաւ քովի խուցերու բնակիչներուն, որոնք սարսափահար վայնասուններ փրցուցին։

Աննկարագրելի էր խուճապը, Լեւոն զո՛ւր կը յորգորէր ու կը խրախուսէր Թագուհին ու Կոմսուհին. երկուքն ալ նուաղեցան։

Սակայն վայրկեանները կը սահէին, ժամանակը շատ ուշ էր, թշնամին Միջնաբերդին տիրացած, կը սպառնար յարձակիլ Լեւոնի ամրացած աշտարակին վրայ — Վերջին Բե՛րդը...

Լեւոն նոյն պահուն վերաւոր առիւծ մըն էր, յուսահատօրէն կը պտուտէր իր կորիւններուն շուրջը։

Իսկ Օշին, դուժկան թիկնապահը, կ'արտօրար, կ'աղաչէր կը պաղատէր, հաւատարիմ շան մը պէս իր տիրոջը ոտքերուն կը փաթթուէր։

— Փախչի՛նք, Տէ՛ր Արքայ, վտանգը դո՛ւրը հասաւ, քանի մը րոպէի խնդիր է աշտարակին անկումը։

— Ո՞ւր փախչինք, ո՞ւր թողունք Թագուհին ու... Վերջին բառը չէր արտասանած և հահ՛ տապարի ուժգին հարուած մը՝ խուցին դուռին։

Հարուածը կրկնուեցաւ, դուրսի աղմուկը ժխորի

փոխուեցաւ, վայրենի աղաղակներ, կը հայհոյէին, կ'անիծէին...

Աշտարակին դուռը բարեբախտաբար ամուր էր, երկաթէ դուռ մը որ չուտով և գիւրաւ պիտի տեղի չտար, ու պիտի կրնար ժամանակ մը տոկալ տապարի հարուածներուն, որոնք կ'իջնէին անդադար։

Իսկ աշտարակին ծոցը, խուցերուն մէջ, սրտաւեղեք տեսարան մը կը պարզուէր. պալատականները խուճապահար ու խելակորոյս, իրարու կը փաթթուէին յուսահատօրէն ու իրարմէ հրաժեշտ կ'առնէին։

Օշին շարունակ կ'ստիպէր, կը պաղատէր Թագաւորին, ժամ առաջ փախչելու։

Դուռը տապարի հարուածներուն տակ կը հեծէր, աշտարակին որմերը փլցնելու և մուտքը բռնադատեալու համար ի գործ դրուած խուժանի կատաղի ճիգերը պիտի վերջապէս յաջողութեամբ պսակուէին։

Լեւոն հետզհետէ կը թուլնար, կը տրամադրուէր տեղի տալու իր հաւատարիմ թիկնապահին թախանձանքներուն։ Ինք գիտէր փախուստի ճամբան, բայց իրենները կը խորհէր. Թագուհին, զաւակները, սիրելի պալատականները. կը խորհէր թէ պիտի կրնա՞յլին ամէնքը միասին փախչիլ։

Եւ սակայն, տապարի հարուածներուն տակ, երկրորդ դուռը ջախջախուելու նշաններ ցոյց կուտար։ Վայրկեանը՝ գերագոյն, վտանգը՝ ստոյգ, մահը՝ մօտալուտ էր։

— Օշի՛ն, Օշի՛ն, ըսաւ Լեւոն յուսահատ շեշտով մը, իրաւունք ունիս, ա՛ռ ուրեմն սա պարանը։

Եւ երկայն պարան մը յանձնեց թիկնապահին։

— Ա՛ռ ու մէջքս կապէ, հրամայեց Լեւոն։

Օշին տենդոտ արագութեամբ մը գործադրեց Արքային հրամանը։

Լեւոն, մէջքի պարանովը վար սահեցաւ աշտա-

րակէն . իր օրինակին հետեւեցան երեք հաւատարիմ
թիկնապահները , որոնց մէկը յոյն էր , ինչպէս նաեւ
քանի մը պալատականներ :

Սակայն , այս ընդհանուր խուճապին մէջ , Թա-
գուհին խելակորոյս ու շմորած , իր զաւակներով միա-
սին փակուած արգիլուած մնաց աշտարակին մէջ :

Վերջին ուժգին հարուած մըն ալ , և անա՛ խոր-
տակուեցաւ ու կռնակին վրայ ինկաւ երկաթէ գուռը :

Դաւադիրներուն պետը՝ Մատթէոս տը Շապպ աս-
պետը՝ սովահար վագրի մը թափով խոյացաւ Լեւոնի
ապաստանած խուցը . ամէն անկիւն խուզարկեց , և
անկողինը թափուր գտնելով , սկսաւ հայհուէներ ու
լուտանքներ թափել աջ ու ձախ :

Յետոյ անցաւ միւս խուցերուն մէջ ուր կը յուսար
գտնել ու ձերբակալել թագաւորը — որ զինք արքունի
դիւանապետ կարգած էր — և յանձնել Ամիրային :
Բայց , փոխանակ անոր , հոն գետինը նուաղած ինկած
գտաւ թագուհին , մինչ իր զաւակները բոլորտիքը կը
գառնային լալակոծ :

Տը Շապպ ասպետին կատաղութիւնը գննիթը հա-
սած էր , առաջին հանգիպողը պիտի յոշոտէր :

Խենթի պէս խուցերուն մէջ կը դառնար , բոլոր
անկիւնները կը խուզարկէր , հոն մնացած քանի մը
խեղճուկ պալատականները կը նեղէր ու կը խոշտան-
գէր մահուան սպառնալիքներով՝ փախստական թագա-
ւորին թագստոցը ցոյց տալու համար :

Սակայն այս ամէնը , չունեցաւ և ոչ մէկ արգիւնք :

Թագուհին սթափած , հազիւ թէ կը բանայ իբ ար-
ցունքոտ աչքերը , գլխուն վերեւ կանգնած կը տեսնէ
տը Շապպ ասպետը՝ իր երբեմնի հլու պաշտօնեան , որ
դիւային ժպիտով մը կը դիտէր անոր յուսահատական
նոպաները :

Այս մարգագազանը կը խորհէր Թագուհին ենթար-

կել ֆիզիքական տանջանքներու , շուտով երեւան հա-
նել տալու համար Թագաւորին թագստոցը : Ուստի ,
քովի զինուորներուն կ'ազդարարէ Թագուհին զատել
իր զաւակներէն , մթին խցիկ մը նետել ու արգելա-
փակել զանի :

Ձինուորները վայրկենապէս կը գործադրեն աս-
պետին հրամանը :

Սակայն , իրերը յանկարծ կը փոխուին : Դուրսը ,
գաւադիր խմբակը պաշարուած կը գտնէ ինքզինք
Լեւոնեան զինուորներէն , որոնք մորթուած բերդա-
պահներուն վրէժը լիովին լուծած ըլլալու համար ,
այդ գաւաճանները զատ զատ կը պառկեցնեն քարե-
րուն վրայ ու կը մորթատեն :

Այսպէս , բերդը գաւադիրներէն ամբողջապէս մաք-
րագործելէ յետոյ , խմբովին ներս կը խուժեն աշտա-
րակէն , ուր տը Շապպ ասպետը տակաւին պատգամ-
ներ կ'որոտար :

Այս անգամ Լեւոնի զինուորները պաշարեցին աս-
պետ տը Շապպի խումբը , որ աշտարակին տիրացած ,
Թագուհին ու զաւակները բանտարկած , տակաւին կը
փնտռէր ու չէր կրնար գտնել թագստոցը :

Վրոյր , Մարուն Դշխոյի անձնուէր թիկնապահը ,
յովազի ոստումով մը նետուեցաւ ասպետին վրայ , ու
մերկ սուրը բարձրացուցած օդին մէջ .

— Դաւաճա՛ն , պոռաց տը Շապպի երեւին , խօ-
սէ՛ , շուտ խօսէ՛ , որք է Թագուհին :

Ասպետին դողը բռնեց , ու սկսաւ թոթովել :

Վրոյր , առանց սպասելու պատասխանին , ձեռքի
սուրը շողացուց ու գաւաճանին գլուխը վայրկենապէս
անջատեց իրանէն և թուցուց օդին մէջ :

Գլխակ մարմինը սկսաւ թաւալիլ յատակին վրայ ,
նոր մորթուած եզան մը ջղաձգային գալարումներով :
Վրոյրի օրինակը խրախուսիչ էր . խումբ խումբ

զինուորներ կը յարձակին միւս դաւաճաններուն վերայ, մէկիկ մէկիկ կը խողխողեն զանոնք, ու վերջստին բացարձակ տէրը կը դառնան աշտարակին, ուր սակայն յամառ փնտռտուքներէ վերջ չկարենալով գլխունել իրենց սիրելի թագուհին, կը տխրին ու կը յուսահատին:

Երբ այսպէս ձեռնունայն կը պատրաստուէին դուրս ելլել աշտարակէն. վրոյր՝ որ բոլոր խուցերը կ'անցընէր աչքէ, խուցի մը խորէն յանկարծ կը գոչէ.

— Եկէ՛ք, հո՛ս է, եկէ՛ք, ա՛յս կողմը...:

Հեղեղի պէս գէպի խուցը վազեցին ամէնքն ալ:

— Ընկերներ, ըսաւ վրոյր, եկէ՛ք, տեսէ՛ք, ահա թագուհին, կապանքի ու արգելքի տակ...:

Ներսէն կը լսուէր թագուհիին հեծածանքը.

— Զաւակներս, ո՛ւր են զաւակներս...:

Վերջապէս արքայորդիներն ալ դուրս հանուեցան բանտէն ու յաղթական զինուորները խնդութեան երգերով կը թնդացնէին աշտարակին կամարները, երբ դուրսէն ուրիշ բազմութիւնմը ներս կը խուժէ:

— Թագաւորը, Թագաւորը կ'աղաղակէր բազմութիւնը. ահա՛ կուգայ իւր սիրելի թագաւորը:

Արգարեւ, Լեւոն Ե. էր, որ խրոխտաքայլ կ'առաջանար իրեն հետ ունենալով Պօղոս Ա. Կաթողիկոսը, Սոհիէր Մարաշախտը, Ֆիմի Կոմսուհին, աւագ իշխանները, ամէնը քսան հոգի:

Բերդին բովանդակ զինեալ բնակչութիւնը խանդավառ ծափերով զ'ընդունի Լեւոն Ե.ը, որ օգնական ընտիր ուժերով յաջողած էր վերագրաւել բերդը, այսպէս անակնկալի բերելով դաւաճաններուն ու ասոնց զաշնակցած ամիրային գունդերը:

Հայկական այս անսպասելի յաղթութեան բօթը շուտով կը հասնի ամիրային վրանը, որ կատաղութենէն փրփրած գիշերաժողով մը կը գումարէ, Տափուտ պէ-

կի, Ապուպէքիրի և միացեալ բանակներու սպայապետին ներկայութեան:

Այս ժողովին մէջ պիտի վճռուէր Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան բաղդը: Հոն կ'որոշուի բովանդակ բանակը քաղեցնել մայրաքաղաքին վրայ, բերդին վրայ վերջնական ու վճռական յարձակում մը գործել, ողջ ողջ գերի բռնել թագաւորը, քարուքանդ ընել Կիլիկիոյ շէն շէն քաղաքները, գիւղերն ու աւանները, հողի հաւասար ընել բոլոր բերդերը, մէկ խօսքով, մահացու հարուածը տալ Սիսուանի անկախութեան:

— Ալլա՛հ վկայ, կը գոչէ ամիրան: պիտի քանդեմ այդ վերջին Բերդը, ապստամբ անհաւատներուն այն վերջին ո՛րջը...:

Բոլոր ներկաները իրենց սուրին վրայ կ'երգնուն կատարել ամիրային հրամանը:

Գիշերաժողովը կը վերջանայ, զօրավարները կը ցրուին իւրաքանչիւրը իր վրանը: Եւ նոյն գիշերը, առանց սպասելու արշալոյսին, բոլոր գունդերը զանազան թեւերու կը բաժնուին, ձիաւոր և հետեւակ, և կ'սկսի առաջխաղացումը:

Մայրաքաղաքին բոլորտիքը քանդիչ մեքենաներ կը զետեղուին ու յարձակման նշանը կը տրուի:

Ուրիշ հեծեալազօրքի գումարտակներ կ'ասպատակեն շրջակայ գիւղերը՝ թալանի ու կոտորածի արհաւիրքը սփռելու ամենուրեք:

Կիլիկիոյ հողեղարքի գետի՛նը...: Անգէն, անմեղ բնակչութեան մը յուսահատական աղաղակները կը բարձրանար մութին մէջէն ու կը պատուէր մթնոլորտը:

Քաղաքացիները տկար ընդդիմութիւն մը ցոյց տուին: Արգէն, բնակչութենէն կարեւոր մաս մը, բաբեկեցիկները, ժամանակին կրցած էին անվտանգ փախչիլ, Միլերկրականի կղզիները գաղթելով. մաս մըն ալ Տորոսի անառիկ բարձունքներն ու քարանձաւները,

նոյնիսկ արքունի զօրքերէն զինաթափ եղած, լեղապատառ փախած էին հեռաւոր անտառներու մէջ: Հազարաւոր ընտանիքներ գաղթած էին Մեծ ու Փոքր Հայք, Վրաց, Աղուանից, Պարսից և Յունաց երկիրները:

Սոկայն, աւա՞ղ, աղքատ դասակարգը դատապարտուած էր մնալ հոն, թշնամի հրոսակներուն կրակին ու սուրին գիւմաց:

Արիւնարբու խուժանը կատաղի յարձակումներով նետուեցաւ մայրաքաղաքի հարուստ աւարին վրայ, որ լքուած, անգուժ ճակատագրին թողուած էր:

Ամիրան, իր սպիտակ ձիուն վրայէն կ'ոռնար, ու տւինամերկ, աջ ու ձախ պատգամներ կ'արձակէր:

Թալա՞ն, հրգե՛հ, կոտորա՞ծ, այս երբեակ պատուհասները կը սաւառնէին այն անհուն աւերակներուն վրայ, որ կը մխային...

Արիւնարբու վոհմանները պահ մը դադար տուին իրենց նախճիրներուն: յլփացած էին ա'լ կողոպուտէ ու յագեցած՝ կոտորածէ:

Արիւնի գոլորշիներ կը բարձրանային դէպի Բերքը, ուր նոյն պահուն գնաժամային ճգերագոյն կռիւը մղելու կը պատրաստուէին Լեւոնեանները ուժգնօրէն:

Ամիրան՝ բանակին հրամանատարները Բերդին ստորտը համախմբելով, կը խրախուսէր զանոնք յաղթութեան յոյսերով ու հանդերձեալ երանութիւններու գիւթական հեռանկարով:

Ազգանշանը տրուեցաւ ու խուժանը խառնիճազանճ աղաղակներով սկսաւ մագլցիլ գժբաղդ բերդին կողերն ի վեր:

Լեւոն Ե. թագաւորը աշտարակին գագաթէն նետերու տարափ մը կը տեղար թշնամի վոհմաններու գլխուն, և արհամարհելով մահուան վտանգը, առիւծաբար մոնչելով կը մարտնչէր:

Օրերով տեւեց ճակատամարտը, Լեւոնեանները

խիզախօրէն կը յարձակէին, առանց վայրկեան մը թուշնալու, և պատերազմին բաղդին նժարը կը հակէր իրենց կողմը. սակայն, աւա՞ղ, ներքին թշնամիները հոն էին, Ամիրայի բանակին սև շարքերուն մէջ սուղոսկած օձեր, որոնք կը թունաւորէին անոր միտքը:

Ներքին թշնամիները, ազգադաւ ճիւղներ, յաջողեցան վերջապէս պառակտում ձգել հայկական շարքերուն մէջ: Այս անհաւասար կռուի գերագոյն ու վճռական վայրկեանին, մինչդեռ Լեւոն Ե. կը խորհէր գիշերային յարձակում մը կազմակերպել, բերդէն դուրս խոյանալ ու ճեղքել Ամիրային բանակը, քայքայում ու խուճապ բերել անոր գունդերուն մէջ, և անա՛ կը պայթի յանկարծ ներքին ապստամբութիւն մը, և հայ զինուորները կ'սկսին զիրար ջարդել:

Ու արտաքին պատերազմին կը յաջորդէ եղբայրասպան կռիւը:

Գիշերուան մէջ վայրենի աղաղակներ կը լսուին.

— Անկցի՛ Լեւոն, անկցի՛ Լուսինեանը...:

Տարաբա՞ղդ արքայ, տակաւ կը համոզուէր թէ իր կորուստը մօտալուտ էր և թէ եղբրական վախճան մը կ'սպասէր իրեն: Ուստի, վճռեց նոյն գիշերը թողուլ հեռանալ այդ անիծեալ բերդէն, ուր զիրար կը յօշոտէին համարիւն և համակրօն եղբայրներ:

Անմիջապէս իր շուրջը համախմբեց իրեն հաւատարիմ մնացած իշխանները, Մարուն թագուհին իր զաւակներով, Սոհիէր Մարաշախտը, Ֆիմի Կոմսուհին ու մէկ քանի անձնուէր զինակիցներ, բոլորը քսան հոգի, որոնց մէջ կը գտնուէր նաև Պօղոս Ա. ալեքարդ Կաթողիկոսը, և դառնալով անոնց.

— Սիրելիներ՛, ըսաւ, մեր ազգին վախճանը հասած է, մեկնինք այս մահաբոյր վայրերէն, գո՛նէ մեր աչքերը թո՛ղ չտեսնեն հայրենիքին աւերա՞ծը...:

Ա՛յ, չկրցաւ շարունակել, ձայնը խեղդուեցաւ հեծկըլտուքի մէջ:

Բոլոր ներկաները կուլային:

Բերդին ստորերկրեայ ճամբան բռնած, գաղտա-
գողի դուրս ելան առանց նշմարուելու, և տաժանելի
ճամբորդութիւն մը կատարելով, ու մահուան գէմ
մաքառելով, հասան վերջապէս Կապանի գղեակը,
Կիլիկիոյ Հայրապետութեան վերջին Բե՛րդը...

Լեւոն Ե.ի փախուստին լուրը շուտով տարածուե-
ցաւ. դաւաճան իշխանները գիւլային քրքիւններով կ'ար-
տայայտեն իրենց ուրախութիւնը: Հետեւեալ օրը մաս-
նաւոր պատուիրակութիւն մը կը ներկայանայ Ամի-
րային, խնդրելու համար որ բարեհաճի գալ տիրանալ
Միջնաբերդին և իր բարձր պաշտպանութեան տակ
առնել անձնատուր բնակչութիւնը, ղինաթափ գօրքե-
րուն հետ:

Երեք օր երեք գիշեր յաղթութեան հանգէսներ կը
կատարուին: Սակայն, Ամիրան անհանգիստ էր, չպիտի
կրնար քնանալ՝ մինչև որ ողջ ողջ ձերբակալել չի տար
Լեւոն թագաւորը: Միջնաբերդին պահապանութիւնը
կը յանձնուէր բաւականաչափ զօրագունքի մը, իսկ
ինք ստուար բանակով մը կ'արշաւէ գէպի հիւսիս,
հետապնդելու համար փախստական թագաւորը, որուն
թագստոցը յաջողած էր գտնել:

Ամիսներով կատաղի ընդհարումներ տեղի կ'ունե-
նան այս վերջին Բերդին շուրջը, և սակայն Ամիրային
զօրքերը չեն կրնար գրաւել զայն. ի վերջոյ, Ամիրան
կարեւոր ուժ մը կը թողու հոն, Բերդը պաշարուումով
անձնատուր ընելու համար: Իսկ ինք ահագին բանա-
կով մը նոր արշաւանք մը կը կազմակերպէ Կիլիկիոյ
զանազան կողմերը:

Քիչ մըն ալ մտիկ ընենք ժամանակակից պատ-
միչ մը. —

«Այս բարբարոսները կ'արշաւէին արձակ համար-
ձակ, աւարելով ու աւերելով բովանդակ Կիլիկիան:

Նախ վաղեցին անպարիսպ աւաններուն ու գիւղերուն
վրայ, որոնք զերծ մնացած էին թալանէ ու կոտորածէ.
յետոյ հասան Սիս, Ատանա, Մամեստիա, Անաւարզա
և ուրիշ մեծափարթամ ու շէն քաղաքները, յարձա-
կեցան շատ հռչակաւոր վանքերու վրայ, ամէնքը քան-
դեցին ու կործանեցին, աւերեցին ու հրդեհեցին...
Եկեղեցիներուն և պալատներուն շքեղ ու հոյակապ
կառոյցները հիմնայատակ ըրին և բոլոր սպասներն ու
զարդերը կողոպտեցին, իրենց հաւնածները գերի տա-
րին: Իշխաններուն ու թագաւորներուն չիրիմները
բացին և խարոյկ վառելով մոխիր դարձուցին բոլորը.
յետոյ օրերով երկրին բնակութիւնները հետազօտելով
մերկացուցին և Կիլիկիան վերածեցին անշէն անապա-
տի մը, որպէսզի հոն այլևս Հայոց թագաւորութիւն
մը չի վերականգնի ու չի զօրանայ...»

Մինչ Ամիրային զօրքերը կը գնումըլային անմեղ
բնակիչներու արիւնով ու կը յղփանային անոնց կո-
ղոպուտներով, անդին, Լեւոն Ե. Կապանի անառիկ
Քերդին մէջ, ամէն կողմէ պաշարուած և ամէն յա-
րաբերութիւններէ խզուած, իր փոքրաթիւ խումբով
տակաւին կը մաքառէր հազարաւոր վայրենի հրոսակ-
ներու դէմ:

Այս հերոսային մաքառումը տեւեց ամիսներով,
մինչև որ վերջ ի վերջոյ բերդին պաշարը հատաւ:

Սովին գալկադէմ ու բոսացած աչքերով ուր-
ուականը կը ցցուէր այն դժբաղդ պաշարեալներուն
դիմացը. կմախտացած զազուկները կարկառած ու մատ-
ներովը ցոյց տալով մահը, որ գիւլային ժպիտը կա-
պոյտ շրթունքին՝ կը հետեւէր անոր:

Վերջին վայրկանները կը սահէին յամրօրէն. պա-
տերազմիկները վհատած, ա'լ չէին կրնար կռուիլ:

Հիմա՝ բացարձակ հաւասարութիւնը կը տիրա-
պետէր հոն, թագաւոր, թագուհի, արքայորդի. իշ-
պանուհի, զօրք ու զօրավար, ամէնքն ալ հաւասար
էին տառապանքի եղբայրութեանը մէջ, սովահարնե-

րու երամ մը, որ պահ մը մոռցած արտաքին վտանգը, սկսած էր արդէն գերազոյն պայքարը մղել, մաքառի մահուան դէմ, որ արդէն մէկ ոտքը դրած էր բերդին սեմէն ներս:

Ամիսներով շարունակուող այս անհաւասար կռիւը ինքնապաշտպանութեան այս գմայլելի և սրտառուչ տեսարանը, այս անընկճելի յամառութիւնը, վերջապէս այս բոլորը՝ բարոյալքած էր պաշարողներուն բանակը, որոնց շարքերուն մէջ ծայր տալ սկսած է ըմբոստութիւնը:

Սակայն բերդացիներուն ճակատագիրը վճռուած էր:

Ամէն ուտեստ սպառած, ամէն արտաքին օգնութեան յոյս կոլած, սո՛վը միայն կը թագաւորէր. անգուծ սո՛վը, որ ամէն օր կը տասանորդէր արդէն փոքրաթիւ պաշարուածներուն խումբը:

Կատու, շուն, մուկ, ձի, ջորի, ասոնք էին իրենց համանդամները... Կային դժբախտներ, որոնք այդ մամանդամներէն ալ զուրկ էին, և եթէ յաջողէին ձեռք ձգել կաշի մը կտոր, իրարու ձեռքէ կը յափշտակէին զայն ու սովատանջ գազաններու պէս իրենց ակռաներով կը փրցնէին...

Սովամահներուն թիւը կ'աւելնար օրէ օր, շատերը նուաղած, Բերդին մէկ անկիւնը պառկած, զո՛ւր կը փորձէին քունի մէջ խեղդել իրենց քաղցը. գալարւող աղիքները քունը կը փախցնէին աչքերէն:

Լեւոն Ե. թէ՛ իր և թէ՛ երկրին ճգնաժամի բոլորները կ'ապրէր:

Ի՞նչ պիտի ընէր սակայն... Անձնատո՞ւր պիտի ըլլար. բայց այդ պարագային արդեօք ի՞նչ կը վերապահուէր իրեն. միթէ ողջ պիտի կրնա՞ր մնալ: Իսկ եթէ անձնատուր չըլլար, և եթէ յամառէր տակաւին կռուիլ, պիտի կրնա՞ր դիմանալ, և ո՞րքան ժամանակ. ի վերջոյ ի՞նչ պիտի ընէր:

Բոլոր յոյսերը, բոլոր գիմուսները, բոլոր ակընկալութիւնները, խաբած էին հէք թագաւորը. ամէն

կողմէ գերեզմանային ցուրտ ընդունելութիւն մը. ո՛չ ոք խորհած էր իրեն օգնութեան ձեռք մը տալ:

Ամենէն առաջ գաղտնի պատգամաւորութիւններ զրկուած էր եւրոպական հզօր արքունիքները. Խաչակիրներուն հանդէպ՝ իր նախորդներուն մատուցած զոհաբերութիւնները թուելով և խորհելով որ քըրխստոնեայ կիլիկիան ասիական հեղեղին դէմ պաշտպանելու համար գոնէ փոքրիկ բանակ մը զրկեն իրեն օգնութեան:

Միամիտ, հէ՛ք Լեւոն, գեռ կը յուսար, գեռ կը սպասէր ու կը յուսար թէ՛ օգնութիւնը վերջապէս պիտի գար Արեւմուտքէն:

Եւրոպան՝ եղբայրասպան պատերազմներու բռնւած, արիւնի մէջ կը լողար, իսկ Կիլիկիոյ բնիկ իշխանները՝ Լեւոնի երբեմնի հաւատարիմ զինակիցները՝ մէկիկ մէկիկ թողած հեռացած էին, ոմանք ալ արաբական բանակին մէջ կը ծառայէին: Ուրիշներ ալ ո՛չ նուազ թիւով լրտեսի պաշտօնը կը կատարէին: Կային իշխաններ ալ, անարժան ու վատագի, որոնք իրարու դէմ թակարդ կը լարէին: Ասո՞նք, այս ապիրատները պիտի հասնէին օգնութեան իրենց թագաւորին:

Այս հոգեւարքը չէր կրնար սակայն տեւել այսպէս երկարատեւ, վե՛րջ մը գնելու էր այդ եղեռնական խաղին: Ինքնասպանութիւնը, կը խորհէր Լեւոն Ե., իր յուսահատութեան նոպային մէջ, ապահով միջոց մըն էր խնայելու իրեն, որպէսզի չտեսնէր իր սեփական աչքերով իր ազգին անկախութեան թաղո՞ւմը, գոնէ Կիլիկիոյ վերջալոյսի ծիրանի ամպերուն մէջ իր կեանքին արեւին ալ վերջին ճառագայթները մարած, անհետացած կ'ըլլային այդ կերպով, չէ՞...: Բայց իրեննե՞րը, կը խորհէր միւս կողմէն, բայց թագուհի՞ն, գաւակնե՞րը, իր կեանքին ու պատիւին ժառանգե՞նքը, ի՞նչ պիտի ըլլային իր մահուան պարագային. չէ՞ որ վերապրած պիտի ըլլային լո՛կ շէնցընելու, հրճուեցնելու Ամիրային կամ Սուլթանին հաւրէ՛մը...:

— Օ՛հ, կը բացագանչէր յուսահատօրէն, վատու-
թիւն մըն է ինքնասպանութիւնը, դաւադրութիւն
աստուածային պարգեւին՝ կեանքին դէմ. խաթարե՛լ
է, եղծե՛լ է Աստուծոյ պատկերը. միթէ դասալքու-
թիւն մը չէ՞, ի՛ր իսկ անձին դէմ գործուած անուելի
ոճիր մը չէ՞...:

Ուրեմն անձնատո՛ւր թող ըլլար... բայց ի՞նչպէս է
Ահա երկու ճամբաներ ո՞րը պիտի ընտրէր, ինքնաս-
պանութիւնը, թէ անձնատուութիւնը. և սակայն
երկուքն ալ նոյն բանը չի՞ն...:

Դրսէն պաշարման շղթան հետզհետէ կը սեղմուէր,
Բերդին պարխպներուն մէկ մասը քանդուած էր ար-
դէն. իսկ ներսը սովը կը լրացնէր ինչ որ պակաս կը
թողէր թշնամին:

Լեւոն Ե. յանկարծ երեւցաւ պաշարուածներուն
սովալլուկ ամբոխին, որոնց գլուխը կը գտնուէր թա-
գունին. և որոնք գետնամած ու թաւալգլոր, կը փաթ-
թըւէին արքայական ոտքերուն ու կ'աղաղակէին.

— Անձնատո՛ւր ըլլանք, անձնատո՛ւր...:

Թագաւորը խօսեցաւ.

— Զինակիցնե՛ր, լսեցէ՛ք ձեր վերջին թագաւո-
րին վերջին խօսքը...: Ու փղծկեցաւ. հեծկտուքը
կ'արգիլէր խօսելու: Յետոյ շարունակեց.

— Ահա՛ սե և չարաշուք ժամը. Բերդը պիտի
յանձնեմ Ամիրային և մեր ճակատագիրը պիտի յանձ-
նենք անոր զօրքերու քմահաճոյքին... բայց լսեցէ՛ք
վերջին խօսքս: Մի՛, մի՛ յոյս դնէք այսուհետև օտա-
րին վրայ: Քրիստոնեայ Եւրոպան խաբե՛ց, Ազգիս իշ-
խաննե՛րը մատնեցին քեզ, ո՛վ իմ Սրբազան հայրե-
նիք, տարաբա՛ղդ Կիլիկիա...:

Թագաւորը լռեց: Ինկա՛ծ էր Բերդը. Վերջին
Բե՛րդը...:

ԺԹ.

Վ Ա Ի Ե Ր Ա Թ Ո Ի Ղ Թ Մ Ը

Կիլիկիոյ անկախութեան հոգեւարքը գեռ չա՛տ
պիտի տեսէր: Վերջին Բերդին անկումը մահացու հար-
ուածը տալու բնոյթը չունէր այն երկրին, որուն բը-
նիկ տէրերը՝ բերդատէր իշխաններ. հզօր աւատա-
պետներ, տակաւին պարտութիւն չէին խոստովաներ.
ընդհակառակն, կը բազմապատկուէին իրենց ճիգե-
րուն մէջ, որոշած ըլլալով յամառօրէն մաքառիլ, հոգ
չէ թէ իրենց դէմ գտնէին հարկո՛ւ ուժ մը:

Արդէն ամիրաներէ ի վեր, բովանդակ երկիրը հուրի
սուրի մատնուած՝ փախստականներու թափառական
խումբեր, Հալէպի Ամիրային և Եգիպտոսի Սուլթա-
նին բանակներուն դէմ յուսահատական մարտնչումնե-
րէ յոգնաբեկ ու ջախջախուած, Տորոսի ձիւնապատ
լեռներուն մէջ կը փնտռէին իրենց վերջին ապաստա-
նը, հոն, ժայռերու փապարներուն ու քարանձաւնե-
րուն մէջ՝ գէթ ժամանակի մը համար, տեղաւորելու
իրենց ընտանիքներուն վերապրած բեկորները և վե-
րստին շարունակելու անհաւասար կռիւը...:

Հայկական արքունիքը գերի ինկած էր. սակայն
հայ աւատապետները գեռ կանգուն կը մնային ու կը
յուսային ատեն մըն ալ քաջքնիլ իրենց գոյութիւնը
տխուր մեռելաստանին մէջ, որ երբեմնի կենսաւէտ
ու փառապանծ Կիլիկիան պիտի ըլլար: Ասոնք կը
խորհէին թէ՛ աղէտքը տեւական չէր կրնար ըլլալ, թէ՛
թշնամի բանակները մշտապէս չպիտի տեղաւորուէին
իրենց ծոցը, թէ՛ հիւրեր էին անոնք և չուտով ցամ-
քող կատաղի հեղեղի մը կեանքը միայն պիտի ու-
նենային: Ուստի, երկրին ամէն կողմերը փոքրիկ
պատերազմներու, ասպատակային յարձակումներու նոր
շրջան մը կը բացուէր:

Թագաւոր, Թագուհի, Կաթողիկոս, պալատական, վերջին Բերդին մէջ ամիսներով պաշարուած, ստիպուած էին անձնատուր ըլլալ Ամիրայի բանակին նախապէս ամէն ապահովութիւն ստացած ըլլալով իրենց պատուին ու կեանքին նկատմամբ:

Ո՞ր խղճամիտ պատմագիրը պիտի համարձակէր դատապարտել Լեւոն Ե. ի այս յուսահատական վերջին ընթացքը. միթէ կա՞ր փրկութեան ուրիշ ելք մը երբ ամէն յոյս կորսուած էր արդէն...

Դժբա՛ղդ վեհապետ, ամիսներէ ի վեր փակուած բերդի մը մէջ, ուր իր կեանքին ու գահին դէմ անպակաս էին դաւերը, պաշարուած՝ վայրենի գունդերէ, որոնք մարախներու պէս կը ծածկէին իր ամալացած երկիրը, վիրաւորուած անհաւասար կռուին մէջ, քնատ, սովահար, ակնատես՝ իր արքունիքի անդամներուն ամենօրեայ չարչարանքին, անկարող՝ զսպելու իր աչքին առջև ու բերդին մէջ իսկ յաճախակի տեղի ունեցած գայթակղալից երկպառակու թիւններն ու ըմբոստութիւնները, վերջապէս՝ յուսահատ Եւրոպայէն, որ չոր ու ցամաք խոստումներով օրօրած էր զինք՝ այնքան երկար ժամանակէ ի վեր... Ի՞նչ ընէր, ի՞նչ ընել կը մնար իրեն. — ինքնասպանութիւնը կամ անձնատուութիւնը: Եւ ընտրեց այս վերջինը, պատուաւոր պայմաններով հետեւեալ պարագաներու մէջ:

Հալէպի Ըչիթիմուր Ամիրան, մասնաւոր պատուիրակութիւն մը զրկած էր Բերդը Լեւոն Ե. ի առաջարկելով անձնատուր ըլլալ, միևնոյն ժամանակ խոստանալով ապահովագիր մը տալ իրեն, որպէսզի դուրս ելլէ Բերդէն և իրեններուն հետ միասին մեկնի, երթալու համար ո՛ւր որ ուզէ:

Վ Ե Ր Ջ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ-Ի

Սմբատ Բիւրատ (Տէր Ղազարենց) ծնած է 1862, Մարտ 3 ին, Զեթունի Պոպ-Պայիր թաղը. 9 տարեկանին Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանը մտած՝ ուր գիշերօթիկ աշակերտելով, 1880ին շրջանաւարտ ելած Մուրատեան Մեղիքս. վրդ. ի տեսչութեան օրով:

Հայրենիք վերադարձած և 1880-82 Մարաշի Կիլիկեան Հայրենասիրաց Ընկ.եան Կեդրոնական Վրժ. ի մէջ պաշտօնավարած, նախ օգնական՝ ապա Տնօրէն. 82-84ի վերջը Զեթունի Միացեալ Ընկ.եան Կեդրոն. վրժ.ը դասախօսած: 1885ին Սիս մասնաւոր վրժ. մը բացաւ զոր Ե ամիս կրցաւ շարունակել՝ կլիմային անյարմարութեան պատճառաւ: Նոյն տարին ամառը Պոլիս կուգայ և կը ծանօթանայ ժամանակին բոլոր գլխաւոր գէմքերուն: Տէմիրճիպաշեան, Պէրպէրեան, Զերազ, Թերզեան, Լուսինեան Սրբազան և այլն: Իր առաջին գրութեամբ «Մեռեալները» քերթուածը կ'երեւի «Երկրագունտ» ի 1885, Օգոստոսի թիւին մէջ:

1880ին, երբ Կիլիկիոյ Մկրտիչ Քէֆսիզեան Կաթողիկոս Պոլիս կ'երթայ՝ Սոս. Մայր Աթոռը Պոլսոյ Պատր. իրաւասութենէն զատելու, Բիւրատ Մարաշի մէջ կը յաջողի հիմնել «Կիլիկիոյ Պահապան» անուն ընկերութիւն մը որով իսկոյն յարաբերութեան կը մտնէ Կիլիկիոյ բոլոր թեմերուն հետ, այդ առիթով պատրաստելով Կիլիկիոյ հայ բնակչութեան լիակատար մարդահամարը:

Երբ Պատրիարքսրանը ոտնձգութիւն մը նկատելով Կաթողիկոսին անշատադական ընթացքը, փորձեր կ'ընէ սեղմելու նոյն Աթոռին իրաւասութիւնները՝ զայն հասարակ վիճակի մը վերածելու, Քէֆսիզեան կը յաջողի նոյն առիթի Դատական նախարար Ճէվտէթ բաշայի միջոցաւ «պէրաթ» մը ձեռք ձգել Համիտէն և

դառնալ Սիս, մինչ միւս կողմէ Բիւրատ բուռն յօգուածներ կը հրատարակէր «Մասիս»-ի մէջ «Մարտ Բիւրո»-ազգէնց աստորագրութեամբ, ի պաշտպանութիւն լոկ Սոյ Աթոռին, թէ և ինք ցվերջ հակառակորդ մնաց կաթողիկոսին՝ անոր թիւր քաղաքականութեան համար:

1885ին կ'ամուսնանայ Խասգիւղի Գալֆայեան Ուրբանոցէն վարժուհիի մը հետ (Եւդոքսիա Շիւմանեան) որ 5 տարի յետոյ իր յեղափոխական գործակցութեամբ ամուսնինն հետ պիտի բանտուէր և պիտի զրկուէր աչքերուն լոյսէն. (Տե՛ս «Բանտէ Բանտ»: 1885 Սեպտեմբերին կը մեկնին Կիւմիւլձինէ՝ վրժ.ին տնօրէնութեան պաշտօնով, որուն ջերմոտ կլիմայէն հիւանդացած՝ 6 ամիս յետոյ կը վերադառնան Պոլիս, ուրկէ կ'անցնին Զեթուն՝ Միացեալի կողմէն տնօրէն կարգըւելով տեղւոյն դպրոցներուն:

1887ին տեղի կ'ունենայ Զեթունի հրդեհը այրելով 950 տուն, եկեղեցին վրժ.ը: Բիւրատ կ'ստիպուի մեկնիլ Պոլիս ընտանեօք, ուրկէ քանի մը ամիս վերջ կ'անցնի Սամսոն, միշտ տնօրէնի պաշտօնով, ուր տարի մը պաշտօնավարելէ վերջ՝ «աղսյական» պայքարի մը հետեւանքով, կ'ստիպուի Լեզուագիտական անկախ վրժ. մը հիմնել հոն, ժողովուրդին խնդրանօք, զոր կանգոն կը պահէ 2 տարի: 1890ին Գում Գաբուի ցոյցը տեղի կ'ունենայ, և Բիւրատ կը պարտաւորուի փակել վրժ.ը ու իբր Զնչակեան ներկայացուցիչ՝ ընտանեօք կ'անցնի Կիլիկիա, ճամբան անվերջ իր կուսակցութեան բոքականտն ընելով՝ Մարզուան, Ամասիա, Թօքաթ, Զիֆլիք. Եէնի Խան և Սվազ. ուր հանդիպելով ընկեր Շմաւոնի, 5 օր ալ հոն կը մնայ առաքելութեամբ, ու կը մեկնի Կիւրինի ճամբով Զեթուն: Սակայն, 10 ժամ հեռու՝ Եարբուզ գիւղին մէջ կը ձերբակալուի ընտանեօք և ուղղակի Մարաշ կը փոխադրուի, ուրկէ Հալէպ՝ մահուան դատապարտութեամբ...:

Հինգ տարիներ զնտանները մնալէ վերջ, 1895ին. ընդհ. ներումին, ինք ալ ազատ կ'արձակուի: Իրեն արգիլուած ըլլալով ծննդավայրը դառնալ, կ'ստիպուի Երուսաղէմ երթալ և անկէ՝ Պոլիս, ուր կը մնայ մէկ տարի, Գառնգիւղ Արամեան վրժ.ի իբր այցելութեանցիչ, մինչև որ կը պայթի 96ի Դէպքը:

Կը փնտռուի, և իսկոյն կը յաջողի կծիկը դնել ընտանեօք Եգիպտոս: Հոգ կ'սկսի իր կեանքի նոր շրջանը: Կրթական-գրական և հասարակական:

Գահիրէ կը հիմնէ «Կեդրոնական Կրթարան Գահիրէի» անուն վրժ. մը, զոր կը վարէ 4 տարի, միաժամանակ հրատարակելով Փիլիսի կիսամսեայ պարբերականը, յետոյ ՆՈՐ ՕՐ եւօրեան՝ մէկ տարի:

Կուսակցական վէճերէ զգուած՝ կը մտադրէ քաշուիլ Կիպրոս, Թիֆլիսի «Հրատարակչական»ին հետ համաձայնած ըլլալով պարբերաբար զրկել իր անտիպ ձեռագիրները:

Կ'անցնի Բօր-Սայիտ ուր քարանթինայի պատճառով ամիս մը կ'ստիպուի մնալ. նոյն միջոցին է որ «Հրատարակչական»ին խափանման գոյժը կ'առնէ: Աղեքսանդրիայէն բարեկամներ կը հրաւիրեն զինք: Անցնելով կրկին աղեքսանդրիա, կը վերսկսի իր նոր կեանքին: Քանի մը ամիս աղցաւոր վիճակէ մը անցնելէ յետոյ, շնորհիւ Զօր. Կոստանդին Կամսարականի նիւթական օժանդակութեան, կը վերսկսի հրատարակութեանը «Փիլիսի» շաբաթաթերթին զոր կը շարունակէ 4 տարի և զոր պայքարի թերթ մը կ'ընէ հարուածելով որջացած կամայականութիւններ մինջև որ կ'աջողի սահմանադրական առաջին ընտրութիւնը կատարել ալ Թաղական Խորհրդին:

1904ին կը կոչուի Աղեքսանդրիոյ ազգ. վրժ.աց տնօրէնութեան զոր կը վարէ 2 տարի, միաժամանակ Աղեքսանդրիոյ Խառն Դատարանաց Էքսպէրի պաշտօն

նին: Այդ միջոցին իտալիա կը ճամբորդէ իր երկու զաւակները Վենետիկոյ Մուրատ-Ռաֆայէլեան վրժնը զնկելու և այդ առթիւ իտալիոյ կարեւոր քաղաքները կ'այցելէ: Կուսակցական աղտոտ պայքարի մը զոհ, Բիւրատ կը հրաժարեցուի: Այս պայքարին է որ բոլոր կուսակցականները կը համերաշխի՝ և ուսուցիչներէն հանրագրութիւն մը կը պատրաստուի բաց ի երկու օտար ուսուցչուհիներէ, Օր. Պալէսթրաէ և Օր. Շարլօթէ: 1907ին կ'անցնի Ռումանիա, ուր կը մնայ 10 ամիս: Հոն ֆրանս. բանաստեղծութեամբ մը կը ծանօթանայ էլիզապէթ Թադուհինն (Գառմէն Սիլվա) որմէ գնահատական գլուխ ալ կ'ստանայ: Գոնսթանձայի մէջ վատ մատնութեան մը զոհ, կ'ստիպուի հեռանալ Ռումանիայէ՝ չլթայակապ Պոլիս ղրկուելու սպառնալիքին տակ, համիտաբարոյ ուսման ուստիկանապետ Զիմպրուի օրով, Կը վերադառնայ Եգիպտոս՝ երբ քիչ վերջ, 1908ին, Սահմանագրութիւնը կը հռչակուի:

Բիւրատ Պոլիս կ'երթայ ընտանեօք, կը պաշտօնավարէ իբր խմբագիր «Մանզումէի Էֆքեար»ի, թերթօնելով «Բանտի Բանտ» վէպը: Հրատարակած է նաև «Փիւնիկ»ը 5 թիւ և «Գաղափար» (օրաթերթ) 42 թիւ:

Անգրանիկ զաւակին՝ Վաւկինակի հետ հիմնած է հրատարակչական տուն մը «Ժամանակակից Մատենաշար» անունով, որ ցարդ լոյս ընծայած է 56 երկեր:

1908ին Զեթուն-Մարաշի Ազգ. Երեսփոխան ընտրուեցաւ 10 տարուան համար: 1896էն ի վեր դադրած էր ունէ յեղ. կուսակցութեան մը պատկանելէ և կ'անդամակցէր Պոլսոյ Ազգ. Երեսփ. Ժողովի Ազատական Բարժիին: Գրական ծածկանունները. — Հայկ Լեւոն, Ապտակ, Թաթ, Մտրակ, Սայթոց, Լեւոնորդի և այլն:

1910ին՝ 23ամեայ նժդեհութենէ մը ետք հայրենաքաղձութեանը յագուրդ տուած է. անցնելով Զեթուն բանտածին տղուն՝ Հայկ Լեւոնի հետ. Երեք ու կէս

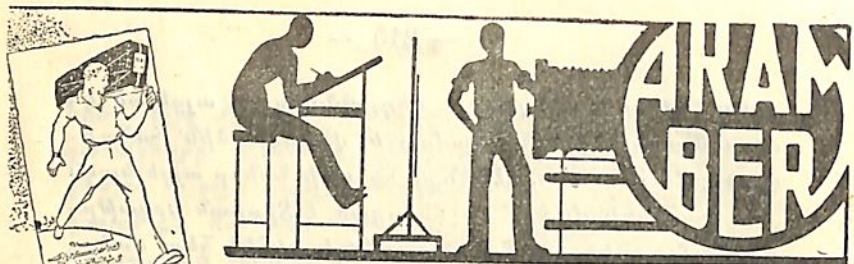
ամիս Կիլիկիոյ կարեւոր կեդրոններն ալ այցելած է, ուսումնասիրութեանց համար և վերադարձին՝ հանդիպած է Յունաստան, Աթէնքի հնութիւնները այցելելով:

Գահիրէի մէջ է որ ճանչցած է Տիգրան Երկաթը, որուն մօր և եղբօր Մարտիրոս Պիլէզիկճիի հետ մտերմանալով՝ յաջողած է ձեռք ձգել կենսագրական նօթերու ահագին սթօք մը, զոր ի մօտոյ մտադիր է իր որդին՝ Հայկ, հրատարակութեան տալ (եթէ մեկեւ. նաւ մը գտնուի) հայութեան ճանչցնելու այդ մեծա. նուն ու մեծագի երիտասարդը:

Այս առթիւ յիշենք թէ՛ յաւերժացնելու համար անոր յիշատակը, թանկ հնչակեան Շաւարշ Հովիւեանի, Տօքթ. Տ. Էնֆիէյճեանի. Օննիկ Թաշճեանի, Բարսեղ Օհանեսոնի Էօթէն Բարազեանի, և մէկ քանի երիտասարդներու ընկերակցութեամբ 1902ին հիմնած հիմնած է ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ ՄԻՈՒԹԻԻՆԸ՝ Լսարան Ընթերցատունը:

Բիւրատ, 1915 Ապրիլ 24ին Պոլսէն տարագրուեցաւ 284 մտաւորականներու հետ Այաշ, ուր նահաւտակուեցաւ իր ընկերներուն հետ: Բիւրատի վերջին խօսքն եղաւ. «Զաւակներս, զիս մի՛ խորհիք, ձեռագիրներս փրկեցէ՛ք...»:

Հրատարակուածներէն զատ կ' թողու ըզմահատոր երկեր: «Լեւոնականի մը Յուշատետրը», «Եգիպտահայ Դէմքեր», «Տիտղոսաւոր Մականքոյծները», և Բանաստեղծութիւններու երկու հատոր:

ԱՐԱՄ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԶԻՆԿՈԿՐԱՖԻ

ՍՄԵՆԱՄԵԾ ՏՈՒՆԸ

Գահիրէ՝ Ապրիլի Փողոց թիւ 29 6

ԹԵԼ . 56203

Աղեքսանդրիա՝ Բիւ սէ Սէօր թիւ 28

ԹԵԼ . 72 — 29

Specimens de
travaux exécutés
par notre maison

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Բուրգերէն	(բանաստեղծութիւն)			
Աւարայրի Արծիւը	(Ողբերգ.)			
Բանսէ Բանս Պատմ. վէպ 5 հատոր սպառած				
Երկրզէ Սասուն	»	5	»	»
Իննսունվեց	»	6	»	»
Զեքունի Վրէժը	»	4	»	»
Երկրզի Պոմպան	»	2	»	»
Դիակապուսները	»			»
Դէպի Երկրզ	»			»

ՍՆՏԻՊ ԵՐԿԵՐ

Լեռնականի մը Յուշատետրը

Լեռին Կոյսը

Կենսագրութիւն ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ-ի

Եգիպտահայ (Դաղութիւն պատմութիւնը)

Խուժանին Կուռքը (Վէպ ազգ. կեանքի)

Իդիպոս Արքայ (Սոփոկլի)

Տիկնոջ Մակաբոյժները (

<< Ազգային գրադարան

NL0330221

24285

Սպառելու մօտ է

ՈՐԴԵՍՊԱՆ ԾՆՈՂՔԸ

Գինն է. — 20 Է. դ., 1 soլար, 20 ժրանֆ

Գինն է. —	Եգիպտոս՝	15	Է. դ.
» »	Ֆրանսա՝	15	Ֆրանֆ
» »	Ամերիկա՝	1	Soլար

Դիմել հետեւեալ հասցէին. —

HAIG BURAT

ALEXANDRIE (Egypte)